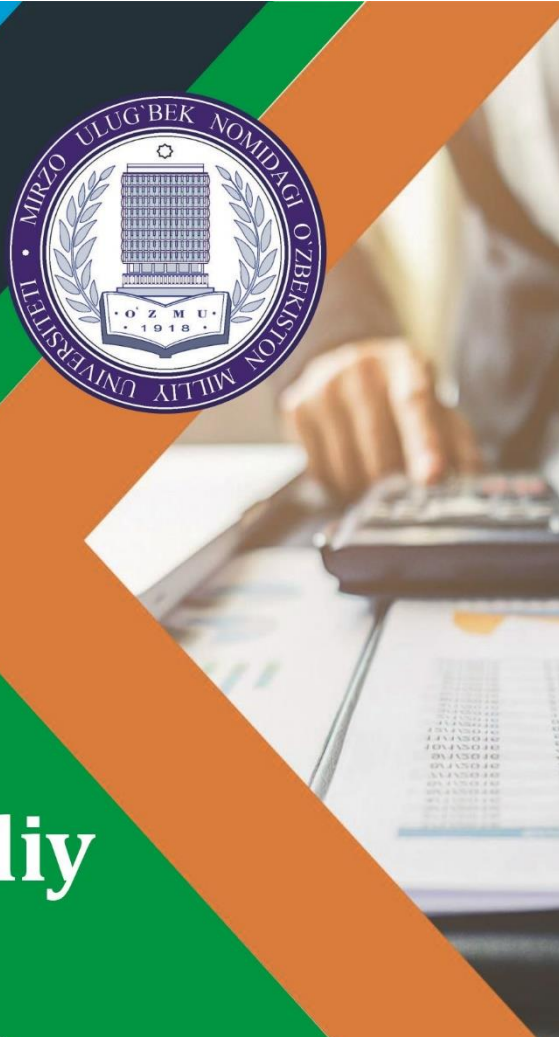

Ilmiy amaliy jurnal

№ 9 (11)
2026

YANGI O'ZBEKISTON IQTISODIYOTI

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI
O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI

9

ISBN 978-9943-5256-3-4

Toshkent – 2026

UDK: 818.213
BBK: 84.61
B- 29

Butun kuch va salohiyatimizni yagona ulug‘ maqsadimiz – Yangi O‘zbekistonni barpo etishga qaratamiz.

Yangi O‘zbekiston – bu, avvalo, yangi iqtisodiy munosabatlar, yangi iqtisodiy dunyoqarash demakdir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti
Shavkat Mirziyoyev

Все свои силы и потенциал мы направим на достижение нашей обшей великой цели - построение нового Узбекистана. Новый Узбекистан – это, прежде всего, новые экономические отношения, новое экономическое мировоззрение.

Президент Республики Узбекистан
Шавкат Мирзиёев

© Yangi O‘zbekiston iqtisodiyoti

© «**KLASSIC PRINT**» nashriyoti

Ilmiy-uslubiy jurnal 1.09.2022-yildan boshlab chiqa boshlagan, yiliga 6 marta chop etiladi.

Ta’sischi:
MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

Bosh muharrir i.f.d., prof. A.Qodirov
Bosh muharrir o‘rinbosari DSc, prof. X.X.Rejapov
Mas’ul kotib DSc. K.A.Muxitdinova

Jamoatchilik kengashi:
Prof. I.U.Madjidov (rais), prof. Sh.Toshmatov, PhD E.Yodgorov, i.f.n., dots. A.T.Umarov, i.f.d., prof. A.Qodirov

Tahrir hay’ati:
Prof. Sh.O.Toshmatov, prof. A.Qodirov, prof. A.V.Vaxabov, prof. F.T.Egamberdiyev, prof. Sh.G.Yo‘ldashev, prof. A.M.Sodiqov, prof. Q.Muftaydinov, prof. K.Ubaydullayev, prof. Q.K.Mambetjanov, prof. I.Y.Umarov, prof. X.X.Rejapov, prof. O.X.Maxmudov, prof. G.B.Yusupxodjaeva, prof. G.J.Allaeva, i.f.d. B.Tagayev, i.f.d. A.T.Umarov, i.f.d. B.B.Baxtiyorov, i.f.d. K.A.Muxitdinova, prof. A.M. Tursunov, prof. A.Boboyev, dots. Sh.S.Nasretdinova, dots. B.B.Mullaboyev, dots. Z.Jumaqulov, dots. N.A.Artiqov, dots. D.I.Ro‘ziyeva, dots. A.Ambartsumyan, dots. R.Abdullayeva, dots. N.A.Kudratxodjayeva, dots. A.Q.Isxakov, dots. M.I.Saidkarimova, dots. D.M.Yakubova, dots. N. Umarova

Tahririyat manzili:
10095, Toshkent - 95, Universitet ko‘chasi, 4. tel: (+99899) 821-20-72
Журнал сайтлари: **journal.econuu.uz**
journals.nuu.uz/index.php/economyuzb/index

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administrasiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikasiyalar agentligi tomonidan 17.07.2022-yilda № 4715-son bilan ro‘yxatga olingan.
Buyurtma: ISBN 978-9943-5256-3-4
Jurnal OAK ro‘yxatiga 2023 yil 1 iyuldadan kiritilgan (OAK rayosat qarori 04.07.2023 yil № 340/5).

Jurnalda ma’lumotlar bosilganda dalillar ko‘rsatilishi shart. Jurnalda chop etilgan ma’lumot va keltirilgan dalilarning aniqligi uchun muallif javobgardir.

MUNDARIJA

Rejapov S.X. Toshkent viloyatida kichik biznesga yo‘naltirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari va ulardan foydalanish samaradorligi..... **6**

Dusboyev R.R. «Uzkabel» AJ da resurslardan foydalanish samaradorligini ekonometrik baholash. **9**

Хайитов А.Б. «Uzkabel» АЖ мисолида бозор иқтисодиёти шароитида корхонанинг ишлаб чиқариш жараёнини самарали ташкил этиш..... **14**

Artikova G.X. O‘zgaruvchan moliyaviy bozorlarda sug‘urta kompaniyalari investitsiya portfellarini optimallashtirish..... **19**

Atamuradov B.B. Raqamli kreditlashning tijorat banklari kredit riski va muammoli kreditlar darajasiga ta’siri..... **27**

Axmedov T.H. Raqamli iqtisodiyot sharoitida tijorat banklari raqobatbardoshligini kompleks baholash: O‘zbekiston banklari misolida..... **35**

Axmedov G‘.G‘. Tijorat banklarida raqamli chakana xizmatlarni rivojlantirish bo‘yicha xorijiy tajriba va uni O‘zbekiston bank amaliyotiga qo‘llash yo‘nalishlari..... **44**

Berdiqulova S.T., Po‘latov J.I. Raqamli iqtisodiyot sharoitida sun’iy intellekt va blokcheyn texnologiyalarining milliy moliyaviy bozorlar barqarorligiga ta’siri: O‘zbekiston misolida transformatsiya jarayonlari va xatarlarni boshqarish strategiyalari..... **55**

Jo‘rayev J.T. Energetika sektorida davlat-xususiy sheriklik loyihalari samaradorligini baholashning prism integral indeksi: metodologiya va O‘zbekiston tajribasi..... **59**

Самадов А.Н. Бозор муносабатлари шароитида тадбиркорликнинг моҳияти ва ижтимоий-иқтисодий вазифалари..... **64**

Shayzaqova Sh.X. Ixtisoslashgan hududlarda investitsiya jozibadorligini oshirishning xorijiy tajribalari..... **73**

Malikov Z.V. O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyot sharoitida yoshlar bandligini taminlash: muammolar va yechimlar..... **76**

Elmonov B.E. Murakkab ekologik vaziyat sharoitda mintaqalarni barqaror rivojlantirish yo‘llarini belgilash usullari..... **81**

Ахмедов Ҳ. “Ўзбекистон – 2030 стратегияси” барқарор ривожланиш ва фаровонлик йўлида. **87**

Кабилов Ш.Р. Формирование антикоррупционного поведения государственных служащих – как фактор противодействие коррупции, экономического роста и благосостояние..... **92**

Умурзакова З.С. Янги иш ўринларини яратишда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг тутган ўрни..... **98**

Ахунов М.А. Корхоналарда меҳнат унумдорлигини яхшилаш йўллари..... **102**

Turg‘unmirzayev A.Sh. Raqamli transformatsiya sharoitida sug‘urta kompaniyalari raqobatbardoshligini oshirishning strategik modeli va amaliy tavsiyalar..... **107**

Mamajonova M.M. From ranking to funding: an ex-ante analysis of performance-based financing in Uzbekistan’s higher education system..... **119**

Yo‘ldosheva M.F. O‘zbekistonda kichik biznes subyektlari faolligining kambag‘allikni qisqartirishdagi rolini ekonometrik tahlil qilish..... **133**

Xamidullayeva X.G‘. Xizmat ko‘rsatish korxonalari moliyaviy natijalariga ta’sir etuvchi makroiqtisodiy va moliyaviy omillarni ekonometrik modellashtirish..... **139**

Abduvaxidova N.A. O‘zbekistonda ommaviy tadbirlar orqali ichki turizmni rivojlantirish istiqbollari..... **147**

Гадоев А. Давлат харидларини амалга оширишда коррупциявий омилларни қисқартириш ва бошқариш: қонунчилик таҳлили ва илмий-амалий таклифлар..... **151**

Soliyeva G.A. Yashil innovatsiyalarni bozorga olib chiqishda raqamli marketing strategiyalarining ahamiyati..... **156**

UDK: 330.322

TOSHKENT VILOYATIDA KICHIK BIZNESGA YO‘NALTIRILGAN INVESTITSIYALARNI MOLIYALASHTIRISH MANBALARI VA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

ИСТОЧНИКИ ФИНАНСИРОВАНИЯ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИЙ, НАПРАВЛЯЕМЫХ В МАЛЫЙ БИЗНЕС ТАШКЕНТСКОЙ ОБЛАСТИ

SOURCES OF FINANCING AND EFFICIENCY OF INVESTMENT USE IN SMALL BUSINESSES IN TASHKENT REGION

Rejapov Saydulla Xikmatullayevich
Alfraganus University, Iqtisodiyot fakulteti “Moliya” kafedrasi dotsent v.v.b., i.f.f.d. (PhD)
ORCID: 0009-0007-4234-5305

Annotatsiya

Toshkent viloyatida kichik biznes subyektlariga yo‘naltirilayotgan investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari, tarkibiy o‘zgarishlari va iqtisodiy samaradorligi tahlil qilinadi. Investitsiyalar umumiy hajmining 7,0 trln. so‘mdan 10,4 trln. so‘mgacha oshgani, 2025-yilda tijorat banklari kreditlarining ulushi 42,3 foizni tashkil etgani hamda kapital qaytimi 2024-yildagi 0,605 dan 2025-yilda 0,731 gacha ko‘tarilgani aniqlandi. Investitsiyalardan keyin ROE, ROA, joriy likvidlilik, fond qaytimi va mehnat unumdorligi ko‘rsatkichlarida ijobiy o‘zgarishlar qayd etilgan. Natijalar kichik biznesni moliyalashtirishda bank kreditlariga yuqori bog‘liqlikni kamaytirish, ichki kapital, xorijiy investitsiyalar va muqobil moliyaviy instrumentlarni uyg‘unlashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: kichik biznes, investitsiya, kapital qaytimi, bank krediti, xorijiy investitsiya, ROE, ROA, moliyalashtirish, Toshkent viloyati.

В статье анализируются источники финансирования инвестиций, направляемых субъектам малого бизнеса Ташкентской области, их структурные изменения и экономическая эффективность. Установлено, что общий объём инвестиций увеличился с 7,0 трлн сумов до 10,4 трлн сумов, доля кредитов коммерческих банков в 2025 году составила 42,3 %, а коэффициент капиталоотдачи повысился с 0,605 в 2024 году до 0,731 в 2025 году. После осуществления инвестиций отмечена положительная динамика показателей ROE, ROA, текущей ликвидности, фондоотдачи и производительности труда. Полученные результаты свидетельствуют о необходимости снижения высокой зависимости малого бизнеса от банковского кредитования, а также диверсификации источников финансирования за счёт сочетания собственного капитала, иностранных инвестиций и альтернативных финансовых инструментов.

Ключевые слова: малый бизнес, инвестиции, капиталоотдача, банковский кредит, иностранные инвестиции, ROE, ROA, финансирование, Ташкентская область.

The article analyzes the sources of financing for investments directed to small business entities in Tashkent Region, their structural changes, and economic efficiency. The findings show that the total volume of investments increased from UZS 7.0 trillion to UZS 10.4 trillion, while commercial bank loans accounted for 42.3% of total financing in 2025. The capital productivity ratio also increased from 0.605 in 2024 to 0.731 in 2025. Following the investment period, positive changes were observed in ROE, ROA, current liquidity, fixed-asset productivity, and labour productivity. The results indicate the need to reduce the high dependence of small businesses on bank lending and to diversify financing sources through a balanced combination of internal capital, foreign investment, and alternative financial instruments.

Keywords: small business, investment, capital productivity, bank lending, foreign investment, ROE, ROA, financing, Tashkent Region.

Kichik biznesning barqaror rivojlanishi uning moliyaviy resurslarga kirish imkoniyati va jalb qilingan kapitaldan qay darajada samarali foydalanishiga bevosita bog‘liq. Ayniqsa, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, asosiy vositalarni modernizatsiya qilish, yangi texnologiyalarni joriy etish va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish uchun uzoq muddatli investitsion resurslar muhim ahamiyat kasb etadi.

Toshkent viloyatida 2023–2025-yillarda kichik biznes ko‘rsatkichlarining o‘sishi mazkur sektorning hudud iqtisodiyotidagi ahamiyati ortib borayotganini ko‘rsatadi. Faoliyat yuritayotgan kichik biznes subyektlari soni 41,1 mingtadan 50,3 mingtaga yetgan, kichik biznesning YHMdagi ulushi esa 51,2 foizdan 54,3 foizgacha oshgan. Kichik biznes mahsulot va xizmatlari hajmi 28,4 trln. so‘mdan 41,2 trln. so‘mgacha ko‘paygan.

Investitsiyaning iqtisodiy mohiyati kelajakda daromad yoki boshqa iqtisodiy samara olish maqsadida joriy davrdagi resurslarni kapital aktivlarga yo‘naltirish bilan bog‘liq. Sharpe, Alexander va Bailey investitsiya qarorida daromadlilik va risk nisbatini asosiy mezon sifatida ko‘rsatadi. Brigham va Ehrhardt investitsiya samaradorligini baholashda pul oqimlari, kapital qiymati va rentabellik ko‘rsatkichlarini kompleks qo‘llash zarurligini ta’kidlaydi.

Kichik biznesni moliyalashtirishda axborot assimetriyasi alohida ahamiyatga ega. Stiglitz va Weiss (1981) kredit bozorida axborotning nomukammalligi sharoitida banklar foiz stavkasini oshirish bilangina riskni boshqara olmasligini, natijada kredit rationing yuzaga kelishi mumkinligini asoslagan. Ushbu nazariy yondashuv moliyaviy hisoboti yetarlicha shaffof bo‘lmagan yoki likvid garovi cheklangan kichik korxonalarning kreditga kirishini tushuntirish uchun muhimdir.

Tadqiqotda statistik, qiyosiy, tarkibiy va moliyaviy koeffitsiyentlar tahlili usullaridan foydalanildi. Empirik bazani Toshkent viloyatida 2023–2025-yillarda kichik biznesga yo‘naltirilgan investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari, kichik biznes mahsulot hajmi hamda bitiruv malakaviy ishida qayd etilgan 100 ta tanlanma korxonaning 2024–2025-yillardagi moliyaviy hisobotlari tashkil etdi. Investitsiya samaradorligi kapital qaytimi, ROA, ROE, joriy likvidlilik, fond qaytimi va mehnat unumdorligi orqali baholandi. Tadqiqot natijalari ushbu ma’lumotlar doirasidagi tavsifiy va qiyosiy bog‘liqliklarni ifodalaydi; alohida sababiy ta’sir bahosi sifatida talqin qilinmaydi.

Toshkent viloyatida kichik biznesga yo‘naltirilgan jami investitsiyalar hajmi 2023-yildagi 7 000 mlrd so‘mdan 2024-yilda 8 600 mlrd so‘mga, 2025-yilda esa 10 400 mlrd so‘mga yetgan. Shunday qilib, uch yillik davrda investitsiyalar hajmi 48,6 foizga oshgan.

1-jadval

Toshkent viloyatida kichik biznes investitsiyalarining moliyalashtirish manbalari (mlrd. so‘mda)

Moliyalashtirish manbai	2023	2024	2025	2025 ulushi, %	2025/ 2023, %
Tadbirkorlarning o‘z mablag‘lari	2 400	2 900	3 600	34,6	150,0
Tijorat banklari kreditlari	3 100	3 800	4 400	42,3	141,9
To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar	1 100	1 450	1 800	17,3	163,6
Boshqa markazlashmagan manbalar	400	450	600	5,8	150,0
Jami	**7 000**	**8 600**	**10 400**	**100,0**	**148,6**

Manba: Toshkent viloyati iqtisodiy taraqqiyot va kambag‘allikni qisqartirish boshqarmasi hisobotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

Jadvaldan ko‘rinadiki, tijorat banklari kreditlari 2025-yilda 4,4 trln so‘m bilan moliyalashtirishning eng yirik manbai bo‘lib, jami investitsiyalarning 42,3 foizini tashkil etgan. Tadbirkorlarning o‘z mablag‘lari ulushi 34,6 foizni tashkil etmoqda. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmi esa 2023-yildagi 1,1 trln so‘mdan 2025-yilda 1,8 trln so‘mgacha oshib, tahlil qilingan manbalar orasida eng yuqori o‘sish sur’atini — 163,6 foizni namoyon etgan.

Bunday tarkib bir tomondan kichik biznesning moliyalashtirish imkoniyati kengayayotganini ko‘rsatsa, ikkinchi tomondan sektorning bank kreditlariga sezilarli darajada bog‘liqligini namoyon qiladi. Kredit kapitalining yuqori ulushi qarzga xizmat ko‘rsatish xarajatlari oshgan sharoitda investitsiya loyihasining sof rentabelligiga bosim o‘tkazishi mumkin.

2024-yilda kichik biznes mahsulot hajmining o‘sishi 5200 mlrd. so‘m, investitsiyalar esa 8 600 mlrd. so‘mni tashkil etgan va kapital qaytimi 0,605 ga teng bo‘lgan. 2025-yilda mahsulot hajmining qo‘shimcha o‘sishi 7 600 mlrd. so‘mga, investitsiyalar 10 400 mlrd. so‘mga yetib, kapital qaytimi 0,731 gacha oshgan.

Bu ko‘rsatkich har bir investitsiya birligi hisobiga olinayotgan qo‘shimcha mahsulot hajmi oshganini ko‘rsatadi. Biroq kapital qaytimi investitsiyaning barcha moliyaviy va ijtimoiy natijalarini qamrab olmaydi. Shu sababli uni korxona rentabelligi va moliyaviy barqarorlik ko‘rsatkichlari bilan birgalikda baholash zarur.

Olingan natijalar investitsiyalar hajmini oshirishning o‘zi yetarli emasligini ko‘rsatadi. Investitsiyaning moliyalashtirish manbai, qiymati va yo‘naltirilayotgan tarmog‘i yakuniy natijaga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Tijorat banklari kreditlarining 42,3 foizlik ulushi kichik biznes moliyalashtirishida bank sektorining markaziy o‘rnini ko‘rsatadi. Biroq kichik biznesning kreditga yuqori bog‘liqligi moliyaviy barqarorlik uchun qo‘shimcha risk yaratadi. Shuning uchun moliyalashtirish portfelida tadbirkorning o‘z mablag‘i, xorijiy kapital, lizing, venchur va boshqa muqobil instrumentlar ulushini oshirish kapital strukturasini diversifikatsiya qilish imkonini beradi.

Shuningdek, investitsiya samaradorligi faqat kredit ajratish orqali emas, balki loyiha sifati, yangi texnologiya, korporativ boshqaruv va moliyaviy hisobotlarning shaffofligi bilan birgalikda ta’minlanadi.

Tadqiqot Toshkent viloyatida kichik biznesga yo‘naltirilayotgan investitsiyalar hajmi va ulardan foydalanish samaradorligi 2023–2025-yillarda ijobiy dinamikaga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Jami investitsiyalar 48,6 foizga oshgan, kapital qaytimi esa 0,605 dan 0,731 gacha ko‘tarilgan.

Shu bilan birga, kichik biznesni moliyalashtirishning bank kreditlariga yuqori bog‘liqligi moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish zaruratini yuzaga keltiradi. Kichik korxonalar uchun kafillik va lizing mexanizmlarini rivojlantirish, to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarni rag‘batlantirish, moliyaviy hisobot va raqamli boshqaruv sifatini oshirish, investitsiya loyihalarini NPV, IRR, PI, ROA va ROE kabi mezonlar asosida kompleks baholash maqsadga muvofiq.

Natijada investitsion siyosatning asosiy mezoni jalb qilingan kapitalning mutlaq hajmi emas, balki uning kapital qaytimi, rentabellik, mehnat unumdorligi va korxonaning moliyaviy barqarorligiga qo‘shgan hissasi bo‘lishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Stiglitz, J. E., & Weiss, A. (1981). Credit rationing in markets with imperfect information. American Economic Review, 71(3), 393–410.
2. Sharpe, W. F., Alexander, G. J., & Bailey, J. W. (1999). Investments. Prentice Hall.
3. Brigham, E. F., & Ehrhardt, M. C. (2014). Financial Management: Theory & Practice. Cengage Learning.
4. North, D. C. (1990). Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge University Press.
5. Schumpeter, J. A. (1934). The Theory of Economic Development. Harvard University Press.
6. Vakhabov, A. V., va boshq. (2022). Investitsiyalar va investitsiya loyihalari tahlili. Toshkent: Universitet.
7. Toshkent viloyati statistika boshqarmasi. (2025). Toshkent viloyatining iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishi.
8. O‘zbekiston Respublikasi Qonuni, 25.12.2019 yildagi Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risidagi O‘RQ-598-sonli Qonun.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 11.09.2023 yildagi “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida, PF–158-sonli Farmoni.

UDK: 338.33

«UZKABEL» AJ DA RESURSLARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI EKONOMETRIK BAHOLASH

ЭКОНОМЕТРИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РЕСУРСОВ В АО «UZKABEL»

ECONOMETRIC ASSESSMENT OF RESOURCE USE EFFICIENCY AT “UZKABEL” JSC

Dusboyev Raxim Ramazanovich
Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya

Maqolada «Uzkabel» AJ korxonasida ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish samaradorligini ekonometrik modellashtirish asosida baholash masalalari tadqiq etilgan. Regression tahlil va Kobb–Duglas ishlab chiqarish funksiyasi yordamida kapital, mehnat, investitsiyalar va boshqa ishlab chiqarish omillarining korxona faoliyati natijalariga ta’siri baholangan hamda resurslar samaradorligini oshirish imkoniyatlari aniqlangan.

Kalit so‘zlar: ishlab chiqarish funksiyasi, Kobb–Duglas modeli, ekonometrik modellashtirish, regressiya tahlili, resurslar samaradorligi, kapital, mehnat, investitsiyalar, ishlab chiqarish samaradorligi.

В статье исследуется эффективность использования производственных ресурсов на предприятии АО «Uzkabel» на основе эконометрического моделирования. С применением регрессионного анализа и производственной функции Кобба–Дугласа оценено влияние капитала, труда, инвестиций и других производственных факторов на результаты деятельности предприятия и определены возможности повышения эффективности использования ресурсов.

Ключевые слова: производственная функция, модель Кобба–Дугласа, эконометрическое моделирование, регрессионный анализ, эффективность ресурсов, капитал, труд, инвестиции, производственная эффективность.

The article examines the efficiency of production resource utilization at Uzkabel JSC using econometric modeling. Regression analysis and the Cobb–Douglas production function are applied to assess the effects of capital, labor, investment, and other production factors on the enterprise’s performance and to identify opportunities for improving resource efficiency.

Keywords: production function, Cobb–Douglas model, econometric modeling, regression analysis, resource efficiency, capital, labor, investment, production efficiency.

Korxonalarda resurslardan samarali foydalanishni tadqiq qilishda ishlab chiqarish funksiyalaridan foydalaniladi. Ishlab chiqarish funksiyasi (ICHF) – bu ishlab chiqariladigan mahsulot miqdori va ushbu mahsulotni ishlab chiqarishga sarflanadigan resurslar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalovchi matematik funksiyadir. Ushbu funksiyada bog‘liq o‘zgaruvchi bo‘lib – ishlab chiqariladigan mahsulotlar hajmi miqdori bo‘lsa, bog‘liq bo‘lmagan o‘zgaruvchilar bo‘lib esa – sarflanadigan yoki foydalaniladigan resurslar hajmi qiymatlari hisoblanadi.[1; 2]

Ishlab chiqarish jarayoni – bu xom-ashyo (x_i), kapital (K) va mehnatni (L) ma’lum bir texnologiya asosida birlashtirib, ishlab chiqarish jarayonidir. Bunda jarayonga kirishlar, xom-ashyo va materiallar (x_i), kapital (K) va mehnat (L) bo‘lsa, chiqishlar esa – tayyor mahsulotlar bo‘ladi.[1; 2]

Umumiy holda ishlab chiqarish funksiyasi quyidagi ko‘rinishda ifodalanishi mumkin:

$$y = f(x_1, x_2, ..., x_n), \qquad (1)$$

bu yerda x_1, $x_1,\ldots, x_n$ – sarflanayotgan yoki foydalanilayotgan resurslar qiymatlari; y – ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi. $y = f(x_1, x_2,..., x_n)$ ko‘rinishdagi ishlab chiqarish funksiyasining analitik shakli va resurslarni tanlash ishlab chiqarish funksiyasini spesifikatsiyalash deyiladi. Uzkabel AJ korxonasida investitsion salohiyatini aniqlash, real va ekspert ma’lumotlarini model uchun axborotga aylantirish, ya’ni statistik ma’lumotlar asosida regression tahlili yordamida $y = f(x_1, x_2,..., x_n, a_1, a_2,..., a_m)$ ishlab chiqarish funksiyasidagi $a_1, a_2,..., a_m$ parametrlarning sonli qiymatlarini hisoblash $y = f(x_1, x_2,..., x_n, a_1, a_2,..., a_m)$ ishlab chiqarish funksiyasini parametrlar orqali prognoz va tahlil qiymatlarini bermoqchimiz. Bunda ishlab chiqarish funksiyasini o‘rganilayotgan real jarayonga adekvatligini (mosligini) tekshirish ishlab chiqarish funksiyasini verifikatsiyalar deyiladi. Bizga ma’lumki, London metall birjasidagi mis va alyuminiy narxlarining o‘zgarishi to‘g‘ridan – to‘g‘ri mahsulot tan narxiga ta’sir qiladi.[1]

Ishlab chiqarish funksiyalari qaysi ishlab chiqarishni ifodalashiga bog‘liq bo‘lmagan holda quyidagi umumiy xususiyatlarga ega:[2]

1) ishlab chiqarish hajmini faqat bitta resurs xarajati evaziga oshirish o‘zining chegarasiga ega;[2]

2) ishlab chiqarish omillari o‘zaro to‘ldiruvchi (ishchilar va uskunalar) va o‘zaro almashinuvchi (ishlab chiqarishni avtomatlashtirish) bo‘ladi.[2]

Ishlab chiqarish funksiyasini tuzishdan maqsad – tarmoq korxonalarida ishlab chiqarish jarayoni natijalariga turli xil omillar ta’sirining darajasi va xarakterini miqdoriy baholash va o‘lchashdan iborat. Ishlab chiqarish funksiyasi apparatidan foydalanishning eng muhim yo‘nalishlaridan biri – ishlab chiqarish jarayonida foydalanilayotgan resurslar samaradorligini tahlil qilish hisoblanadi. Ishlab chiqarish faoliyatining pirovard natijalarini prognozlash instrumenti sifatida ishlab chiqarish funksiyalari muhim rol o‘ynaydi. Ishlab chiqarishda resurslar samaradorligi va miqdoriy o‘sishini, innovatsion rivojlanish darajasi va turini tahlil qilish asosida ishlab chiqarish funksiyalari asosiy makroiqtisodiy indikatorlar bilan bir qatorda xususiy samaradorlik ko‘rsatkichlarining prognoz qiymatlarini yaqin kelajakka va uzoq istiqbolga hisoblashga imkon beradi.[3; 4]

Tadqiqotimiz avvalida “Uzkabel” AJ korxonasining ishlab chiqarish jarayoniga ta’sir qiluvchi omillar ketma ketligi quyidagicha tanlab olamiz.

Korxona ekonometrik tahlilini yaratishda regression usulni ma’qul ko‘rdik va umumiy tannarx (NV), resurs-sig‘imlilik (RI), mahsulot realizatsiyasidan tushgan daromad (SP), ish haqi fondi (SF), asosiy fondlar qiymati (LTA) asosiy ta’sir qilayotgan omillar va qo‘shimcha ta’sir etayotgan ko‘rsatkichlaridan foydalanildi. Shu holatdan kelib chiqqan holda,[3]

Y – umumiy tannarx *(NV)*
X_1 — mahsulot realizatsiyasidan tushgan daromad *(SP)*
X_2 – ish haqi fondi *(SF)*
X_3 – asosiy fondlar qiymati *(LTA)*
X_4 – resurs-sig‘imlilik *(RI)*
X_5 – investitsiyalarni hajmi *(IV)*
X_6 – eksport hajmi *(EV)*
X_7 – ichki bozorda sotilgan mahsulot hajmi *(IMV)*
X_8 – kutilmagan xarajatlar *(Imp)*

Yuqorida sanab o‘tilgan omillar ko‘rsatkich asosida yaratilgan ATKM ni quyidagi umumiy ko‘rinishga ega bo‘ladi:

$$y_t = \beta_0 + \sum_{z=0}^{1} \beta_{1,z} x_{t-z} + \sum_{z=0}^{2} \beta_{2,z} S_{t-2} + \sum_{z=0}^{3} \beta_{3,z} ST_{t-z} + \sum_{z=0}^{4} \beta_{4,z} y_{t-2} \sum_{z=0}^{5} \beta_{5,} S_{t-z} \sum_{z=0}^{6} \beta_6 y_{t-3} \sum_{z=0}^{7} \beta_7 S_x \sum_{z=0}^{8} \beta_8 ST_{t-4}$$

Yuqorida qo‘lga kiritilgan model va koeffisentlardan foydalanib, korxona ma’lumotlari asosidagi umumiy tannarxni 2020-2025 yillardagi faoliyati tahliliy ko‘rsatkichlarini hisoblaymiz va uni quyidagicha:

$$NV_t = 13.24 + 02.34SP_t + 6.10SP_{t-1} + 6.03SP_{t-2} + 9.63SP_{t-3} - 2.16SP_{t-4} + 5.23SF_t - 22.96SF_{t-1} + 3.21SF_{t-2} + 1.44LTA_t + 13.49LTA_{t-1} + 3.14LTA_{t-2} - 0.43LTA_{t-3} + 5.85LTA_{t-4} - 6.65NV_{t-1} - 1.01NV_{t-2} + 0.78NV_{t-3} + 4.46NV_{t-4} + E$$

1-jadval

Avtoregression tahlil natijalari

	Standart xatolik	**Ko‘plik R^2**	**Moslashtirilgan R^2**	**F statistika**	**P (probability) qiymat**
dx_1	972500	0.6381	0.6	6.75	6.413005
dx_2	165400	0.4367	0.3775	7.366	0.004283
dx_3	229700	0.388	0.3235	6.022	0.009428
dx_4	445900	0.6299	0.5909	6.17	7.928005
dx_5	445900	0.6299	0.5909	6.17	7.003001
dx_6	16250	0.4821	0.4276	8.844	0.001929
dx_7	5.998	0.5	0.4474	9.5	0.001381
dx_8	2.01	0.5	0.4474	9.5	0.001381

1	Standart xatolik	0.0344
2	Ko‘plik R^2	0.8378
3	Moslashtirilgan R^2	0.7493
4	F statistika	53.78
5	P (probability) qiymat	0.0184

Dasturiy ta’minotda olib borilgan hisob-kitoblarga ko‘ra, AKTM ning determinatsiya koeffisenti $R = 0.7493$ ga va ko‘plik $R^2 = 0.8378$ ga teng. Amalga oshirilgan operatsiyalar shuni ko‘rsatadiki, natijaviy ko‘rsatkich umumiy tannarx 74 foiz boshqa ko‘rsatkichlarga bog‘liq, 26 foiz esa ko‘zda tutilmagan boshqa omillar ta’siri natijasida o‘zgarishi mumkin (1-jadval).[3]

Ishlab chiqarish jarayonlarida foydalanilayotgan resurslar samaradorligini aniqlashda ikki omili ishlab chiqarish funksiyalaridan foydalaniladi. Umumiy holda ushbu jarayonlarni tadqiq qilishda Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasi quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi:[1; 2]

$$f(x_i) = A \cdot \prod_{i=1}^{n} x_i^{\alpha_i}, \qquad (2)$$

bu yerda, A – funksiyaning sonli parametri;

x_i – ishlab chiqarish funksiyasining i-omili yoki i-argumenti;

α_i – i-argument daraja ko‘rsatkichi;

Π – ko‘paytirish operatori.

Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasi (ICHF) – bu sof mahsulot (sof daromad) ishlab chiqarish hajmining foydalanilgan kapital va mehnat resurslari (ulardan foydalanish xarajatlari) miqdoriga bog‘liqligini ifodalovchi va multiplikativ shaklga ega funksiyadir. Kobb-Duglas ICHF quyidagi ko‘rinishda ifodalanadi:[1]

$$y = f(x_1, x_1) = A \cdot x_1^{\alpha} \cdot x_2^{\beta}$$

yoki

$$y = A \cdot K^{\alpha} \cdot L^{\beta}, \qquad (3)$$

bu yerda, A – doimiy koeffitsiyent bo‘lib, ishlab chiqarishda foydalaniladigan K va L omillarning birgalikdagi samaradorligini ko‘rsatadi, $A>0$,

A α, β – doimiy koeffitsiyentlar bo‘lib, ishlab chiqarishda foydalaniladigan har bir resursning alohida samaradorligini ko‘rsatadi ($\alpha, \beta > 0$, $\alpha+\beta=1$);[1; 2]

K – ishlab chiqarishda foydalanilayotgan kapital miqdori yoki kapital uchun to‘lov;

L – ishlab chiqarishda foydalanilayotgan mehnat resurslari miqdori yoki mehnat resurslari uchun to‘lov.

O‘zbekiston Respublikasi kabel mahsulotlari ishlab chiqarish tarmog‘ida faoliyat olib borayotgan korxonada resurslardan samarali foydalanish jarayonini Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasi yordamida tadqiq qilamiz. “Uzkabel” AJ korxonasining tegishli yillardagi faoliyatlari bo‘yicha statistik ko‘rsatkichlardan foydalangan holda ular bo‘yicha ishlab chiqarish funksiyalarini tuzamiz. Endi Kobb-Duglas ICHF da A, α, β parametrlarning miqdoriy qiymatlarini aniqlaymiz. Buning uchun (3) multiplikativ funksiyaning ikki tomonini logarifmlaymiz va natijada quyidagi ko‘rinishdagi additiv funksiyaga ega bo‘lamiz:[1; 2]

$$\ln y = \ln A + \alpha \cdot \ln K + \beta \cdot \ln L. \qquad (4)$$

Ushbu funksiyadagi noma’lum A, α, β parametrlarni aniqlash uchun eng kichik kvadratlar usulidan foydalanamiz. Natijada quyidagi ko‘rinishdagi normal tenglamalar tizimiga ega bo‘lamiz: [3]

$$\begin{cases} n \cdot \ln A + \alpha \sum \ln K + \beta \sum \ln L = \sum \ln y \\ \ln A \cdot \sum \ln K + \alpha \sum (\ln K)^2 + \beta \sum (\ln K)(\ln L) = \sum (\ln y)(\ln K) \\ \ln A \cdot \sum \ln L + \alpha \sum (\ln K)(\ln L) + \beta \sum (\ln L)^2 = \sum (\ln y)(\ln L) \end{cases}$$

Ushbu tenglamalar tizimini Kramer usulidan foydalanib yechsak, noma’lum A, α, β parametrlarning miqdoriy qiymatlariga ega bo‘lamiz. Dastlab faoliyat olib borayotgan korxonani ishlab chiqarish funksiyasining analitik ko‘rinishini ifodalaymiz:

$$\hat{\ln y} = \ln(-0{,}1754) + 0{,}67 \cdot \ln K + 0{,}41 \cdot \ln L. \qquad (4)$$

$R^2 = 0{,}6536$, $F_{\text{хисоб}} = 16{,}04$, $t_{\ln K} = 4{,}3128$, $t_{\ln L} = 5{,}5534$, $DW = 1{,}83$

Ushbu (4) funksiyadagi A, α, β parametrlarning hisoblangan qiymatlari asosida funksiyaning additiv ko‘rinishi oldi. Ushbu (4) additiv funksiyaning ikkala tomonini potensirlash orqali darajali multiplikativ funksiyaga ega bo‘lamiz, ya’ni

$$\hat{y} = 0{,}8391 \cdot K^{0{,}67} \cdot L^{0{,}41}. \qquad (4^*)$$

Kobb-Duglas ICHF da α, β parametrlar elastiklik koyeffisiyentlari deb ataladi. Ular α yoki β bir foizga o‘zgarganda y o‘rtacha qanchaga o‘zgarishini ko‘rsatadi. Demak, faoliyat olib borayotgan korxona nomi korxona ma’lumotlari asosida hisoblangan (4*) darajali Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasidan shuni ko‘rish mumkinki, korxonada asosiy fondlar qiymati (K) o‘rtacha bir foizga ortsa, korxonaning yalpi mahsuloti miqdori (Y) o‘rtacha 0,67 foizga ortishi mumkin ekan. Korxonada investitsion loyihalar soni (L) o‘rtacha bir foizga oshsa, korxonaning yalpi mahsuloti miqdori (Y) o‘rtacha 0,41 foizga ortishi kuzatilmoqda.[1]

Yuqorida keltirilgan shartlarga ko‘ra “UZKABEL” AJ korxonasida $\alpha > \beta$ shart bajarilmoqda. Ya’ni, korxona kapital sig‘imi mehnat sig‘imidan yuqori ekan. Bu esa mahsulot ishlab chiqarishda ishchi mehnatidan ko‘ra ko‘proq innovatsion yondashuv yuqori unumdorlikka ega texnologiyalardan foydalanilayotganidan darak beradi. Shu bilan birga korxonada $\alpha+\beta>1$ (0,67+0,41=1,08>1) ekanligi aniqlandi. Bu holat ishlab chiqarish masshtablari kengayishi bilan bir birlik mahsulotga sarflanadigan o‘rtacha xarajatlar kamayishini ko‘rsatadi. Resurslarning m barobarga ko‘payishi ishlab chiqarish hajmini m barobardan ko‘p o‘sishini ko‘rsatadi. Iqtisodiy jihatdan bu ishlab chiqarish masshtablarini kengayishini ijobiy samarasini aks ettiradi. Keyingi bosqichda korxonada resurslardan foydalanish

samaradorligini ekonometrik tadqiq qilamiz. Hisob kitoblar bo‘yicha korxona ma’lumotlari asosida chiziqli ishlab chiqarish funksiyasi quyidagi ko‘rinishga ega: [2; 5]

$$\hat{\ln} y = \ln(0{,}9438) + 0{,}16 \cdot \ln K + 0{,}86 \cdot \ln L . \quad (5)$$

$R^2 = 0{,}7935$, $F_{\text{хисоб}} = 40{,}36$, $t_{\ln K} = 2{,}1871$, $t_{\ln L} = 3{,}9511$, $DW = 1{,}76$

Ushbu hisoblangan (5) additiv funksiyaning ikkala tomonini potensirlash orqali darajali multiplikativ funksiyaga ega bo‘lamiz, ya’ni

$$\hat{y} = 2{,}5696 \cdot K^{0{,}16} \cdot L^{0{,}86} . \quad (5^*)$$

Potensirlangan (5*) darajali Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasidan shuni ko‘rish mumkinki, korxonada asosiy fondlar qiymati (*K*) o‘rtacha bir foizga ortsa, korxonaning yalpi mahsuloti miqdori (*Y*) o‘rtacha 0,16 foizga ortishi mumkin ekan. Korxonada ishlovchilar soni (*L*) o‘rtacha bir foizga oshsa, korxonaning yalpi mahsuloti miqdori (*Y*) o‘rtacha 0,86 foizga ortishi kuzatilmoqda.[1; 2]

Yuqorida keltirilgan shartlarga ko‘ra korxonada $\alpha > \beta$ shart bajarilmoqda. Ya’ni, korxona kapital sig‘imi mehnat sig‘imidan yuqori ekan. Bu esa “UZKABEL” AJda mahsulot ishlab chiqarishda ishchi mehnatidan ko‘ra ko‘proq innovatsion yuqori unumdorlikka ega texnologiyalardan foydalanilayotganidan darak beradi.[2; 5]

Shu bilan birga “UZKABEL” AJ da $\alpha+\beta>1$ (0,16+0,86=1,02>1) ekanligi aniqlandi. Bu holat ishlab chiqarish masshtablari kengayishi bilan bir birlik mahsulotga sarflanadigan o‘rtacha xarajatlar kamayishini ko‘rsatadi. Resurslarning *m* barobarga ko‘payishi ishlab chiqarish hajmini *m* barobardan ko‘p o‘sishini ko‘rsatadi. Iqtisodiy jihatdan bu ishlab chiqarish masshtablarini kengayishini ijobiy samarasini aks ettiradi. Endi tadqiqotimiz davomida faoliyati o‘rganilayotgan «UZKABEL” AJ da mahsulot ishlab chiqarishda foydalangan resurslardan olinadigan iqtisodiy samaradorligini ekonometrik tadqiq qilindi. Hisob kitoblar bo‘yicha «UZKABEL” AJ ma’lumotlari asosida chiziqli ishlab chiqarish funksiyasi quyidagi ko‘rinishga ega:[2]

$$\hat{\ln} y = \ln(0{,}4862) + 0{,}73 \cdot \ln K + 0{,}46 \cdot \ln L . \quad (6)$$

$R^2 = 0{,}9973$, $F_{\text{хисоб}} = 731{,}66$, $t_{\ln K} = 5{,}0573$, $t_{\ln L} = 5{,}2988$, $DW = 2{,}28$

Ushbu hisoblangan (6) additiv funksiyaning ikkala tomonini potensirlash orqali quyidagi darajali multiplikativ funksiyaga ega bo‘lamiz, ya’ni

$$\hat{y} = 1{,}626 \cdot K^{0{,}73} \cdot L^{0{,}46} . \quad (6^*)$$

Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasi bo‘yicha asosiy fond qiymatlari Potensirlangan (6*) darajali Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasidan shuni ko‘rish mumkinki, korxonada asosiy fondlar qiymati (*K*) o‘rtacha bir foizga ortsa, korxonaning yalpi mahsuloti miqdori (*Y*) o‘rtacha 0,73 foizga ortishi mumkin ekan. Korxonada ishlovchilar soni (*L*) o‘rtacha bir foizga oshsa, korxonaning yalpi mahsuloti miqdori (*Y*) o‘rtacha 0,46 foizga ortishi kuzatilmoqda.[1; 2]

Yuqorida keltirilgan shartlarga ko‘ra “UZkabel”AJ korxonasida $\alpha > \beta$ shart bajarilmoqda. Ya’ni, korxona kapital sig‘imi mehnat sig‘imidan yuqori ekan. Bu esa “UZkabel” AJ da mahsulot ishlab chiqarishda qo‘l mehnatidan ko‘ra ko‘proq innovatsion yuqori unumdorlikka ega texnologiyalardan foydalanilayotganidan darak beradi.[2; 5]

Shu bilan birga korxonaga qilinayotgan investitsiya oqimi $\alpha+\beta>1$ (0,73+0,46=1,19>1) ekanligi aniqlandi. Bu holat ishlab chiqarish masshtablari kengayishi bilan bir birlik mahsulotga sarflanadigan o‘rtacha xarajatlarini ko‘rib chiqish lozimligini ko‘rsatadi.[2]

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Cobb C.W., Douglas P.H. A Theory of Production // The American Economic Review. – 1928. – Vol. 18, No. 1, Supplement. – P. 139–165. DOI: 10.2307/1811556.
2. Varian H.R. Intermediate Microeconomics: A Modern Approach. 8th ed. – New York: W.W. Norton & Company, 2010.
3. Gujarati D.N., Porter D.C. Basic Econometrics. 5th ed. – New York: McGraw-Hill/Irwin, 2009.

4. Farrell M.J. The Measurement of Productive Efficiency // Journal of the Royal Statistical Society. Series A (General). – 1957. – Vol. 120, No. 3. – P. 253–281. DOI: 10.2307/2343100.
5. Solow R.M. Technical Change and the Aggregate Production Function // The Review of Economics and Statistics. – 1957. – Vol. 39, No. 3. – P. 312–320. DOI: 10.2307/1926047.
6. Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics, 16*(3), 289–326. https://doi.org/10.1002/jae.616.
7. Вечканов Г. С. Современная экономическая энциклопедия [Текст] / Г.С. Вечканов, Г. Р. Вечканова. — СПб.: Изд-во «Лань», 2002. — 880 с. — Библиогр.: — с. 88.
8. Воронков Ю.В. Оптимизация издержек в системе управления производственно-хозяйственной деятельностью [Текст]: автор-т дисс-и к.э.н.: 08.00.05: защита 04.06.09/ Воронков Юрий Владимирович. — Москва., 2009. — 27 с. — Библиогр.: с. 18.
9. Воронцова Е.А. Снижение производственных издержек через внедрение элементов «бережливого производства» [Текст]: Методические рекомендации /Е.А. Воронцова [и др.] Межрегиональный центр промышленной субконтракции и партнерства. М., 2007.
10. Врублевский Н.Д. Управленческий учет издержек производства и себестоимости продукции в отраслях экономики: Учебное пособие. — М.: Изд-во «Бухгалтерский учет», 2004, — 376 с.

UDK: 338.24

«UZKABEL» АЖ МИСОЛИДА БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ ШАРОИТИДА КОРХОНАНИНГ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ЖАРАЁНИНИ САМАРАЛИ ТАШКИЛ ЭТИШ

ЭФФЕКТИВНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ПРОЦЕССА ПРЕДПРИЯТИЯ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ НА ПРИМЕРЕ АО «UZKABEL»

EFFECTIVE ORGANISATION OF PRODUCTION PROCESS OF UZKABEL JSC IN A MARKET ECONOMY

Хайитов Алижон Бўриевич
Ислом Каримов номидаги Тошкент давлат техника университети мустақил тадқиқотчиси

Аннотация

Ушбу мақолада бозор иқтисодиёти шароитида корхонанинг ишлаб чиқариш жараёнини самарали ташкил этиш масалалари таҳлил қилинган. Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда асосий фондлардан фойдаланиш, инсон капиталини ривожлантириш ва рақамли технологияларни жорий этишнинг иқтисодий аҳамияти кўрсатилган. «UZKABEL» акциядорлик жамияти мисолида 2021–2025 йиллар давомида товар маҳсулоти ҳажми, таннарх, иш ҳақи фонди ва ишчилар сони динамикаси ўрганилган. Тадқиқот натижаларига кўра, корхонада ишлаб чиқариш ҳажми 154,8 фоизга ошган ҳолда, ишчилар сони 5,0 фоизга камайган ва иш ҳақи фонди 182,9 фоизга кўпайган. Машина ва жиҳозларга харажатлар 213,7 фоизга ошганлиги корхонанинг техник қайта жиҳозланиш жараёнини кўрсатади.

Калит сўзлар: бозор иқтисодиёти, ишлаб чиқариш самарадорлиги, асосий фондлар, инсон капитали, рақамли технологиялар, иқтисодий таҳлил, харажатларни бошқариш, фонд қайтими, меҳнат унумдорлиги.

В данной статье анализируются вопросы эффективной организации производственного процесса предприятия в условиях рыночной экономики. Показана экономическая значимость использования основных фондов, развития человеческого капитала и внедрения цифровых технологий для повышения эффективности производства. На примере акционерного общества

«UZKABEL» изучена динамика объема товарной продукции, себестоимости, фонда заработной платы и численности работников за период 2021–2025 годов. По результатам исследования установлено, что объем производства на предприятии увеличился на 154,8%, при этом численность работников сократилась на 5,0%, а фонд заработной платы вырос на 182,9%. Рост затрат на машины и оборудование на 213,7% свидетельствует о процессе технического переоснащения предприятия.

Ключевые слова: рыночная экономика, эффективность производства, основные фонды, человеческий капитал, цифровые технологии, экономический анализ, управление затратами, фондоотдача, производительность труда.

This article analyzes the issues of effective organization of the enterprise’s production process in a market economy. The economic importance of using fixed assets, developing human capital, and implementing digital technologies to improve production efficiency is demonstrated. Using the example of the joint-stock company "UZKABEL", the dynamics of commodity output volume, cost of goods, wage fund, and number of employees for the period 2021–2025 were studied. According to the research results, the production volume at the enterprise increased by 154.8%, while the number of employees decreased by 5.0%, and the wage fund increased by 182.9%. The increase in expenses for machines and equipment by 213.7% indicates the process of technical re-equipment of the enterprise.

Keywords: market economy, production efficiency, fixed assets, human capital, digital technologies, economic analysis, cost management, fixed asset turnover, labor productivity.

Бозор иқтисодиёти қонунларига асосланган ишлаб чиқариш жараёнини корхона ишлаб чиқаришни самарали ривожланиб боришини ташкил этиш бозор рақобатлари билан боғлиқ[9; 20]. Корхона фаолиятининг иқтисодий самарадорлиги нафақат бозордаги талаб ва таклиф нисбатига, балки ишлаб чиқариш ресурсларидан, хусусан асосий фондлар ва инсон капиталидан оқилона фойдаланиш даражасига ҳам боғлиқ[6; 7].

Ушбу мақоланинг асосий мақсади бозор иқтисодиёти шароитида корхонанинг ишлаб чиқариш жараёнини самарали ташкил этиш йўлларини илмий жиҳатдан асослаш ва «UZKABEL» акциядорлик жамияти мисолида амалий таҳлил ўтказишдан иборат.

Корхона хўжалик ишлаб чиқариш фаолиятини рақобатдошлигини таъминлаш ишлаб чиқариш жараёнини таркибий тузилишларини талаб ва таклиф қонунидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқариш жараёнини таркибий ўзгариб боришини такомиллаштириш билан боғлиқ[11; 20].

Ишлаб чиқариш жараёнини самарали ва барқарор равишда ташкил этиш давр талаблари асосида ишлаб чиқариш жараёнини рақамли инновацион технологияларни қўллаш зарурлиги кўрсатади[1; 2].

Демак, бозор иқтисодиёти шароитида корхона ишлаб чиқариш жараёнини ривожлантириш корхона ишлаб чиқариш иқтисодий сиёсатини такомиллаштириш, уни миқдорий ва сифат жиҳатидан ишлаб чиқаришни асосий маблағлари асосида ташкил топган, асосий ишлаб чиқариш фондларини сифатий ва иқтисодий жиҳатдан фойдаланаётган ишлаб чиқариш воситалари самарадорлик даражаларини юқори даражада бўлишига эришиш зарур[6; 7; 9].

Бунинг учун корхона хўжалик фаолиятларини доимий равишда ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан таҳлил қилиб бориш асосида уни ишлаб чиқариш фаолиятини талаб ва таклифни ўзига хос ишлаб чиқариш хусусиятларига хос ва мос ишлаб чиқаришни ташкил этиш лозим[8; 11].

Корхона ишлаб чиқариш хўжалик фаолиятини қўлга киритган иқтисодий ва инновацион ютуқларини ўрганиш унинг самарали олиб борилишига таъсир этувчи ички ва ташқи омиллардан фойдаланиш даражасини аниқлаш талаб этади[5; 15].

Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқариш тузилишини барқарор ва самарали ривожланиши, уни барқарорлигини таъминлаш ишлаб чиқариш жараёнини асосий ва айланма маблағларидан фойдаланишни ташкил этиш даражасига боғлиқ[6; 7; 12].

Бунинг учун корхона ишлаб чиқариш хўжалигини иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан иқтисодий таҳлил қилиб бориш зарур. Корхона ишлаб чиқариш фаолиятини иқтисодий таҳлил қилишни умумий корхона ишлаб чиқариш даражасида ёки керак бўлса ишлаб чиқариш жараёнини маълум ишлаб чиқариш йўналишини иқтисодий жиҳатдан таҳлил қилиш асосида ишлаб чиқаришда мавжуд бўлган камчиликларни олдини олиш ва бартараф этиш мумкин[3; 4; 8].

Корхона ишлаб чиқариш фаолиятини таҳлил қилишда ишлаб чиқариш жараёнини самарали олиб боришга тегишли шарт-шароитларини борлиги ёки маълум камчиликлардан ҳоли эмаслигини аниқлаш асосида ишлаб чиқаришни самарали ривожланиш билан боғлиқ чора ва тадбирлар кўриш асосий мақсад қилиб олинади[4; 8; 18].

«UZKABEL» акциядорлик жамияти ишлаб чиқариш жараёнини самарали ва барқарор ривожланиб боришини таъминлашда унинг асосий омили инсон капиталини ривожланиши ва капиталлашуви даражаларини ижтимоий ва иқтисодий таҳлил қилишда улардан фойдаланиш даражасини ўрганиш зарурлигидан келиб чиқиш лозим[1; 2; 5].

Иқтисодий таҳлил даврида (2021–2025 йиллар) ичида «UZKABEL» акциядорлик жамияти бўйича товар маҳсулотлари даражаси 154,8 фоизга кўпайиб, маҳсулот таннархи шу йиллар ичида 152,4 фоизга ошган. Бу иқтисодий кўрсаткич ялпи товар маҳсулотларини ишлаб чиқаришга сарфланган харажат кам сарфланган ҳолда, умумий иш ҳақи фонди 73,6 фоизга кўпайган. Ишлаб чиқаришда банд бўлган ишчилар сони 5,0 фоизга камайиши, иш ҳақи фонди иқтисодий таҳлил даврида 42 839,6 минг сўмдан 78 363,7 минг сўмга ёки 182,9 фоизга кўпайган. Бу иқтисодий ўсишни барқарор ривожланиб бориши ва меҳнатни рағбатлантиришни ўсиб бориши 80 киши меҳнатини тежамкорлигига эришилган.

«UZKABEL» акциядорлик жамияти корхоналарининг асосий ноишлаб чиқариш фондларининг умумий қиймати (1-жадвал) иқтисодий 2021–2025 йиллар ичида 136,2 фоизга кўпайган. Мебеллар эса 31,8 фоизга ва турли жиҳозлар эса 99,8 фоизга камайган[6; 12; 14].

1-жадвал

“UZKABEL” акциядорлик жамиятини номоддий ва моддий жиҳозлар билан таъминланиш даражаси, минг сўмда

Гуруҳ	2021 й.	2022 й.	2023 й.	2024 й.	2025 й.	2025 йил 2021 йилга нисбатан фоизда
бино ва қурилишлар	720940,5	755273,5	759466,5	805724,8	805723,3	116,8
узатгичлар, қурилмалар	113597,7	196013,6	196013,6	196013,6	196013,6	93,3
Машина жиҳозлари	190695,9	288663,1	293197,6	346611,8	350037,4	183,7
ишчи машиналари	182446,2	278990,2	282419,4	335836,7	339190,6	185,9
ўлчов жиҳозлари	604142,4	619893,5	617473,8	617225,2	624718,3	103,4
сейф, шкаф, контейнер	568508,7	568508,7	568508,7	568508,7	568508,7	99,9
жиҳозлар	108743,8	1163589,8	1163589,8	1163589,8	1163589,8	107,1
транспорт воситалари	867514,8	976775,5	1377465,6	1279315,6	1325251,5	152,8

бошқалар	1252875,7	1252875,7	1252875,7	1252875,2	1252875,2	99,9
соғлиқни сақлаш	567050,2	567053,3	421604,7	421604,7	421604,7	74,4
ошхона	929048,4	929048,4	929048,4	929048,4	940126,3	101,2
МЧС	246037,9	246037,9	245943,4	245943,4	532311,1	224,4
жами	276481,1	379399,1	387541,1	444941,5	449344,3	118,4
ишлаб чиқариш фонди	272607,4	375533,8	384842,5	442193,4	446299,4	161,3
ноишлаб чиқариш фондлари	392004,4	272607,4	269881,1	274814,1	304484,6	77,7

Манба: муаллиф томонидан «UZKABEL» АЖнинг ҳисобот маълумотлари асосида тузилган.

Машина ва жиҳозлар харажатларига бўлган сарф харажатлар 213,7 фоизга кўпайган[6; 7; 16].

«UZKABEL» ишлаб чиқариш жараёнини ишлаб чиқариш машиналаридан, ишчи машиналардан ва турли ўлчов жиҳозларини харид қилиб олиш ҳисобига ва рақамли ишлаб чиқариш технологияларида ишлаб чиқаришда фойдаланиш ҳисобига 2021–2025 йиллар ичида 80 ишчи кучини тежамкорлигига эришган[1; 2; 20].

Бозор иқтисодиёти шароитида корхонанинг ишлаб чиқариш жараёнини самарали ташкил этиш кўп қиррали жараён бўлиб, у бозор конъюнктурасини ҳисобга олиш, асосий фондлардан оқилона фойдаланиш, инсон капиталини ривожлантириш ва замонавий технологияларни жорий этишни талаб қилади [9; 11; 20].

«UZKABEL» акциядорлик жамияти мисолида ўтказилган таҳлил шуни кўрсатдики, 2021–2025 йиллар давомида корхонада товар маҳсулоти ҳажми 154,8 фоизга ошган. Шу билан бирга, ишлаб чиқаришда банд бўлган ишчилар сони 5,0 фоизга камайган ҳолда, иш ҳақи фонди 182,9 фоизга кўпайган. Бу корхонада меҳнат унумдорлигининг ошиши ва ишчи кучидан фойдаланиш самарадорлигининг яхшиланишидан далолат беради.

Машина ва жиҳозларга харажатларнинг 213,7 фоизга ошгани корхонанинг техник қайта жиҳозланиш жараёнини кўрсатади[6; 7; 16]. Рақамли ишлаб чиқариш технологияларини жорий этиш ҳисобига 80 ишчи кучини тежамкорликка эришилганлиги инновацион технологияларнинг иқтисодий самарадорлигини тасдиқлайди[1; 2].

Хулоса қилиб айтганда, бозор иқтисодиёти шароитида корхонанинг ишлаб чиқариш жараёнини самарали ташкил этиш узлуксиз жараён бўлиб, у иқтисодий таҳлил, инвестицияларни жалб қилиш, инсон капиталини ривожлантириш ва технологик янгиланишларни талаб қилади[9; 11; 20].

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Abduvohidova G.A. Hozirgi zamon iqtisodiyotida intellektual resurslarning tutgan o‘rni va ahamiyati. "Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil" ilmiy-elektron jurnal. 1-son 2025 yil. 9–14 bet.
2. Алимова Г.А. Эволюция взглядов на понятие «интеллектуальный капитал». Scientific journal of "International finance and accounting". Issue 2, April 2023. ISSN 2181-1016.
3. Врублевский Н.Д. Управленческий учет издержек производства и себестоимости продукции в отраслях экономики: Учебное пособие. – М.: Изд-во «Бухгалтерский учет», 2004. – 376 с.
4. Гомонко Э.А. Управление затратами на предприятии [Текст]: учебник / Э.А. Гомонко, Т.Ф. Тарасова. – М.: КНОРУС, 2010. – 320 с. – ISBN 978-5-406-00024-3.
5. Гулямов С.С., Очилов Н., Саидахмедова О. Интеллектуал иқтисодиёт самарадорлик омиллари. // Ўзбекистон иқтисодиёт ахборотномаси. 2015. №6. С. 38–41.

6. Егорова Е.О., Рогуленко Т.М. Сущность основных средств как объект бухгалтерского учёта. // Вестник ГУУ. №1, 2017.
7. Ефремов А.А. Роль основных фондов в хозяйственной деятельности предприятия. // Символ науки. 2015. №6. С. 115–117.
8. Жуков Л.Ф. Финансово-экономический анализ в методике оценки эффективности инвестиций. // Инвестиции в России. 2004. №10. С. 34.
9. Камаев В.Д. Экономическая теория. Учебник для ВУЗов. – М.: ВЛАДОС, ИМПЭ. – 135 с.
10. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения. – М.: Соцэкгиз, 1960. – С. 387, 421, 431.
11. Клейнер Г.Б., Тамбовцев В.Л., Качалов Р.М. Предприятия в нестабильной экономической среде: риски, стратегии, безопасность. – М.: Экономика, 1997. – 288 с.
12. Красова О.Р. Основные средства организации. – М.: Московская финансово-промышленная академия, 2017.
13. Крупина Н.Н., Бортко Н.Н. Направление реструктуризации учётной системы амортизации основных средств. // Всё для бухгалтера. №11, 2010.
14. Кудбиев Д., Асатуллаева Н.Ё. Особенности учёта основных средств в Узбекистане. // Periodika. журнал. 11, 2022.
15. Кульман А. Экономические механизмы / пер. с франц. Н.И. Хрусталёва. – М.: Прогресс, Универс, 1993.
16. Назаров Р.Р., Алиева З.М. Организационно-экономические особенности использования основных фондов на предприятиях строительной отрасли в Узбекистане. // Scientific journal of actuarial finance and accounting. №11, 2024.
17. Рикардо Д. Сочинения. Т.3. – М.: Госиздат, 1955. – С. 111.
18. Розов Д.В. Анализ влияния амортизационной политики на эффективное обновление. // Анализ: теория и практика. №11, 2011.
19. Труфанова С.Ф., Алимжанов Э.К. Исследование эффективности использования основных производственных фондов в сельском хозяйстве Республики Узбекистан: анализ динамики, регрессивное моделирование и прогнозирование ключевых показателей. // Экономика и предпринимательство. Сентябрь 2025.
20. Шодмонов Ш., Рахматов М. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. – Фан ва технология нашриёти, 2002. – 885 б.

UDK: 368.03:336.767

O‘ZGARUVCHAN MOLIYAVIY BOZORLARDA SUG‘URTA KOMPANIYALARI INVESTITSIYA PORTFELLARINI OPTIMALLASHTIRISH

ОПТИМИЗАЦИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПОРТФЕЛЕЙ СТРАХОВЫХ КОМПАНИЙ НА ИЗМЕНЧИВЫХ ФИНАНСОВЫХ РЫНКАХ

OPTIMIZATION OF INSURANCE COMPANIES’ INVESTMENT PORTFOLIOS IN VOLATILE FINANCIAL MARKETS

Artikova Gulyor Xo‘jamuratovna
Ilmiy daraja: Magistr

Annotatsiya

Maqolada o‘zgaruvchan moliyaviy bozorlar sharoitida sug‘urta tashkilotlarining investitsiya portfelini optimallashtirish masalasi tadqiq etilgan. O‘zbekiston sug‘urta bozorining 2024–2025-yillardagi rasmiy ma’lumotlari asosida portfel tarkibi baholanib, Markowitz o‘rtacha-dispersiya modeli me’yoriy cheklovlar hisobga olingan holda qo‘llanilgan. Natijalar amaldagi portfelning samarali chegaradan pastda joylashganini ko‘rsatdi. Solvency II rejimi bilan qiyosiy tahlil asosida tartibga solishni takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: sug‘urta tashkiloti, investitsiya portfeli, portfelni optimallashtirish, Markowitz modeli, samarali chegara, sug‘urta zaxiralari, aktiv-passiv boshqaruvi, Solvency II, moliyaviy barqarorlik, diversifikatsiya, retensiya, kapital yetarliligi.

В статье исследуется проблема оптимизации инвестиционного портфеля страховых организаций в условиях изменчивых финансовых рынков. На основе официальных данных страхового рынка Узбекистана за 2024–2025 годы оценена структура портфеля и применена модель «средняя–дисперсия» Марковица с учётом нормативных ограничений. Результаты показали, что фактический портфель расположен ниже эффективной границы. На основе сравнительного анализа с режимом Solvency II разработаны предложения по совершенствованию регулирования.

Ключевые слова: страховая организация, инвестиционный портфель, оптимизация портфеля, модель Марковица, эффективная граница, страховые резервы, управление активами и пассивами, Solvency II, финансовая устойчивость, диверсификация, удержание, достаточность капитала.

The article examines the optimization of insurance companies’ investment portfolios under volatile financial markets. Based on official data of the Uzbek insurance market for 2024–2025, the portfolio structure is assessed and the Markowitz mean-variance model is applied subject to regulatory constraints. The results show that the actual portfolio lies below the efficient frontier. Drawing on a comparative analysis with the Solvency II regime, proposals for improving prudential regulation are developed.

Keywords: insurance organization, investment portfolio, portfolio optimization, Markowitz model, efficient frontier, insurance reserves, asset-liability management, Solvency II, financial stability, diversification, retention, capital adequacy.

Sug‘urta tashkilotining moliyaviy barqarorligi ikki manbadan shakllanadi: sug‘urta (andarrayting) faoliyati natijasi va investitsiya faoliyati daromadi. Rivojlangan bozorlarda ikkinchi manba ko‘pincha hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi, chunki sug‘urta zaxiralari — polis egalari oldidagi majburiyatlarni qoplash uchun mo‘ljallangan, vaqtincha bo‘sh turgan mablag‘lar — uzoq muddatli investitsiya resursi vazifasini bajaradi. Shu bois sug‘urta zaxiralarini joylashtirish siyosati nafaqat kompaniyaning rentabelligini, balki uning to‘lov qobiliyatini ham bevosita belgilaydi.

O‘zbekiston sug‘urta bozori so‘nggi yillarda jadal o‘smoqda. Istiqbolli loyihalar milliy agentligi (NAPP) ma’lumotlariga ko‘ra, 2025-yil yakunida jamlanma sug‘urta mukofotlari 13 463,5 mlrd so‘mni tashkil etib, bir yilda 37,8 foizga oshdi; sug‘urta to‘lovlari 2 985,5 mlrd so‘mga (+35,4%), sug‘urta majburiyatlari esa 3 813,1 trln so‘mga (+41,1%) yetdi. Sug‘urta tashkilotlarining investitsiyalari hajmi 46,0 foizga o‘sib, 9 550,0 mlrd so‘mga ko‘tarildi. Ayni paytda bozorning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 0,7 foiz atrofida saqlanib qolmoqda, bu esa Yevropa Ittifoqidagi o‘rtacha 7,5 foizdan sezilarli darajada past.

Investitsiya portfelini boshqarish masalasi 2024–2026-yillarda ayniqsa dolzarblashdi. Bir tomondan, Markaziy bankning asosiy stavkasi yillik 14 foiz darajasida saqlanib turibdi va milliy valyutadagi depozitlar bo‘yicha stavkalar pasayish tendensiyasini namoyon etmoqda: 2026-yil mart oyi yakuniga ko‘ra korporativ depozitlar qiymati 15,5 foizgacha tushdi. Ikkinchi tomondan, hayot sug‘urtasi segmentida mukofotlar 2025-yilda 104,8 foizga (586,5 mlrd so‘mgacha), bu segmentdagi majburiyatlar esa 94,8 foizga o‘sdi — ya’ni bozorda uzoq muddatli, kafolatlangan daromadlilikni talab qiluvchi majburiyatlar tez shakllanmoqda. Bunday sharoitda aktivlar va majburiyatlarning muddat hamda daromadlilik bo‘yicha muvofiqligi masalasi birinchi o‘ringa chiqadi.

Tadqiqotning maqsadi — O‘zbekiston sug‘urta tashkilotlarining amaldagi investitsiya portfelini me’yoriy cheklovlar doirasida optimallashtirish imkoniyatlarini miqdoriy baholash va xalqaro tajriba asosida tartibga solish tizimini takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot obyekti — O‘zbekiston Respublikasi sug‘urta tashkilotlarining investitsiya faoliyati, predmeti esa sug‘urta zaxiralari va o‘z mablag‘larini aktiv sinflari bo‘yicha taqsimlashda yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlardir. Tadqiqotning ishchi gipotezasi quyidagicha shakllantirildi: amaldagi jamlanma investitsiya portfeli samarali chegarada joylashmagan, ya’ni amaldagi me’yoriy cheklovlarni buzmagan holda ham xatarni oshirmasdan daromadlilikni oshirish yoki daromadlilikni kamaytirmasdan xatarni pasaytirish imkoniyati mavjud. Ushbu gipotezani tekshirish maqolaning markaziy vazifasi hisoblanadi.

Portfel nazariyasining zamonaviy asoslari H. Markowitz tomonidan yaratilgan bo‘lib, u investitsiya qarorini kutilayotgan daromad va dispersiya o‘rtasidagi almashuv sifatida rasmiylashtirgan hamda diversifikatsiyaning matematik mazmunini ochib bergan[1]. J. Tobin ushbu yondashuvni risksiz aktiv kiritish orqali kengaytirgan[2], W. Sharpe esa kapital aktivlarni baholash modelini taklif qilib, sistematik xatarni bozor beta koeffitsiyenti orqali o‘lchash imkonini bergan[3].

Sug‘urta faoliyatiga nisbatan klassik model to‘g‘ridan-to‘g‘ri qo‘llanilmaydi, chunki sug‘urtalovchining aktivlari majburiyatlar bilan bog‘langan. Shu sababli adabiyotda aktiv-passiv boshqaruvi (ALM) yondashuvi ishlab chiqilgan: R. Ferstl va A. Weissensteiner sug‘urta va pensiya jamg‘armalari uchun ko‘p bosqichli stoxastik dasturlash modelini taklif qilgan[4], D. Cummins va R. Phillips esa sug‘urta kompaniyalari uchun kapital qiymati va investitsiya xatari o‘rtasidagi bog‘liqlikni empirik baholagan[5]. R. Rees va E. Wambach sug‘urta iqtisodiyotining nazariy asoslarini umumlashtirgan[6].

Tartibga solish ta’siri alohida yo‘nalish sifatida o‘rganilgan. Solvency II direktivasi 132-moddasi «ehtiyotkor shaxs» (prudent person) tamoyilini joriy etib, ruxsat etilgan aktivlarning qat’iy ro‘yxatidan xatarga asoslangan kapital talablariga o‘tishni belgilagan[7]. EIOPA tomonidan o‘tkazilgan nazorat sharhi ko‘rsatishicha, bozor xatari standart formula bo‘yicha hisoblangan kapital talabining taxminan 40 foizini tashkil etadi[8]. Ushbu rejimning investitsiya qarorlariga ta’siri bo‘yicha Milliman tadqiqotida likvid bo‘lmagan va murakkab aktivlarga qiziqish ortayotgani qayd etilgan[9]. O‘rtacha-dispersiya yondashuvining cheklovlari ham keng muhokama qilingan. Dispersiya daromadlilikning ham musbat, ham manfiy chetlanishlarini bir xil «jazolaydi», holbuki sug‘urtalovchi uchun faqat yo‘qotish tomoni ahamiyatlidir. Shu bois H. Konno va H. Yamazaki o‘rtacha-absolyut chetlanish modelini[10], R. Rockafellar va S. Uryasev esa shartli xatarga uchragan qiymat (CVaR) mezonini taklif qilgan[11]. Sug‘urta portfellari uchun CVaR yondashuvi ayniqsa qulay, chunki u majburiyatlarning «og‘ir dumli» taqsimotini hisobga olish imkonini beradi. Biroq ushbu modellar uzun statistik qatorlarni talab qiladi, bu esa rivojlanayotgan bozorlarda ularni qo‘llashni cheklaydi.To‘lov qobiliyatiga oid cheklovlar bilan optimallashtirish alohida yo‘nalishni

tashkil etadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, kapital talablari joriy etilganda optimal portfel konservativ tomonga siljiydi, biroq bu siljish kapital shok koeffitsiyentlari xatarning haqiqiy darajasini qanchalik to‘g‘ri aks ettirishiga bog‘liq. Agar koeffitsiyentlar aktivning haqiqiy xatariga mos kelmasa, tartibga solish investitsiya qarorlarini buzadi va tanlovni sun’iy ravishda tor doiraga siqib qo‘yadi.

Mahalliy tadqiqotlarda sug‘urta bozorining umumiy holati, kapitallashuv darajasi, hayot sug‘urtasining rivojlanishi va qayta sug‘urtalash muammolari yoritilgan. Biroq sug‘urta zaxiralarini joylashtirishning miqdoriy modellari, xususan, me’yoriy cheklovlar hisobga olingan holda samarali chegarani qurish va amaldagi jamlanma portfelning samaradorligini baholash masalalari yetarlicha o‘rganilmagan. Adabiyotlar tahlili natijasida quyidagi ilmiy bo‘shliq aniqlandi: milliy sug‘urta sektorining portfeli hech qachon optimallashtirish modeli yordamida baholanmagan va uning samarali chegaradan chetlanishi miqdoriy o‘lchanmagan. Mazkur maqolaning ilmiy yangiligi ham shundan iborat: birinchi marta O‘zbekiston sug‘urta sektorining jamlanma portfeli 1882-sonli Nizomning 38-bandidagi cheklov doirasida o‘rtacha-dispersiya modeli yordamida baholanib, samaradorlik zaxirasi so‘mdagi ifodada hisoblab chiqildi.

Tadqiqotning axborot bazasini NAPPning 2025-yil yakunlari bo‘yicha rasmiy hisoboti, Markaziy bankning pul-kredit statistikasi, Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari, «Toshkent» respublika fond birjasi indekslari hamda Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazining ko‘chmas mulk bozori sharhlari tashkil etdi. Tahlil davri 2024–2025-yillarni qamrab oladi, model parametrlari 2026-yil birinchi yarmi holatiga yangilangan.

Optimallashtirish masalasi klassik o‘rtacha-dispersiya shaklida qo‘yildi. Portfel daromadliligi E(rp) = Σ wi·E(ri), portfel xatari esa σp = (Σ Σ wi·wj·σi·σj·ρij)^0,5 ko‘rinishida hisoblanadi, bu yerda wi — i-aktivning ulushi, E(ri) — uning kutilayotgan daromadliligi, σi — standart chetlanish, ρij — korrelyatsiya koeffitsiyenti. Maqsad funksiyasi sifatida Sharpe koeffitsiyenti S = (E(rp) − rf)/σp maksimallashtirildi; risksiz stavka (rf) sifatida Markaziy bankning asosiy stavkasi — yillik 14 foiz qabul qilindi.

Modelga quyidagi cheklovlar kiritildi: (a) Σ wi = 1 va wi ≥ 0 (qisqa pozitsiyalar taqiqlangan); (b) «Sug‘urtalovchilarning sug‘urta zaxiralari to‘g‘risida»gi 1882-sonli Nizomning 38-bandiga muvofiq davlat qimmatli qog‘ozlari, bank depozitlari va pul mablag‘larining jami ulushi kamida 70 foiz; (c) konsentratsiya xatarini cheklash maqsadida bitta aktiv sinfiga 60 foizdan ortiq mablag‘ joylashtirilmaydi. Masala ketma-ket kvadratik dasturlash (SLSQP) usuli bilan Python muhitida yechildi.

Qo‘shimcha ravishda har bir portfel varianti uchun soddalashtirilgan bozor xatari kapital talabi baholandi. Bunda Solvency II standart formulasining shok koeffitsiyentlari qo‘llanildi: aksiyalar bo‘yicha 49 foiz (2-toifa, rivojlanayotgan bozor), ko‘chmas mulk bo‘yicha 25 foiz, korporativ qarz vositalari bo‘yicha spred xatari 13,5 foiz, bank depozitlari bo‘yicha kontragent xatari 5 foiz, milliy valyutadagi davlat qimmatli qog‘ozlari bo‘yicha 0 foiz. Kapital talabi SCR = Σ wi·si ko‘rinishidagi chiziqli yig‘indi sifatida hisoblandi; bu yondashuv submodullar o‘rtasidagi diversifikatsiya samarasini hisobga olmagani bois yuqori baho beradi va ehtiyotkorlik tamoyiliga mos keladi.

Modelning barqarorligini tekshirish uchun stress-testlash o‘tkazildi. To‘rtta ssenariy shakllantirildi: (1) Markaziy bank asosiy stavkasining 14 foizdan 10 foizgacha pasayishi va shunga mos ravishda foizli aktivlar daromadliligining qisqarishi; (2) ko‘chmas mulk narxlarining 15 foizga pasayishi; (3) fond bozorining 30 foizga tushishi; (4) yuqoridagi omillarning bir vaqtda yuzaga kelishi. Har bir ssenariyda amaldagi va tavsiya etilayotgan portfellarning yillik natijasi taqqoslandi.

Tadqiqot metodologiyasining cheklovlarini alohida qayd etish lozim. Birinchidan, NAPP hisobotida qimmatli qog‘ozlar yagona modda sifatida keltirilgani bois ushbu moddaning davlat obligatsiyalari, korporativ obligatsiyalar va aksiyalar o‘rtasidagi taqsimoti muallif bahosi asosida qabul qilindi. Ikkinchidan, milliy moliya bozorining statistik tarixi qisqa bo‘lgani sababli korrelyatsiya koeffitsiyentlari tarixiy qatorlardan emas, ekspert yo‘li bilan baholandi. Uchinchidan, model bir davrlik (statik) bo‘lib, majburiyatlar oqimini aniq modellashtirmaydi. Shunga qaramay, olingan natijalar sifat jihatidan barqaror bo‘lib, parametrlarning oqilona chegaralarda o‘zgarishi asosiy xulosalarni o‘zgartirmaydi.

1. Investitsiya portfelining amaldagi tarkibi. 2025-yilda sug‘urta tashkilotlari investitsiyalarining umumiy hajmi 46,0 foizga o‘sdi, biroq portfel tarkibida sifat jihatidan salbiy siljish yuz berdi (1-jadval).

1-jadval

O‘zbekiston sug‘urta tashkilotlari investitsiya portfelining tarkibi

Aktiv turi	01.01.2025, mlrd so‘m	Ulushi, %	01.01.2026, mlrd so‘m	Ulushi, %	O‘zgarish, %
Depozitlar (omonatlar)	4 583,8	70,1	6 036,7	63,2	+31,7
Qimmatli qog‘ozlar	1 303,8	19,9	1 393,1	14,6	+6,9
Ko‘chmas mulk	452,7	6,9	1 657,7	17,4	+266,1
Ustav fondidagi ishtirok	98,5	1,5	85,5	0,9	−13,2
Zaymlar	95,4	1,5	45,7	0,5	−52,1
Boshqa investitsiyalar	8,4	0,1	331,4	3,5	+3834,1
Jami	6 542,6	100,0	9 550,0	100,0	+46,0

Manba: NAPP ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Ko‘chmas mulkka qo‘yilmalar bir yilda 3,7 baravar oshib, portfelning 17,4 foizini egalladi, qimmatli qog‘ozlar ulushi esa 19,9 foizdan 14,6 foizgacha qisqardi. Bu siljish bozor konyunkturasi bilan izohlanmaydi: Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi ma’lumotlariga ko‘ra, 2025-yilda Toshkent shahri ikkilamchi uy-joy bozorida narxlar atigi 0,6 foizga oshgan, poytaxtda uy-joyga investitsiyalarning daromadliligi esa bir yil ichida 32,4 foizdan 7,6 foizgacha pasaygan. Demak, sug‘urtalovchilar past daromadli va likvidligi cheklangan aktivga yirik hajmda mablag‘ yo‘naltirgan.

Portfel tuzilmasidagi siljishlar uzoqroq davrda ham kuzatiladi. 2020–2024-yillarda sug‘urta tashkilotlarining investitsiya portfeli 3,4 trln so‘mdan 6,5 trln so‘mgacha o‘sgan bo‘lsa-da, uning tarkibida depozitlar ulushi 54 foizdan 70 foizgacha ko‘tarilgan, qimmatli qog‘ozlarga qo‘yilmalar esa 28 foizdan 20 foizdan pastga tushgan. Ya’ni besh yil davomida sektor kapital bozoridan bank sektoriga tomon izchil siljigan, 2025-yilda esa bu jarayonga ko‘chmas mulkka keskin yo‘nalish qo‘shilgan. Har ikkala siljish ham uzoq muddatli institutsional investor shakllanishiga xizmat qilmaydi.

Xalqaro amaliyot bilan taqqoslash tafovutning miqyosini ko‘rsatadi. Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida sug‘urtalovchilar portfelining asosiy qismi qarz vositalariga — davlat va korporativ obligatsiyalarga to‘g‘ri keladi, ko‘chmas mulk esa odatda portfelning kichik ulushini egallaydi. O‘zbekistonda esa obligatsiyalar segmenti umuman shakllanmagan darajada: 2025-yil yakunida barcha qimmatli qog‘ozlarga qo‘yilmalar portfelning atigi 14,6 foizini tashkil etgan. Bu holat nafaqat sug‘urta sektorining daromadliligini cheklaydi, balki milliy kapital bozori uchun barqaror talab manbai yo‘qligini ham anglatadi.

2. Model parametrlari. Aktiv sinflari bo‘yicha kutilayotgan daromadlilik va xatar ko‘rsatkichlari rasmiy bozor ma’lumotlari asosida baholandi (2-jadval).

2-jadval

Optimallashtirish modeli parametrlari

Aktiv sinfi	E(r), %	σ, %	Baholash asosi
Bank depozitlari	16,8	3,5	Yuridik shaxslar depozitlari o‘rtacha stavkasi
Davlat qimmatli qog‘ozlari	15,5	4,0	Asosiy stavka va DQQ daromadlilik egri chizig‘i

Aktiv sinfi	E(r), %	σ, %	Baholash asosi
Korporativ qarz vositalari	19,0	7,5	Korporativ obligatsiyalar kupon daromadi
Aksiyalar va ishtirok	12,0	17,5	UCI va KAP DEPO indekslari dinamikasi
Ko‘chmas mulk	13,0	9,0	Narx o‘sishi va ijara daromadliligi yig‘indisi

Manba: Markaziy bank, UZSE va ITIM ma’lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

Aktivlar o‘rtasidagi korrelyatsiya koeffitsiyentlari milliy bozorning qisqa statistik tarixini hisobga olgan holda ekspert yo‘li bilan baholandi (3-jadval). Depozitlar va davlat qimmatli qog‘ozlari o‘rtasida yuqori musbat bog‘liqlik (0,70) qabul qilindi, chunki ikkala vosita ham asosiy stavka dinamikasiga bevosita bog‘liq.

3-jadval

Aktiv sinflari o‘rtasidagi korrelyatsiya matritsasi

Aktiv sinfi	Depozit	DQQ	Korp. qarz	Aksiya	Ko‘chmas mulk
Depozitlar	1,00	0,70	0,45	0,10	0,05
DQQ	0,70	1,00	0,55	0,15	0,05
Korporativ qarz vositalari	0,45	0,55	1,00	0,35	0,20
Aksiyalar	0,10	0,15	0,35	1,00	0,30
Ko‘chmas mulk	0,05	0,05	0,20	0,30	1,00

Manba: muallif bahosi.

3. Optimallashtirish natijalari. Hisob-kitoblar amaldagi portfelning samarali chegaradan pastda joylashganini ko‘rsatdi (4-jadval).

4-jadval

Portfel variantlarining qiyosiy ko‘rsatkichlari

Portfel varianti	Depozit	DQQ	Korp. qarz	Aksiya	Ko‘ch. mulk	E(r)	σ	Sharpe	SCR
2024-yil (amalda)	70,1	10,0	8,5	4,5	6,9	16,38	3,48	0,683	8,58
2025-yil (amalda)	63,2	7,3	8,9	3,2	17,4	16,09	3,54	0,589	10,28
Bir xil xatarda maks. daromad	60,0	21,1	15,4	0,0	3,5	16,73	3,54	0,771	5,96
Maksimal Sharpe (me’yoriy cheklov bilan)	60,0	10,0	30,0	0,0	0,0	17,33	4,01	0,831	7,05
Tavsiya etilayotgan amaliy portfel	60,0	10,0	22,0	3,0	5,0	16,82	3,77	0,748	8,69

Izoh: ulushlar, E(r), σ va SCR — foizda. Manba: muallif hisob-kitoblari (SLSQP usuli, Python).

Birinchi muhim natija — portfelning 2024-yildan 2025-yilga o‘tishda yomonlashgani. Sharpe koeffitsiyenti 0,683 dan 0,589 gacha, ya’ni 13,8 foizga pasaydi, soddalashtirilgan bozor xatari kapital talabi esa 8,58 foizdan 10,28 foizgacha, ya’ni 1,70 foiz bandiga oshdi. Boshqacha aytganda, sug‘urtalovchilar bir yil ichida bir birlik xatarga to‘g‘ri keladigan daromadni kamaytirib, kapitalga bo‘lgan bosimni kuchaytirdi. Buning asosiy sababi — ko‘chmas mulk ulushining 6,9 foizdan 17,4 foizgacha oshishi.

Ikkinchi natija — samaradorlik zaxirasining miqdoriy bahosi. Amaldagi xatar darajasi (σ = 3,54%) o‘zgarishsiz qoldirilgan holda, me’yoriy cheklovlarga to‘liq rioya qilgan portfel 16,73 foiz daromadlilikni ta’minlay oladi, bu amaldagi 16,09 foizdan 0,65 foiz bandiga yuqori. 9 550 mlrd so‘mlik portfelga nisbatan bu yiliga qariyb 62 mlrd so‘m qo‘shimcha investitsiya daromadini anglatadi. Agar daromadlilik darajasi o‘zgarishsiz qoldirilsa, xatarni 3,54 foizdan 3,25 foizgacha pasaytirish, kapital talabini esa 10,28 foizdan 5,41 foizgacha, ya’ni deyarli ikki baravar qisqartirish mumkin.

Inflyatsiya hisobga olinganda ko‘rsatkichlar yanada aniqroq namoyon bo‘ladi. 2025-yilda mamlakatda inflyatsiya darajasi 7,3 foizni tashkil etgan, 2026-yil uchun Markaziy bank prognozi esa 6,5 foiz darajasida saqlanmoqda. Shunga ko‘ra amaldagi portfelning real daromadliligi 9,59 foizni, tavsiya etilayotgan portfelniki esa 10,32 foizni tashkil etadi. Farq katta ko‘rinmasligi mumkin, biroq u har yili takrorlanadi va murakkab foiz ta’sirida o‘n yillik ufqda portfel qiymatining sezilarli farqiga aylanadi.

Uchinchi natija — me’yoriy cheklovning o‘zi optimallikka jiddiy to‘siq bo‘lmasligi. Maksimal Sharpe koeffitsiyentiga ega portfel (0,831) 38-banddagi 70 foizlik talabni to‘liq bajargan holda shakllantirildi. Demak, amaldagi samarasizlik tartibga solish qattiqligidan emas, balki portfelni boshqarish amaliyotidagi kamchiliklardan — xususan, aktual asoslangan aktiv-passiv muvofiqlashtirish tizimining yo‘qligidan kelib chiqadi.

Amaliy qo‘llash uchun tavsiya etilayotgan portfel variantida diversifikatsiya talablari hisobga olindi: aksiyalar uchun quyi chegara 3 foiz (kapital bozorini rivojlantirish nuqtai nazaridan), ko‘chmas mulk uchun 5 foiz (operatsion faoliyat uchun zarur mulk) belgilandi. Ushbu portfel 16,82 foiz daromadlilikni 3,77 foiz xatar darajasida ta’minlaydi va kapital talabini 1,59 foiz bandiga kamaytiradi.

4. Stress-testlash natijalari. Portfel tuzilmasining o‘zgaruvchan bozor sharoitlariga chidamliligi to‘rtta ssenariy asosida baholandi (6-jadval).

6-jadval

Portfellarning stress-ssenariylardagi yillik natijasi, %

Ssenariy	Amaldagi portfel (2025)	Tavsiya etilayotgan portfel	Farq, f.p.
Bazaviy ssenariy	16,09	16,82	+0,73
S1: asosiy stavka 14%→10%	12,91	13,14	+0,23
S2: ko‘chmas mulk narxi −15%	11,21	15,42	+4,21
S3: fond bozori −30%	14,74	15,56	+0,82
S4: kombinatsiyalangan stress	6,52	10,04	+3,52

Manba: muallif hisob-kitoblari.

Stress-testlash amaldagi portfelning eng zaif nuqtasini aniq ko‘rsatdi. Ko‘chmas mulk narxlari 15 foizga pasaysa, amaldagi portfel daromadliligi 11,21 foizgacha tushadi va inflyatsiya darajasidan atigi 4,7 foiz bandiga yuqori bo‘lib qoladi; tavsiya etilayotgan portfelda esa pasayish ancha yumshoq kechadi (15,42%). Eng keskin farq kombinatsiyalangan stress ssenariysida kuzatiladi: amaldagi portfel 6,52 foiz daromad beradi, ya’ni 2026-yil uchun prognoz qilinayotgan 6,5 foizlik inflyatsiya darajasida real daromadlilik deyarli nolga teng bo‘ladi. Tavsiya etilayotgan portfel esa bunday sharoitda ham 10,04 foizlik natijani saqlab qoladi.

Muhim jihat shundaki, foiz stavkalarining pasayishi ssenariysi (S1) ikkala portfelga ham deyarli bir xil ta’sir ko‘rsatadi. Bu tabiiy holat, chunki har ikkala variantda ham aktivlarning katta qismi foizli vositalarda joylashgan. Demak, stavkalar siklining pasayish fazasi milliy sug‘urta sektori uchun tizimli xatar hisoblanadi va uni faqat aktivlar duratsiyasini uzaytirish orqali yumshatish mumkin.

5. Aktivlar va majburiyatlar muddatining muvofiqligi. Sug‘urta portfelining sifati faqat daromad va xatar bilan emas, balki majburiyatlar tuzilmasiga mosligi bilan ham baholanadi. Muallifning ekspert baholariga ko‘ra, amaldagi portfelning o‘rtacha vaznli duratsiyasi qariyb 1,0 yilni tashkil etadi: mablag‘larning asosiy qismi qisqa muddatli depozitlarda saqlanadi. Hayot sug‘urtasi shartnomalari bo‘yicha majburiyatlarning duratsiyasi esa 6–8 yil atrofida baholanadi.

2025-yilda hayot sug‘urtasi bo‘yicha majburiyatlar 94,8 foizga o‘sib, 53 485,9 mlrd so‘mni tashkil etgani hisobga olinsa, duratsiya bo‘yicha tafovut sektor uchun jiddiy foiz stavkasi xatarini yuzaga keltiradi. Stavkalar pasayganda sug‘urtalovchi qisqa muddatli depozitlarni past daromadlilik bilan qayta joylashtirishga majbur bo‘ladi, majburiyatlar bo‘yicha kafolatlangan daromadlilik esa o‘zgarmaydi. Ushbu tafovutni bartaraf etishning yagona yo‘li — uzoq muddatli davlat obligatsiyalari bozorini kengaytirish va inflyatsiyaga indekslangan vositalarni joriy etishdir.

6. Tartibga solish rejimlarining qiyosiy tahlili. O‘zbekistonda amal qilayotgan tizim miqdoriy cheklovlarga, Yevropa Ittifoqidagi Solvency II rejimi esa xatarga asoslangan kapital talablariga tayanadi (5-jadval).

7-jadval

Investitsiyalarni tartibga solish rejimlarining qiyosi

Mezon	O‘zbekiston (1882-son Nizom)	Yevropa Ittifoqi (Solvency II)
Asosiy yondashuv	Ruxsat etilgan aktivlar ro‘yxati va miqdoriy ulush chegaralari	«Ehtiyotkor shaxs» tamoyili (132-modda), ro‘yxat yo‘q
Xatarni hisobga olish	Aktiv turiga qarab farqlanmaydi	Har bir aktiv sinfi bo‘yicha kapital shoki belgilanadi
Asosiy cheklov	Ajratilgan aktivlarning kamida 70% i DQQ, depozit va pul mablag‘larida	Miqdoriy chegara yo‘q; kapital talabi orqali rag‘batlantirish
Aktiv-passiv muvofiqligi	Valyuta bo‘yicha muvofiqlik talab qilinadi	Muddat, valyuta va pul oqimi bo‘yicha to‘liq muvofiqlik
Sifat talablari	Diversifikatsiya, qaytarilish, foydalilik, likvidlik (34-band)	Xavfsizlik, sifat, likvidlik, rentabellik hamda ORSA doirasida baholash
Kapitalga ta’siri	Bevosita bog‘liq emas	Bozor xatari BSCRning taxminan 40% ini tashkil etadi

Manba: 1882-sonli Nizom va Solvency II direktivasi asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, amaldagi milliy rejimning asosiy kamchiligi — aktivlarning xatar darajasi kapital talabiga ta’sir qilmasligi. Natijada sug‘urtalovchi uchun 25 foizlik shokka ega ko‘chmas mulk va nol shokka ega davlat qimmatli qog‘ozlari tartibga solish nuqtai nazaridan bir xil «narxga» ega bo‘lib qoladi. Aynan shu jihat 2025-yilda kuzatilgan ko‘chmas mulkka keskin siljishning institutsional sababi hisoblanadi.

Shuningdek, portfelning 63,2 foizi bank depozitlarida jamlanganligi tizimli konsentratsiya xatarini yuzaga keltiradi: sug‘urta sektorining moliyaviy barqarorligi bank sektorining holatiga bevosita bog‘lanib qolmoqda. Solvency II rejimida bunday holat konsentratsiya xatari submoduli orqali qo‘shimcha kapital talabi bilan «jazolanadi», milliy rejimda esa hech qanday cheklovga uchramaydi.

O‘tkazilgan tadqiqot quyidagi xulosalarga kelish imkonini berdi. Birinchidan, O‘zbekiston sug‘urta tashkilotlarining jamlanma investitsiya portfeli samarali chegaradan pastda joylashgan: amaldagi xatar darajasida daromadlilikni 0,65 foiz bandiga oshirish yoki amaldagi daromadlilikda xatarni 8,2 foizga kamaytirish imkoniyati mavjud. Ikkinchidan, 2025-yilda portfel sifati yomonlashdi — Sharpe koeffitsiyenti 0,683 dan 0,589 gacha pasaydi. Uchinchidan, samarasizlikning asosiy manbai me’yoriy cheklovlar emas, balki xatarga sezgir bo‘lmagan tartibga solish rag‘batlari va aktuar boshqaruv amaliyotining yetarli darajada rivojlanmaganligidir.

Shu asosda quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Sug‘urta zaxiralarini joylashtirish bo‘yicha prudensial normativlarni xatarga sezgir asosga o‘tkazish maqsadida har bir aktiv sinfi uchun kapital shok koeffitsiyentlarini joriy etish. Birinchi bosqichda ko‘chmas mulk va listingdan tashqari aksiyalar uchun kamida 25 va 49 foizlik koeffitsiyentlarni belgilash tavsiya etiladi.

2. Konsentratsiya xatarini cheklash: bitta bank guruhida joylashtirilgan depozitlar ulushi uchun ajratilgan aktivlarning 20 foizi miqdorida, likvid bo‘lmagan aktivlar (ko‘chmas mulk, listingdan tashqari ulushlar) uchun esa 10 foiz miqdorida chegara o‘rnatish.

3. Hayot sug‘urtasi tarmog‘i uchun muddatlar muvofiqligi normativini joriy etish. 2025-yilda ushbu segmentda majburiyatlar 94,8 foizga o‘sgani hisobga olinsa, uzoq muddatli davlat obligatsiyalari va inflyatsiyaga indekslangan vositalar bozorini kengaytirish zarur.

4. Sug‘urta tashkilotlarida aktuar funksiyani mustaqillashtirish va investitsiya siyosati hujjatini majburiy qilish. 2025-yilda mamlakatda sertifikatlangan aktuariylar soni atigi 7 taga yetgani ushbu yo‘nalishdagi kadrlar taqchilligini ko‘rsatadi.

5. Sug‘urtalovchilarni korporativ obligatsiyalar bozoriga jalb qilish uchun listingga qo‘yiladigan talablarni va reyting infratuzilmasini takomillashtirish, chunki hisob-kitoblar aynan ushbu segment portfel samaradorligini oshirishning asosiy zaxirasi ekanini ko‘rsatdi.

6. Stress-testlashni majburiy nazorat vositasiga aylantirish. Sug‘urta tashkilotlari uchun yiliga kamida bir marta foiz stavkasi, ko‘chmas mulk va fond bozori shoklari bo‘yicha stress-test o‘tkazish hamda natijalarni vakolatli organga taqdim etish talabini belgilash maqsadga muvofiq. Hisob-kitoblar ko‘rsatishicha, kombinatsiyalangan stress ssenariysida amaldagi portfel real daromadlilikni deyarli yo‘qotadi.

Taklif etilayotgan chora-tadbirlar amalga oshirilgan taqdirda sug‘urta sektori yiliga qariyb 60–120 mlrd so‘m qo‘shimcha investitsiya daromadi olishi va ayni paytda bozor xatari bo‘yicha kapital yukini deyarli ikki baravar kamaytirishi mumkin. Bu esa bozorning yalpi ichki mahsulotdagi ulushini oshirish va sug‘urta tashkilotlarini institutsional investorlarga aylantirish vazifasini hal etishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Markowitz H. Portfolio Selection // The Journal of Finance. – 1952. – Vol. 7, No. 1. – P. 77–91.
2. Tobin J. Liquidity Preference as Behavior Towards Risk // The Review of Economic Studies. – 1958. – Vol. 25, No. 2. – P. 65–86.
3. Sharpe W. F. Capital Asset Prices: A Theory of Market Equilibrium under Conditions of Risk // The Journal of Finance. – 1964. – Vol. 19, No. 3. – P. 425–442.
4. Ferstl R., Weissensteiner A. Asset-Liability Management under Time-Varying Investment Opportunities // Journal of Banking & Finance. – 2011. – Vol. 35, No. 1. – P. 182–192.
5. Cummins J. D., Phillips R. D. Estimating the Cost of Equity Capital for Property-Liability Insurers // Journal of Risk and Insurance. – 2005. – Vol. 72, No. 3. – P. 441–478.
6. Rees R., Wambach E. The Microeconomics of Insurance // Foundations and Trends in Microeconomics. – 2008. – Vol. 4, No. 1–2. – P. 1–163.
7. Directive 2009/138/EC of the European Parliament and of the Council on the taking-up and pursuit of the business of Insurance and Reinsurance (Solvency II). Art. 132. – Official Journal of the European Union, 2009.
8. EIOPA. Peer Review Report on Supervision of the Prudent Person Principle under Solvency II. – Frankfurt am Main: EIOPA, 2024.
9. Fulcher P., Zhu S. The Prudent Person Principle: An Objective, Risk-Based Approach to Investment. – Milliman White Paper, 2020. – 12 p.
10. Konno H., Yamazaki H. Mean-Absolute Deviation Portfolio Optimization Model and Its Applications to Tokyo Stock Market // Management Science. – 1991. – Vol. 37, No. 5. – P. 519–531.
11. Rockafellar R. T., Uryasev S. Optimization of Conditional Value-at-Risk // Journal of Risk. – 2000. – Vol. 2, No. 3. – P. 21–41.

12. O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 23-noyabr «Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida»gi Qonuni, O‘RQ-730-sonli. – URL: https://lex.uz.
13. O‘zbekiston Respublikasi moliya vazirining 2008-yil 20-noyabrdagi 107-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan «Sug‘urtalovchilarning sug‘urta zaxiralari to‘g‘risida»gi Nizom (ro‘yxat raqami 1882). – URL: https://lex.uz.
14. O‘zbekiston Respublikasi sug‘urta bozorining 2025-yil yakunlari bo‘yicha umumiy ko‘rsatkichlari. – Toshkent: Istiqbolli loyihalar milliy agentligi (NAPP), 2026. – URL: https://napp.uz.
15. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Asosiy stavka va milliy valyutadagi depozitlar bo‘yicha foiz stavkalari statistikasi. – Toshkent, 2026. – URL: https://cbu.uz.
16. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. 2025-yilda yalpi ichki mahsulot hajmi 7,7 foizga o‘sdi. – Toshkent, 2026. – URL: https://stat.uz.
17. «Toshkent» respublika fond birjasi. Uzbekistan Composite Index (UCI) dinamikasi, 2024–2025-yillar. – Toshkent, 2026. – URL: https://uzse.uz.
18. Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi. O‘zbekiston ko‘chmas mulk bozori: 2025-yil yakunlari bo‘yicha tahliliy sharh. – Toshkent, 2026. – URL: https://cerr.uz.

UDK 336.717.061.1

RAQAMLI KREDITLASHNING TIJORAT BANKLARI KREDIT RISKI VA MUAMMOLI KREDITLAR DARAJASIGA TA’SIRI

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВОГО КРЕДИТОВАНИЯ НА КРЕДИТНЫЙ РИСК И УРОВЕНЬ ПРОБЛЕМНЫХ КРЕДИТОВ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

THE RELATIONSHIP BETWEEN DIGITAL LENDING, CREDIT RISK AND NON-PERFORMING LOANS IN COMMERCIAL BANKS

Atamuradov Bozorboy Berdimuratovich
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston milliy universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya

Maqolada raqamli kreditlashning joriy etilishi bilan tijorat banklari muammoli kreditlar ulushi o‘rtasidagi munosabatlar tahlil qilingan. Bank va yil qat’iy ta’sirlari hisobga olingan asosiy modelda raqamli kreditlash koeffitsiyenti statistik ahamiyatli emas ($\beta = -0{,}502$; $p = 0{,}799$). Kengaytirilgan modelda ham barqaror statistik bog‘liqlik aniqlanmagan. Natijalar kreditlash kanali, kredit ajratilgan davr va skoring natijalari bo‘yicha alohida monitoring zaruratini asoslaydi.

Kalit so‘zlar: raqamli kreditlash, kredit riski, muammoli kreditlar, NPL, panel ma’lumotlar, qat’iy ta’sirlar modeli.

Исследована связь между внедрением цифрового кредитования и долей проблемных кредитов коммерческим банкам Узбекистана за 2020-2025 годы. В модели с фиксированными эффектами банков и лет коэффициент цифрового кредитования статистически незначим ($\beta = -0{,}502$; $p = 0{,}799$). Расширенная спецификация также не выявила устойчивой статистической связи. Обоснована необходимость раздельного мониторинга кредитов по каналам выдачи, периодам предоставления и результатам скоринга.

Ключевые слова: цифровое кредитование, кредитный риск, проблемные кредиты, NPL, панельные данные, модель фиксированных эффектов.

This article examines the association between the introduction of digital lending and non-performing loan ratios commercial banks in Uzbekistan over 2020-2025. The bank- and year-fixed-

effects specification yields a statistically insignificant digital-lending coefficient (β = −0.502; p = 0.799). The extended specification likewise provides no robust statistical association. The findings motivate separate monitoring by origination channel, loan vintage and credit-scoring outcomes.

Keywords: digital lending, credit risk, non-performing loans, NPL, panel data, fixed effects.

Raqamli texnologiyalarning bank kreditlash jarayonlariga tatbiq etilishi arizalarni masofaviy qabul qilish, avtomatlashtirilgan skoring va kredit qarorlarini tezlashtirish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Biroq texnologik samaradorlikning o‘sishi kredit portfeli sifatining yaxshilanishini o‘z-o‘zidan kafolatlamaydi. Kreditga kirish qulaylashishi qarz yuki va banklarning risk qabul qilish strategiyasiga ham ta’sir etishi mumkin[1; 2].

O‘zbekiston tijorat banklarida mobil ilovalar va onlayn mikroqarzlarning rivojlanishi sharoitida mazkur ikki yo‘nalishni ajratib baholash ahamiyatlidir. Markaziy bankning 2025 yil 1 iyul holatidagi ma’lumotlarida masofaviy bank xizmatlari tizimlaridan foydalanuvchilar soni 69,2 mln.dan oshgan[3]. Ushbu ko‘rsatkich bank kreditlarini masofaviy ajratish hajmi yoki raqamli kreditlarning NPL darajasiga teng emas; shu sababli kredit sifati mustaqil empirik baholanishi kerak.

Muammoli kreditlar ulushining ortishi rezervlar, rentabellik va kapitalga bosim o‘tkazishi mumkin. Xalqaro valyuta jamg‘armasining O‘zbekiston moliyaviy tizimi bo‘yicha baholashida ham aktivlar sifati va kredit riski muhim tahlil yo‘nalishlari qatorida qayd etilgan[4]. Raqamli skoring axborot asimmetriyasini qisqartirishi mumkin, ammo kredit olish to‘siqlarining pasayishi kredit ekspansiyasi va ortiqcha qarzdorlik xavfini ham kuchaytirishi mumkin[5–7].

Tadqiqot muammosi raqamli kreditlashning bankning umumiy kredit portfeli sifati bilan qanday bog‘liqligini, banklarga xos va vaqt bo‘yicha umumiy omillarni hisobga olgan holda baholashdan iborat. Mavjud xalqaro natijalar qarz oluvchi, platforma va mamlakat darajalarida olingani uchun ularni O‘zbekiston tijorat banklarining umumiy NPL ko‘rsatkichiga bevosita tatbiq etish mumkin emas.

Ilmiy adabiyotlarda raqamli kreditlashning riskka ta’siri uch tahlil darajasida o‘rganiladi. Qarz oluvchining defolt ehtimoli, kredit mahsulotining sifati va bank yoki moliyaviy tizim barqarorligi. Ushbu darajalarning natijaviy ko‘rsatkichlari mazmunan farq qiladi. Shu bois ular o‘rtasidagi natijalarni shartsiz umumlashtirish metodologik xato bo‘ladi.

FSB va CGFS raqamli kredit platformalarining biznes-modellari, raqobat va moliyaviy barqarorlikka ta’sirini tahlil qilib, kreditga kirishning kengayishi bilan kredit standartlarining yumshashi ehtimolini birgalikda ko‘rsatadi[1]. Bu yondashuv texnologiyani operatsion yangilikdan kengroq, qarz oluvchilarni tanlash va risklarni taqsimlash mexanizmi sifatida ko‘rishni talab qiladi. Biroq platformalarga oid kuzatuv tijorat bankining umumiy kredit portfelidagi NPL dinamikasi haqida to‘g‘ridan-to‘g‘ri xulosa bermaydi.

Berg va boshqalar raqamli izlar an’anaviy kredit ma’lumotlarini to‘ldirib, defoltni prognozlashda foydali bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatgan[8]. Jagtiani va Lemyo LendingClub misolida muqobil ma’lumotlar hamda mashinali o‘qitishning kredit reytinglari va defoltni baholashdagi axborot qiymatini aniqlagan[9]. Ikkala tadqiqot kredit skoringi sifatini baholaydi; skoringning yaxshilanishi bankning mavjud, raqamli bo‘lmagan kreditlari hisobga olingan umumiy NPL ko‘rsatkichi pasayishini kafolatlamaydi.

Fuster va boshqalar AQSh ipoteka bozorida texnologik kreditorlar arizalarni tezroq qayta ishlashini, bu esa tadqiqotda yuqoriroq defolt darajasi bilan birga kechmaganini qayd etgan[10]. Ammo ipoteka kreditlarining ta’minoti, muddati va mijozlar tarkibi onlayn mikroqarzlarnikidan farq qiladi. Di Madjio va Yao raqamli kreditorlar mijozlarining qarzdorlik va defolt xususiyatlarida an’anaviy kreditorlar bilan farq mavjudligini ko‘rsatgan[11]. Demak, texnologiyadan tashqari, mijozlarni tanlash va kredit shartlari ham natijani belgilashi mumkin.

Safiulloh va Paramati Malayziya banklarida FinTech kompaniyalari rivojlanishi bilan moliyaviy barqarorlik o‘rtasida ijobiy bog‘liqlik aniqlagan[5]. Chevik mamlakatlararo tahlilda moliyaviy texnologiyalarning turli shakllari barqarorlik bilan turlicha bog‘liqligini ko‘rsatgan[6]. Elekdag va hammualliflar FinTech faolligi bilan moliyaviy vositachilar risk qabul qilishi o‘rtasida

bog‘liqlikni baholagan[7]. Biroq barqarorlik indeksi, risk qabul qilish va NPL ulushi bir xil natijaviy ko‘rsatkichlar emas.

Berg, Fuster va Puri raqamli kreditlash bo‘yicha adabiyotlar sharhida kreditlash tezligi va qulayligi bilan riskni baholash samaradorligini farqlash zarurligini ta’kidlaydi[12]. Ushbu fikr mazkur maqola uchun asosiy o‘lchash cheklovini belgilaydi: onlayn kredit mahsuloti joriy etilganligi haqidagi binar belgi uning hajmi, kredit portfelidagi ulushi yoki skoring algoritmining aniqligini bildirmaydi.

Shunday qilib, tadqiqotda raqamli kreditlashni joriy etish fakti banklar kesimidagi rasmiy NPL bilan bog‘lanadi. Kredit portfeli o‘sishi, bank hajmi, kapital monandligi va rentabellik nazorat qilinadi. Natijalar, qo‘shimcha identifikatsiya shartlari bajarilmagani uchun, raqamli kreditlashning sababiy ta’siri emas, shartli statistik bog‘liqlik sifatida baholanadi.

Raqamli izlarga asoslangan baholashning axborot qiymati alohida kredit arizasining ehtimoliy natijasiga taalluqli. Bankning umumiy kredit portfeli sifati esa kreditning berilish sanasi, qarz oluvchilar tarkibi, ilgari ajratilgan qarzlar va qarzdorlikning qayta tasniflanishi natijasida shakllanadi. Shu bois individual skoringdagi prognoz aniqligini bank darajasidagi NPL o‘zgarishining bevosita o‘lchovi deb qabul qilish mumkin emas. Mazkur farq tadqiqotning natijaviy o‘zgaruvchisini tanlashda asosiy metodologik mezon sifatida xizmat qiladi[8; 9].

Kredit arizasining tezlashishi va risk profili o‘rtasida ham bir xil natija kutish asosli emas. Ipoteka bozori misolidagi operatsion samaradorlikni onlayn mikroqarzlar yoki kredit kartalaridagi risk xususiyatlariga shartsiz ko‘chirish mumkin emas. Mahsulot muddati, ta’minot, kredit hajmi va qarz oluvchilarning to‘lov qobiliyati farq qiladi[10]. Shuning uchun mazkur maqolada biror alohida raqamli kredit mahsulotining defolti emas, bankning umumiy kredit portfelidagi muammoli kreditlar ulushi baholanadi.

Di Madjio va Yao natijalari raqamli kreditlashda bankka murojaat qiladigan mijozlar tarkibining o‘zgarishi kredit natijalaridan ajralmas ekanini ko‘rsatadi[11]. Agar raqamli kanal yangi qarz oluvchilarni jalb qilsa, bankning umumiy NPL ko‘rsatkichiga texnologiya bilan bir qatorda tanlanma tarkibi ham ta’sir etishi mumkin. Aksincha, raqamli kanal orqali avvaldan bank mijozi bo‘lgan shaxslar kredit olganida texnologiya joriy etilishi bilan qarz oluvchilar tarkibining o‘zgarishi bir xil bo‘lmaydi. Bank-yil panelida mazkur farqni to‘liq ajratish uchun kredit mahsuloti va mijoz darajasida ma’lumot talab etiladi.

Bank moliyaviy barqarorligiga bag‘ishlangan adabiyotlarda qo‘llaniladigan integral ko‘rsatkichlar kredit sifati, daromadlilik, kapitallashuv va likvidlikning turli kombinatsiyalarini qamrab olishi mumkin. NPL esa ular orasidagi alohida aktivlar sifati indikatoridir. Shu sababli barqarorlikka oid umumiy ijobiy yoki salbiy aloqa NPL bilan aynan shu ishoradagi bog‘liqlikni talab qilmaydi[5-7].

Tanlangan banklar uchun NPLning oddiy o‘rtachasi har bir bankka bir xil vazn beradi. Kredit portfeli hajmi bilan vaznlangan ko‘rsatkich esa jami muammoli kreditlarni jami kredit portfeliga nisbatlar orqali hisoblanadi. Ikki o‘lchovni birgalikda qo‘llash banklar kesimidagi farq bilan guruhning jamlangan kredit risklarini ajratishga imkon beradi.

1-jadval

Banklarda NPL va raqamli kreditlashning joriy etilishi

Ko‘rsatkichlar	2020	2021	2022	2023	2024	2025
NPLning oddiy o‘rtacha darajasi, %	1,57	5,04	3,48	3,27	3,91	3,33
Kredit portfeli hajmi bilan vaznlangan NPL, %	2,19	5,28	3,67	3,47	4,11	3,07
Raqamli kreditlash joriy etilgan banklar soni, ta	2	5	8	9	12	12
Tadqiqotdagi banklar soni, ta	12	12	12	12	12	12

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining banklar kesimidagi NPL statistikasi.

Oddiy o‘rtacha NPL 2020 yilda 1,57%, 2021 yilda 5,04%, 2023 yilda 3,27% va 2025 yilda 3,33% bo‘lgan. Kredit portfeli bilan vaznlangan NPL 2021 yilda 5,28%ga yetib, 2025 yilda 3,07%ni tashkil etgan. Shu davrda asosiy kodlash bo‘yicha raqamli kreditlash joriy etilgan banklar soni 2 tadan 12 tagacha ortgan. Demak, raqamli kreditlash qamrovining o‘sishi NPLda uzluksiz pasayish yoki o‘sish bilan birga kechmagan.

Natijaning notekisligi banklar o‘rtasidagi risk farqlari bilan ham bog‘liq: masalan, Xalq bankida 2021 yil NPL 19,68%, Ipoteka-bankda 2024 yil 10,19% bo‘lgan. Bunday bank-yil farqlarini faqat umumiy raqamli kreditlash dinamikasi bilan izohlab bo‘lmaydi. Bank va yilga xos omillar alohida hisobga olinadi.

2-jadval

Asosiy o‘zgaruvchilarning tavsifiy statistikasi

O‘zgaruvchi	Kuzatuvlar soni	O‘rtacha qiymat	Standart og‘ish	Minimum	Maksimum
NPL, %	72	3,435	2,833	0,000	19,682
DigitalLoan	72	0,667	0,475	0	1
LoanGrowth, %	60	38 731,032	299 398,462	−5,823	2 319 207,982
CAR, %	45	20,121	13,385	12,485	93,600
ROA, %	42	2,122	2,569	−7,998	7,900
SIZE	72	10,089	1,365	4,663	11,883

Manba: muallif hisob-kitoblari; SIZE – aktivlar logarifmi, DigitalLoan – binar belgi.

O‘rtacha NPL 3,435%, standart og‘ish 2,833 foiz punktni tashkil etgan. LoanGrowth taqsimotida yangi raqamli banklarning past boshlang‘ich kredit bazasi bilan bog‘liq ekstremal qiymatlar bor: TBC Bank Uzbekistanning 2021 yilgi o‘sishi 2,3 mln foizdan yuqori. Shu sababli ushbu kuzatuvning natijaga sezgirligi alohida tekshirilgan; uni odatdagi kredit ekspansiyasi deb talqin qilib bo‘lmaydi.

60 ta LoanGrowth qiymati mavjud kuzatuvlarda NPL va DigitalLoan o‘rtasidagi Pirson korrelyatsiya koeffitsiyenti −0,203, NPL va LoanGrowth o‘rtasida 0,045, NPL va SIZE o‘rtasida 0,115 bo‘lgan. Ushbu uchta korrelyatsiya 5% darajada ahamiyatli emas. Korrelyatsiya bankning o‘zgarmas xususiyatlari va yillik omillarni nazorat qilmagani uchun sabab-oqibat munosabatini bildirmaydi.

Asosiy empirik baholashda bank va yil qat’iy ta’sirlari hisobga olingan uchta spetsifikatsiya qo‘llanilgan. Birinchi modelda DigitalLoan va SIZE, ikkinchisida LoanGrowth ham, uchinchisida CAR va ROA qo‘shimcha kiritilgan. Qiymatlar taqdim etilgan ilk hisob-kitob jadvaliga muvofiq saqlangan.

3-jadval

Raqamli kreditlash va NPL o‘rtasidagi bog‘liqlik: FE natijalari

Ko‘rsatkichlar	Model 1	Model 2	Model 3
DigitalLoan koeffitsiyenti	−0,741	−0,502	2,250
Klasterlangan standart xato	1,504	1,922	3,688
p-qiymat	0,632	0,799	0,557
Kuzatuvlar soni	72	60	32
Banklar soni	12	12	10
Determinatsiya koeffitsiyenti, R^2	0,527	0,564	0,643
Bank qat’iy ta’sirlari	Ha	Ha	Ha
Yil qat’iy ta’sirlari	Ha	Ha	Ha

Manba: yakuniy panel bo‘yicha taqdim etilgan ekonometrik baholash jadvali. Model 1: DigitalLoan, SIZE; model 2: DigitalLoan, LoanGrowth, SIZE; model 3: DigitalLoan, LoanGrowth, CAR, ROA, SIZE. Standart xatolar banklar bo‘yicha klasterlangan.

Birinchi modelda $\beta = -0{,}741$ ($p = 0{,}632$), ikkinchi modelda $\beta = -0{,}502$ ($p = 0{,}799$) bo‘lgan. Ikkinchi model uchun 95% ishonch oralig‘i −4,732 dan 3,727 foiz punktgacha; u nolni qamrab oladi. Binobarin, joriy etish belgisi bilan NPL o‘rtasidagi manfiy shartli bog‘liqlik statistik jihatdan tasdiqlanmagan.

Kengaytirilgan modelda $\beta = 2{,}250$ ($p = 0{,}557$) musbat ishoraga ega bo‘lgan, biroq u ham statistik ahamiyatli emas. Ushbu modelda 32 ta kuzatuv va 10 ta bank qolgan, shularning faqat to‘rttasida DigitalLoan ko‘rsatkichi kuzatilgan davr davomida noldan birga o‘zgargan. Shuning uchun koeffitsiyent ishorasining almashishi riskni oshiruvchi ta’sir isbotlanganini bildirmaydi; tanlanma ham, nazoratlar tarkibi ham o‘zgargan.

TBC Bank Uzbekistanning 2021 yilgi ekstremal LoanGrowth kuzatuvi olib tashlanganda ikkinchi modelda $\beta = -0{,}900$ ($p = 0{,}691$) bo‘lgan; statistik ahamiyatlilik paydo bo‘lmagan. Joriy etishning birinchi tasdiqlangan yilidan boshlab 1 deb kodlash variantida shu model uchun $\beta = -2{,}299$ ($p = 0{,}458$) olingan. Muqobil kengaytirilgan spetsifikatsiyadagi musbat ahamiyatli koeffitsiyent esa Ipoteka-bank kuzatuvlari chiqarilganda ishorasi va ahamiyatliligini yo‘qotgan. Demak, alternativ natijalar muayyan tanlanma va kodlash qoidasiga sezgir.

Barcha 12 bank 2024-2025 yillarda raqamli kreditlash joriy etilgan deb kodlangani uchun bu davrda joriy etmagan banklar bilan bevosita taqqoslash imkoniyati yo‘q. Shunday ekan, joriy etish vaqtiga asoslangan tahlil faqat mavjud bank ichidagi o‘zgarish doirasida talqin qilinadi.

Kredit portfeli hajmi bilan vaznlangan NPLning 2021 yilda yuqoriroq, 2025 yilda esa pastroq bo‘lishi tanlangan banklar guruhi bo‘yicha jami kredit risklarining davriy farqini ifodalaydi. Oddiy o‘rtacha NPL esa banklarni teng vaznlashtirgani uchun banklar o‘rtasidagi o‘zgarishga boshqacha sezgir. Yirik bankdagi NPL o‘zgarishi vaznlangan ko‘rsatkichga nisbatan kattaroq ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bois ikkala qatorning yaqin yo‘nalishda harakatlanishi ham raqamli kreditlash ta’sirini alohida isbotlamaydi.

2021 yilda muammoli kreditlar ulushining o‘sishi bilan raqamli kreditlash joriy etilgan banklar soni ortishi bir davrga to‘g‘ri kelgan. Biroq bunday bir vaqtdalik kreditlarning avvalgi davrlarda ajratilganligi, mijozlar to‘lov qobiliyati, qayta tasniflash va kredit portfeli tarkibidagi o‘zgarishlar hisobga olinmasdan turib, birini ikkinchisining sababi deb baholashga asos bo‘lmaydi. Shu sababli dinamik jadval tadqiqot savolini aniqlashtirishga xizmat qiladi, lekin uning javobi panel modelning statistik shartlari bilan cheklanadi.

Kredit portfeli o‘sishining ayrim kuzatuvlarda yuz minglab foizdan oshib ketishi bevosita bank miqyosi tez o‘zgarganini anglatadi, lekin o‘sishning absolyut kredit hajmidagi ahamiyatini to‘liq tavsiflamaydi. Boshlang‘ich kredit portfeli juda kichik bo‘lganida nisbatning maxraji natijani keskin kattalashtiradi. Bunday kuzatuvlar OLS va FE bahosida yuqori ta’sir kuchiga ega bo‘lishi mumkin. Shuning uchun TBC Bank Uzbekistanning ekstremal 2021 yilgi kuzatuvi chiqarilganda asosiy koeffitsient ishorasi va ahamiyatliligi qanday o‘zgarishi alohida tekshirilgan.

Qat’iy ta’sirlar modelida bank va yil dami o‘zgaruvchilarini kiritish yordamida joriy etish belgisining muayyan bank uchun vaqt bo‘yicha o‘zgarishi boshqa umumiy va doimiy farqlardan ajratiladi. Biroq raqamli kreditlashni 2020 yildan oldin boshlagan banklarda DigitalLoan doimo birga teng; ularning o‘zi joriy etishdan oldingi va keyingi davrni bermaydi. Bu ikki bankning moliyaviy ko‘rsatkichlari umumiy modelda qolishi mumkin, ammo ularni raqamli kreditlashni joriy etmagan muqobil banklar deb talqin qilish noto‘g‘ri bo‘ladi.

Kengaytirilgan modelda CAR va ROA qo‘shilgandan keyin kuzatuvlar sonining 60 tadan 32 taga tushishi ko‘p omili talqinni cheklaydi. Aniqrog‘i, β koeffitsiyenti faqat qo‘shimcha nazoratlar bilan shartlangan munosabatni ifodalashdan tashqari, o‘zgargan bank-yil tashlanmasiga ham tayanadi. Shu sababli bazaviy va kengaytirilgan model koeffitsiyentlarini bir xil kuzatuvlar sharoitidagi nazorat effekti sifatida solishtirib bo‘lmaydi. Bu holat koeffitsiyent ishorasining o‘zgarishini xulosa emas, sezgirlik belgisi sifatida talqin qilishni talab etadi.

Asosiy modelda olingan ishonch oralig‘ining nolni qamrab olishi natijaning «hech qanday ta’sir yo‘q» degan qat’iy xulosaga teng emasligini ko‘rsatadi. Ishonch oralig‘ida manfiy ham, musbat ham qiymatlar bor. Demak, ma’lumotlar asosida kattaligi muayyan chegarada bo‘lgan turli ishoradagi munosabatlar ham inkor qilinmaydi. Bu holatni koeffitsiyent ishorasining o‘zidan kelib chiqqan holda raqamli kreditlashni «NPLni kamaytiruvchi» yoki «NPLni oshiruvchi» omil deb atashdan farqlash kerak.

Raqamli kreditlashni joriy etishning birinchi tasdiqlangan yili kodlanganda koeffitsiyent kattaligining o‘zgarishi amalda xizmatning ishga tushish sanasi va uning to‘liq moliyaviy yilga to‘g‘ri kelishi o‘rtasidagi tafovutga sezgirlikni ifodalaydi. Yangi kreditning muammoli kreditga aylanishi esa ishga tushirish sanasi bilan bir vaqtda kuzatilmasligi mumkin. Kredit mahsuloti va kredit ajratilgan davr kesimida ma’lumot bo‘lmaganida ushbu vaqt tafovutini to‘liq iqtisodiy mexanizm sifatida baholash imkoni yo‘q.

Asosiy FE modelida raqamli kreditlash belgisining koeffitsiyenti manfiy, lekin statistik ahamiyatli emas. Kengaytirilgan modelda ishoraning o‘zgarishi nazoratlar va to‘liq kuzatuvlar tarkibi bir vaqtda o‘zgargan sharoitda kuzatilgan. Shuning uchun olingan baholar raqamli kreditlash kredit riskini oshiradi yoki kamaytiradi, degan qat’iy xulosani bermaydi. Nolni qamrab oluvchi keng ishonch oralig‘i iqtisodiy jihatdan turli yo‘nalishdagi munosabatlarni istisno etmaydi.

Mazkur natijalar Berg va boshqalarning skoring ma’lumotlari defoltni prognozlashda foydali bo‘lishi mumkinligi[8], Fuster va boshqalarning ipoteka arizalarini tezlashtirish yuqoriroq defolt bilan birga kechmagani[10] haqidagi natijalarini rad etmaydi. U tadqiqotlarda alohida qarz oluvchi yoki mahsulot baholangan, bu maqolada esa avvalgi yillardan qolgan kreditlar ham kirgan umumiy bank NPL ulushi o‘lchangan.

Di Madjio va Yao ko‘rsatgan qarz oluvchilar tarkibi va qarz yukining o‘zgarishi[11] raqamli kreditlash ta’sirini tushuntiruvchi ehtimoliy yo‘ldir. Bankning kredit berish mezonlari, raqamli mahsulotlar ulushi va avtomatlashtirilgan skoring sifati bo‘yicha to‘liq panel ma’lumotlari mavjud bo‘lmaganligi uchun ushbu mexanizmlarning alohida miqdoriy ta’siri bu maqolada aniqlanmagan.

Moliyaviy texnologiyalar va umumiy bank barqarorligi haqidagi xalqaro tadqiqotlar[5-7] ham bevosita qiyoslanmaydi: barqarorlik indeksi, risk qabul qilish va kredit portfeli NPL darajasi bir xil iqtisodiy ko‘rsatkich emas. Shu sababli ushbu maqolaning hissasi joriy etish fakti bilan bankning rasmiy NPL qatori o‘rtasidagi tekshiriladigan munosabat va uning ma’lumot cheklovlarini ajratib ko‘rsatishdadir.

Bank va yil qat’iy ta’sirlari kuzatilmagan doimiy xususiyatlar hamda umumiy shoklarning bir qismini hisobga olsa-da, raqamli kreditlashni joriy etish bankning oldingi moliyaviy holatiga bog‘liq bo‘lishi, kreditlarning muammoli toifaga o‘tishi esa kechikishi mumkin. Ikki tomonlama endogenlik va vaqt tafovuti to‘liq identifikatsiya qilinmagan. Shu sababli baho raqamli kreditlashning mustaqil sababiy ta’siri emas, shartli statistik munosabatdir.

Tadqiqotning iqtisodiy talqinida raqamli kreditlash joriy etilganligining o‘zi bilan kreditga layoqatlilikni baholash texnologiyasi va kredit mahsulotlari ulushi o‘rtasidagi farq markaziy o‘rin tutadi. Raqamli kanaldan foydalangan qarz oluvchining risk profili an’anaviy kanal mijozinikidan farq qilishi mumkin; biroq ushbu farqni bankning umumiy NPL ulushi orqali alohida ajratib olish imkonsiz. Umumiy NPL ko‘rsatkichi kredit portfelining avvalgi yillardan qolgan qismi va kreditlar bo‘yicha yangi qarorlar natijasini birlashtiradi.

Raqamli kreditlashning amaldagi risk kanallarini baholash uchun raqamli va an’anaviy kredit mahsulotlarining bir xil muddatdagi kogortlari hamda ularning defolt ko‘rsatkichlari zarur. Bunday ma’lumotlar har ikki kreditlash kanalida mijozlar tarkibi va kredit shartlarini solishtirish imkonini ham beradi. Mazkur tadqiqotning natijasi shu ma’lumot ehtiyoji qayerda shakllanishini aniq ko‘rsatadi. Biroq mavjud panel bunday miqdoriy bahoni almashtirmaydi.

Banklarning kapital monandligi va rentabelligi kredit riski bilan ikki tomonlama bog‘liq bo‘lishi mumkin. Masalan, muammoli kreditlar rezervlar orqali sof foydaga ta’sir etishi, bankning foydalilik darajasi esa kreditlash strategiyasini o‘zgartirishi mumkin. Shuning uchun kengaytirilgan model natijasi nazorat o‘zgaruvchilarining mustaqil sababiy ta’sirini ham isbotlamaydi. Ularning

ishtirok etishi raqamli kreditlash koeffitsiyentining turli bank moliyaviy xususiyatlarini hisobga olganda qanday baholanishini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, FE va alternativ kodlash natijalaridan kelib chiqib bank miqyosi, qarz oluvchilar tarkibi yoki kredit siyosati raqamli kreditlashning ta’sir yo‘nalishini aniq o‘zgartirgan, deb xulosa chiqarish mumkin emas. Tadqiqotda bu omillarning ba’zilari nazorat o‘zgaruvchilari ko‘rinishida o‘lchangan, qolganlari esa to‘liq kuzatilmagan. Maqolaning asosiy natijasi, raqamli kreditlash joriy etilganligi bilan rasmiy NPL qatori o‘rtasidagi barqaror shartli bog‘liqlik mavjudligi statistik jihatdan tasdiqlanmaganidir.

2020-2025 yillardagi 12 ta tijorat banki va 72 ta bank-yil kuzatuvi asosida raqamli kreditlashning joriy etilishi bilan bankning umumiy muammoli kreditlari ulushi o‘rtasida barqaror, statistik ahamiyatli bog‘liqlik aniqlanmadi. Asosiy modelda $\beta = -0{,}502$ ($p = 0{,}799$), CAR va ROA kiritilgan modelda esa $\beta = 2{,}250$ ($p = 0{,}557$) bo‘lgan. Koeffitsiyentlar ishorasidagi farq modellar tanlanmasi va nazoratlar tarkibining o‘zgarishi sharoitida kuzatilgan; u raqamli kreditlashning kredit riskiga aniq yo‘nalishdagi ta’siri haqida xulosa berishga asos bo‘lmaydi.

Joriy etish sanasini muqobil belgilash va ekstremal kuzatuvni chiqarish tekshiruvlari ham asosiy modelda statistik ahamiyatli aloqani tasdiqlamadi. Natijalarning cheklovi shundaki, binar joriy etish belgisi raqamli kreditlash ulushi va skoring sifati haqida ma’lumot bermaydi, umumiy NPL esa oldingi davr kreditlarini ham o‘z ichiga oladi. Mazkur ma’lumotlar asosida sababiy ta’sir xulosasi chiqarilmaydi.

Banklarda raqamli kreditlashning kredit riskiga doir natijalarini aniqroq kuzatish uchun quyidagi amaliy yo‘nalishlar taklif etiladi:

1. Raqamli va an’anaviy kanallarda ajratilgan kreditlarni mahsulot, miqdor, qarzdorlik qoldig‘i, muddati o‘tgan qarzlar va NPL ulushi bo‘yicha alohida hisobga olish. Umumiy portfel ko‘rsatkichlarini kanal kesimidagi ko‘rsatkichlar bilan to‘ldirish.

2. Skoring prognozlarini kreditlar ajratilgandan keyingi amaldagi 30/60/90 kunlik kechikishlar hamda defolt natijalari bilan muntazam qiyoslash, modelning prognozlash xatosi o‘zgarganda qaror mezonlarini qayta ko‘rib chiqish.

3. Masofaviy kredit berishda qarz oluvchining umumiy qarz yuki, mavjud majburiyatlari va to‘lov qobiliyatini qaror qabul qilish jarayoniga integratsiya qilish; kreditlash tezligini risk nazoratining qisqarishi bilan tenglashtirmaslik.

4. Raqamli kredit portfelini kredit ajratilgan oy yoki chorak bo‘yicha kogortlarga ajratib, har bir kogortning keyingi to‘lov intizomi va muammoli kreditga aylanishini kuzatish. Bu kredit portfeli tez o‘sganda umumiy NPL ulushidagi mexanik o‘zgarishni yangi kreditlarning haqiqiy sifati bilan adashtirmaslikka xizmat qiladi.

Takliflar raqamli kreditlashni risk monitoringi bilan muvofiqlashtirishga qaratilgan. Amaliy jihatdan taklif etilayotgan monitoring tizimi kredit portfelining umumiy o‘sishini raqamli kreditlar bo‘yicha qo‘shimcha riskning mustaqil manbai sifatida baholamaslikka yordam beradi. Kreditlar ajratilgan davr bo‘yicha bir xil kogortlarni kuzatish orqali yangi kreditlarning haqiqiy sifatini portfel miqyosi o‘zgarishidan ajratish imkoniyati paydo bo‘ladi. Bunda bankning raqamli kanallar orqali kredit berish faoliyati jami kredit portfeli tarkibida alohida ma’lumot sifatida saqlanishi muhim. Taqdim etilgan takliflar kredit riskini boshqarishning axborot va tashkiliy jihatlarini takomillashtirishga qaratilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Financial Stability Board (FSB), Committee on the Global Financial System (CGFS). FinTech Credit: Market Structure, Business Models and Financial Stability Implications. – Basel: Bank for International Settlements, 2017. – 48 p.
2. Financial Stability Board (FSB). Financial Stability Implications from FinTech: Supervisory and Regulatory Issues that Merit Authorities’ Attention. – Basel: Financial Stability Board, 2017.
3. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Kolichestvo polzovateley sistem distansionnogo bankovskogo obslujivaniya na 1 iyulya 2025 g. – Toshkent, 2025. – 29 iyul.

4. International Monetary Fund. Republic of Uzbekistan: Financial Sector Assessment Program – Financial System Stability Assessment. IMF Country Report No. 2025/145. – Washington, DC: International Monetary Fund, 2025. – 45 p.
5. Safiullah M., Paramati S.R. The impact of FinTech firms on bank financial stability // Electronic Commerce Research. – 2024. – Vol. 24. – P. 453–475.
6. Cevik S. The Dark Side of the Moon? Fintech and Financial Stability. IMF Working Paper No. 2023/253. – Washington, DC: International Monetary Fund, 2023.
7. Elekdag S.A., Emrullahu D., Ben Naceur S. Does FinTech Increase Bank Risk Taking? IMF Working Paper No. 2024/017. – Washington, DC: International Monetary Fund, 2024. – 46 p.
8. Berg T., Burg V., Gombović A., Puri M. On the Rise of FinTechs: Credit Scoring Using Digital Footprints // The Review of Financial Studies. – 2020. – Vol. 33, No. 7. – P. 2845–2897.
9. Jagtiani J., Lemieux C. The roles of alternative data and machine learning in fintech lending: Evidence from the LendingClub consumer platform // Financial Management. – 2019. – Vol. 48, No. 4. – P. 1009–1029.
10. Fuster A., Plosser M., Schnabl P., Vickery J. The Role of Technology in Mortgage Lending // The Review of Financial Studies. – 2019. – Vol. 32, No. 5. – P. 1854–1899.
11. Di Maggio M., Yao V. Fintech Borrowers: Lax Screening or Cream-Skimming? // The Review of Financial Studies. – 2021. – Vol. 34, No. 10. – P. 4565–4618.
12. Berg T., Fuster A., Puri M. FinTech Lending // Annual Review of Financial Economics. – 2022. – Vol. 14. – P. 187–207.
13. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Tijorat banklarining muammoli kreditlari to‘g‘risidagi ma’lumotlar. – 2020–2025 yillar bo‘yicha banklar kesimidagi rasmiy statistik ma’lumotlar. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, 2020–2026.
14. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Tijorat banklari faoliyatining asosiy ko‘rsatkichlari. – 2020–2025 yillar bo‘yicha banklar kesimidagi rasmiy statistik ma’lumotlar. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, 2020–2026.
15. Wooldridge J.M. Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data. – 2nd ed. – Cambridge, MA: The MIT Press, 2010. – 1096 p. https://mitpress.mit.edu/9780262232586/econometric-analysis-of-cross-section-and-panel-data/
16. Hausman J.A. Specification Tests in Econometrics // Econometrica. – 1978. – Vol. 46, No. 6. – P. 1251–1271.

UDK: 336.717.06

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA TIJORAT BANKLARI RAQOBATBARDOSHLIGINI KOMPLEKS BAHOLASH: O‘ZBEKISTON BANKLARI MISOLIDA

КОМПЛЕКСНАЯ ОЦЕНКА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ: НА ПРИМЕРЕ БАНКОВ УЗБЕКИСТАНА

COMPREHENSIVE ASSESSMENT OF COMMERCIAL BANK COMPETITIVENESS IN THE DIGITAL ECONOMY: EVIDENCE FROM UZBEKISTAN

Axmedov Toxirjon Hasanjon o‘g‘li
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya

Maqolada tijorat banklari raqobatbardoshligini raqamli iqtisodiyot sharoitida kompleks baholashning to‘rt blokli nazariy-uslubiy modeli ishlab chiqilgan. 2020-2025 yillarda O‘zbekistonning 11 ta banki bo‘yicha ma’lumotlar tekshirilib, to‘liq indeksni hisoblashdagi qamrov cheklovlari aniqlangan. 62 ta bank-yil kuzatuvi uchun bozor pozitsiyasi va kredit sifatiga asoslangan subindeks normallashtirish va entropiya usuli orqali hisoblangan. 2025 yilgi to‘rt blokli raqobat profillari, vaznlar sezgirligi va ma’lumotlar to‘liqligiga bog‘liq baholash qoidalari asoslangan.

Kalit so‘zlar: tijorat banklari, raqobatbardoshlik, raqamli iqtisodiyot, kompleks baholash, BCI, bozor ulushi, moliyaviy samaradorlik, NPL, bank biznes-modeli.

В статье предложена четырёхблочная методология комплексной оценки конкурентоспособности коммерческих банков в условиях цифровой экономики. На основе данных 11 банков Узбекистана за 2020-2025 годы выявлены ограничения охвата для расчёта полного индекса. Для 62 наблюдений «банк–год» рассчитан ограниченный субиндекс рыночной позиции и качества кредитов с нормализацией и энтропийными весами. Представлены четырёхблочные профили за 2025 год, анализ чувствительности весов и правила разграничения полного индекса, частичного субиндекса и профиля с пропусками.

Ключевые слова: коммерческие банки, конкурентоспособность, цифровая экономика, комплексная оценка, BCI, рыночная доля, финансовая эффективность, NPL, банковская бизнес-модель.

The article develops a four-dimensional methodological framework for assessing commercial bank competitiveness in the digital economy. A dataset covering 11 Uzbek banks over 2020-2025 reveals substantial coverage constraints for the full index. A limited market-position and loan-quality sub-index is computed for 62 bank-year observations using min–max normalization and entropy weights. Four-dimensional bank profiles for 2025, weight-sensitivity results and transparent rules distinguishing a full index, a partial sub-index and a profile with missing values are presented.

Keywords: commercial banks, competitiveness, digital economy, comprehensive assessment, Bank Competitiveness Index, market share, financial performance, non-performing loans, banking business model.

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi tijorat banklari o‘rtasidagi raqobat munosabatlarining iqtisodiy mazmuni va raqobat ustunliklarini shakllantirish mexanizmlarini o‘zgartirmoqda. Banklarning bozordagi mavqeyi an’anaviy ravishda ularning kapitali, aktivlari, resurs bazasi, kredit portfeli, filiallar tarmog‘i va moliyaviy natijalari bilan baholangan bo‘lsa, raqamli transformatsiya

sharoitida texnologik imkoniyatlar, xizmat ko‘rsatish tezligi, mijoz tajribasi, operatsion samaradorlik va biznes-modelning moslashuvchanligi ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Bazel qo‘mitasining 2024 yildagi tadqiqotida moliya sohasining raqamlashuvi banklar qiymat yaratish zanjiri, xizmat ko‘rsatish mexanizmlari va raqobat muhitiga ta’sir ko‘rsatishi ta’kidlangan. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalardan foydalanish yangi operatsion, strategik va kiberxavflarni ham keltirib chiqarishi mumkin[1].

Mazkur holat bank raqobatbardoshligini baholashda faqat moliyaviy natijalar yoki bozor ulushlariga tayanish yetarli emasligini ko‘rsatadi. Xususan, aktivlar hajmi katta bo‘lgan bankning operatsion xarajatlari yuqori, aktivlari rentabelligi past yoki kredit portfeli sifati yetarli darajada bo‘lmasligi mumkin. Aksincha, nisbatan kichik bank yuqori rentabellik, samarali xarajatlar siyosati va barqaror mijozlar bazasi orqali o‘z faoliyatini rivojlantirishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan, tijorat banklarining raqobatbardoshligini bir nechta o‘zaro bog‘liq mezonlarni qamrab oluvchi kompleks yondashuv asosida baholash zarurati yuzaga keladi.

O‘zbekiston bank tizimida ham mazkur masala dolzarb ahamiyatga ega. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlariga ko‘ra, 2025 yil yakunida bank tizimi jami aktivlari 924,8 trln so‘mni, kredit portfeli 604,0 trln so‘mni, depozitlar 417,3 trln so‘mni va kapital 135,3 trln so‘mni tashkil etgan. 2024 yil yakuniga nisbatan aktivlar 20 foizga, depozitlar 35 foizga o‘sgan[2].

Bank tizimi ko‘lamining kengayishi sharoitida alohida banklarning bozor pozitsiyasi, moliyaviy samaradorligi va barqarorligi o‘rtasidagi farqlarni aniqlash muhim ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Shu bilan birga, raqobatbardoshlikni baholashning mavjud yondashuvlarida bir qator metodologik masalalar saqlanib qolmoqda. Jumladan, ko‘rsatkichlarni tanlash, ularga vazn berish, turli o‘lchov birliklarini yagona shkalaga keltirish, ma’lumotlar yetishmasligi va indeks natijalarining tanlangan metodologiyaga sezgirligi alohida e’tibor talab etadi.

Tijorat banklari raqobatbardoshligini baholash masalasini tadqiq etishda, avvalo, «bank raqobati» va «bank raqobatbardoshligi» tushunchalarining iqtisodiy mazmunini ajratish zarur.

Bank raqobati moliyaviy xizmatlar bozorida ishtirok etuvchi institutlar o‘rtasida mijozlar, moliyaviy resurslar, bozor ulushi va daromad manbalari uchun kechadigan iqtisodiy munosabatlarni ifodalaydi. Bank raqobatbardoshligi esa alohida bankning ushbu raqobat muhitida o‘z bozor pozitsiyasini shakllantirish, moliyaviy natijalarga erishish va faoliyati barqarorligini ta’minlash qobiliyati bilan bog‘liq.

Jahon bankining bank raqobatiga bag‘ishlangan tadqiqotlarida bozor konsentratsiyasi, Herfindal–Hirshman indeksi (HHI), Lerner indeksi va Panzar–Ross H-statistikasi raqobat muhitini baholashning turli yondashuvlari sifatida ko‘rib chiqilgan[3].

Biroq mazkur ko‘rsatkichlar bir xil iqtisodiy mazmunga ega emas. Masalan, HHI bozor konsentratsiyasini, Lerner indeksi esa narx va chegaraviy xarajat o‘rtasidagi farq asosida bozor hokimiyatini baholaydi.

Jahon banki bozor konsentratsiyasini raqobat darajasi bilan avtomatik ravishda tenglashtirish mumkin emasligini ta’kidlaydi. Bozorga yangi ishtirokchilarning kirish imkoniyati, xizmat ko‘rsatuvchini almashtirish xarajatlari va narx shakllanishi ham raqobat munosabatlariga ta’sir ko‘rsatadi[3].

Xu, Van Rixtel va Van Leuvensteijn tomonidan 2013 yilda Xitoy bank bozori misolida o‘tkazilgan tadqiqotda raqobatni baholash natijalari tanlangan ko‘rsatkich va bozorning institutsional xususiyatlariga bog‘liq bo‘lishi ko‘rsatilgan. Mualliflar ayrim shart-sharoitlarda an’anaviy raqobat indikatorlari bozordagi raqobat munosabatlarini to‘liq aks ettirmasligi mumkinligini asoslagan[4].

Claessens va Laeven 50 ta mamlakat bank tizimi ma’lumotlarini Panzar–Ross modelida tahlil qilib, bozorning institutsional ochiqligi, kirish to‘siqlari va xorijiy banklar ishtiroki raqobat muhiti bilan bog‘liqligini ko‘rsatgan[5]. Ularning tadqiqot ob’ekti, bozordagi raqobat intensivligi; mazkur maqoladagi BCI esa alohida bankning natijaviy profilini ifodalaydi. Demak, bu ikki baholashni bir-birining o‘rniga qo‘llash ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas.

Berger va Hannan bank bozoridagi bozor hokimiyati bilan xarajat samaradorligi munosabatini o‘rganib, raqobat bosimi susayishi xarajatlar intizomiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini

muhokama qilgan[6]. Bu yondashuvdan kelib chiqqanda, bozor ulushi bankning ko‘lamini ko‘rsatsada, CIR uning resurslardan foydalanish samaradorligini alohida baholash imkonini beradi. Har ikkala ko‘rsatkichni bitta o‘lchov sifatida talqin qilish bank profilini soddalashtiradi.

Boone raqobatni baholashda samaradorlik va foyda o‘rtasidagi munosabatga asoslangan alternativ indikatorni taklif etgan[7]. Mazkur yondashuv ham raqobat muhitining xususiyatini o‘lchashga qaratilgan. Bankning ROA, ROE, CIR, bozor ulushi va risklarini agregatlovchi indeks bilan aynan bir xil emas. Ushbu farq tadqiqotning konstruksiyasini belgilaydi. Raqobat muhitining darajasi va alohida bank raqobatbardoshligi o‘zaro bog‘liq, lekin farqli tadqiqot obyektlaridir.

Ushbu yondashuvlardan kelib chiqib, alohida bank raqobatbardoshligini baholashni butun bank bozoridagi raqobat intensivligini o‘lchashdan farqlash maqsadga muvofiq.

Mazkur tadqiqotda bank raqobatbardoshligi uning bozor pozitsiyasi, moliyaviy natijalari, operatsion samaradorligi va moliyaviy barqarorligini birgalikda tavsiflovchi iqtisodiy kategoriya sifatida talqin etiladi.

Kompleks baholash metodologiyasini ishlab chiqishda ko‘rsatkichlarni tanlash va vaznlashtirish alohida ahamiyatga ega. OECD va Yevropa Komissiyasi Birlashgan tadqiqot markazi tomonidan tayyorlangan kompleks indikatorlarni shakllantirish bo‘yicha qo‘llanmada ko‘rsatkichlarni normallashtirish, vaznlashtirish, agregatlash, ma’lumotlar yetishmasligini hisobga olish va natijalarning barqarorligini tekshirish kompleks indeksning asosiy metodologik bosqichlari sifatida ajratilgan[8].

Taqqoslangan ilmiy yondashuvlardan kelib chiqadigan uslubiy bo‘shliq shundaki, bozor konsentratsiyasi, bozor hokimiyati va samaradorlikka oid alohida ko‘rsatkichlar bankning moliyaviy natijasi, riskka chidamliligi va bozor ko‘lamini bir vaqtda ifodalamaydi. Shu bilan birga, turli hisobot standartlari va yetishmayotgan ma’lumotlar sharoitida to‘liq indeksni mexanik hisoblash noto‘g‘ri qiyosiy natija berishi mumkin. Shu bois mazkur maqolada to‘rt blokli nazariy BCI va empirik hisoblashga yaroqli cheklangan subindeks darajalari ajratildi.

Bank raqobatbardoshligini baholashda ushbu yondashuvlarni qo‘llash turli iqtisodiy mazmunga ega ko‘rsatkichlarni yagona baholash tizimiga birlashtirish imkonini beradi. Biroq har qanday kompleks indeksning natijasi uning tarkibiy ko‘rsatkichlari, vaznlari va ma’lumotlar qamroviga bog‘liq bo‘lgani sababli indeksning iqtisodiy talqini ham aniq belgilanishi zarur.

Tadqiqotda tijorat banklari raqobatbardoshligini baholash uchun Bank Competitiveness Index – BCI, ya’ni bank raqobatbardoshligi indeksining to‘rt blokli konseptual modeli taklif etiladi.

Umumiy shaklda:

$$\mathrm{BCI_{it}} = \alpha \mathrm{F_{it}} + \beta \mathrm{M_{it}} + \gamma \mathrm{E_{it}} + \delta \mathrm{S_{it}} \quad (1)$$

bu yerda:

BCI_i – i-bankning t-yildagi raqobatbardoshlik indeksi;

F_i – moliyaviy samaradorlik subindeksi;

M_i – bozor pozitsiyasi subindeksi;

E_i – operatsion samaradorlik subindeksi;

S_i – moliyaviy barqarorlik subindeksi;

α, β, γ, δ – tegishli bloklarning mantiqan ajratilgan vazn koeffitsiyentlari.

Vazn koeffitsiyentlari yig‘indisi birga teng bo‘lishi shart:

$$\alpha + \beta + \gamma + \delta = 1 \quad (2)$$

Mazkur model bank raqobatbardoshligining to‘rtta o‘zaro bog‘liq iqtisodiy xususiyatini qamrab oladi.

Moliyaviy samaradorlik bankning resurslar va kapitaldan foydalanish natijadorligini, bozor pozitsiyasi uning bank xizmatlari bozoridagi nisbiy ko‘lamini, operatsion samaradorlik xarajatlar va daromadlar o‘rtasidagi mutanosiblikni, moliyaviy barqarorlik esa kredit xatarlari va kapital bilan ta’minlanganlik holatini tavsiflaydi.

Mavjud ma’lumotlar asosida 62 ta bank-yil kuzatuvi bo‘yicha normallashtirish va entropiya hisob-kitoblari amalga oshirildi.

1-jadval

Bozor pozitsiyasi va kredit sifati ko‘rsatkichlari bo‘yicha hisoblangan vaznlar

Ko‘rsatkichlar	Entropiya qiymati	Cheklovsiz entropiya vazni, %	Yakuniy vazn, %
Aktivlar bozor ulushi	0,8932	34,40	17,65
Kreditlar bozor ulushi	0,8834	37,57	19,28
Depozitlar bozor ulushi	0,9210	25,46	13,07
NPL	0,9921	2,56	50,00
Jami	–	**100,00**	**100,00**

Manba: muallifning 2020-2025 yillar bo‘yicha BCI ma’lumotlar bazasi va entropiya hisob-kitoblari.

Aktivlar, kreditlar va depozitlar bozor ulushlari o‘zaro bog‘liq bozor ko‘lamini tavsiflaydi. Mazkur uch indikatorning entropiya vaznlari faqat bozor pozitsiyasi bloki ichida hisoblangan. Ularni to‘g‘ridan-to‘g‘ri bankning moliyaviy yoki operatsion samaradorligi sifatida talqin qilish mumkin emas.

Cheklovsiz entropiya usulida NPL ko‘rsatkichining vazni 2,56 foizni tashkil etdi. Bunday holatda umumiy indeksning asosiy qismi banklarning bozor ko‘lami bilan belgilanib, kredit portfeli sifatining baholash natijasiga ta’siri cheklangan bo‘lib qoladi. Shu sababli bozor pozitsiyasi va kredit sifati alohida bloklarga ajratilib, ular o‘rtasida teng vazn belgilandi. Natijada aktivlar, kreditlar va depozitlar bo‘yicha bozor ulushlarining yakuniy vaznlari mos ravishda 17,65, 19,28 va 13,07 foizni, NPL ko‘rsatkichining vazni esa 50 foizni tashkil etdi.

Hisoblangan vaznlar asosida tanlangan banklarning 2020-2025 yillardagi bozor pozitsiyasi va kredit sifatiga asoslangan subindeksi aniqlandi. 2025 yil yakuni bo‘yicha natijalar quyidagi jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Tanlangan tijorat banklari bo‘yicha bozor pozitsiyasi va kredit sifati subindeksi natijalari, 2025 yil

Banklar	NPL, %	Bozor pozitsiyasi subindeksi	BCI^{core}, ball
O‘zmilliybank	2,8	0,7167	72,11
O‘zsanoatqurilishbank	2,5	0,4660	61,04
Agrobank	3,3	0,5192	59,78
Hamkorbank	0,8	0,1808	55,12
Kapitalbank	2,8	0,3561	54,08
Ipak Yo‘li bank	1,1	0,1447	51,84
Uzum Bank	0,0	0,0071	50,35
Ipoteka-bank	3,5	0,2899	47,34
Turonbank	3,4	0,1056	38,62
ANORBANK	4,7	0,1007	32,00
TBC Bank Uzbekistan	5,7	0,0780	25,96

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2026 yil 1 yanvar holatiga banklar kesimidagi statistik ma’lumotlari va muallif hisob-kitoblari.

Jadval natijalari banklarning bozor pozitsiyasi va kredit sifati o‘rtasida muayyan farqlar mavjudligini ko‘rsatadi. O‘zmilliybankning hisoblangan subindeks qiymati 72,11 ballni tashkil etdi. Bu natijada bankning bozor pozitsiyasi subindeksi 0,7167 ga tengligi muhim ahamiyatga ega. Markaziy bank ma’lumotlariga ko‘ra, 2025 yil yakunida O‘zmilliybank aktivlari 144,7 trln so‘mni, kredit portfeli 105,4 trln so‘mni va depozitlari 50,4 trln so‘mni tashkil etgan[9]. Mazkur holat bankning aktivlar, kreditlar va depozitlar bo‘yicha bozor ulushlari uning hisoblangan subindeks natijasini shakllantirishda muhim o‘rin tutganini ko‘rsatadi.

O‘zsanoatqurilishbankning subindeks qiymati 61,04 ballni, Agrobankniki 59,78 ballni tashkil etdi. Agrobankning bozor pozitsiyasi subindeksi O‘zsanoatqurilishbanknikidan yuqori bo‘lsa-da, NPL ko‘rsatkichidagi farq yakuniy baholash natijasiga ta’sir ko‘rsatgan. Boshqacha aytganda, bozor pozitsiyasining yuqoriligi kredit sifati bo‘yicha nisbatan past natijani har doim to‘liq kompensatsiya qilmaydi.

Hamkorbank va Kapitalbank natijalarini qiyoslash ham muhim iqtisodiy xulosa chiqarish imkonini beradi. Kapitalbankning bozor pozitsiyasi subindeksi 0,3561 ga, Hamkorbankniki esa 0,1808 ga teng. Biroq Hamkorbankning NPL ko‘rsatkichi 0,8 foizni, Kapitalbankniki 2,8 foizni tashkil etgan. Natijada Hamkorbankning umumiy subindeks qiymati 55,12 ball, Kapitalbankniki esa 54,08 ball bo‘lgan.

Bu holat tanlangan baholash modelida nisbatan kichik bozor ulushiga ega bankning kredit sifati orqali o‘z bozor pozitsiyasidagi farqni kompensatsiya qilishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Biroq mazkur natijani Hamkorbankning umumiy raqobatbardoshligi Kapitalbanknikidan yuqori ekanining isboti sifatida talqin qilish mumkin emas. Bunday xulosa uchun moliyaviy va operatsion samaradorlik hamda kapital monandligi ko‘rsatkichlarini ham qamrab oluvchi to‘liq indeks zarur.

3-jadval

Tanlangan 11 ta bankning 2025 yil uchun to‘rt blokli raqobat profili: mavjud ko‘rsatkichlar

Banklar	F: ROA / ROE, %	M: aktiv / kredit / depozit ulushi, %	E: CIR, %	S: NPL / CAR, %
O‘zmilliybank (NBU)	– / –	15,65 / 17,45 / 12,09	–	2,80 / –
O‘zsanoatqurilishbank (SQB)	1,98 / 17,25	11,08 / 10,75 / 7,54	–	2,50 / 17,02
Agrobank	0,11 / 0,73	11,20 / 13,43 / 8,05	43,18	3,30 / 14,91
Turonbank	– / –	2,35 / 2,37 / 1,98	–	3,40 / –
Ipoteka-bank OTP	3,90 / –	5,92 / 5,87 / 6,67	–	3,50 / 19,82
Kapitalbank	3,70 / 28,90	6,22 / 6,01 / 10,63	–	2,80 / –
Hamkorbank	– / –	3,88 / 3,97 / 3,62	–	0,80 / –
Ipak Yo‘li bank	– / –	3,07 / 2,66 / 3,51	–	1,10 / –
TBC Bank Uzbekistan	4,20 / 18,40	1,57 / 1,71 / 1,69	–	5,70 / 18,90
ANORBANK	– / –	1,67 / 1,67 / 3,16	–	4,70 / –
Uzum Bank	– / –	0,28 / 0,02 / 0,18	–	0,00 / –

Izoh: F – moliyaviy samaradorlik (ROA/ROE), M – bozor pozitsiyasi (aktivlar/kreditlar/depozitlar ulushi), E – operatsion samaradorlik (CIR), S – moliyaviy barqarorlik (NPL/CAR). «–» tekshirilgan yakuniy bazada qiyoslanuvchan qiymat mavjud emasligini bildiradi; nol qiymat emas. Manba: 2020-2025 yillar bo‘yicha yakuniy BCI bazasi, 2025 yilgi 11 bank kesimi.

3-jadvalda bozor pozitsiyasi ko‘rsatkichlari barcha 11 ta bank uchun mavjudligi, lekin moliyaviy, operatsion va barqarorlik bloklarining ma’lumot bilan ta’minlanganligi farq qilishi aniq ko‘rinadi. Shu sababli jadval banklarni to‘rt blok bo‘yicha umumiy ball bilan baholamaydi. U to‘rt o‘lchamli raqobat profilining qaysi qismi kuzatilganini ajratadi.

Moliyaviy samaradorlik blokida SQB (ROA 1,98%; ROE 17,25%), Kapitalbank (3,70%; 28,90%) va TBC Bank Uzbekistan (4,20%; 18,40%) bo‘yicha 2025 yil qiymatlari mavjud. Agrobankda mos ravishda 0,11% va 0,73% qayd etilgan; Ipoteka-bank bo‘yicha faqat ROA (3,90%) kuzatiladi. Bu qiymatlarning farqi banklar kesimida foyda va aktivlar/kapital bazasining o‘zaro munosabati bir xil emasligini ifodalaydi.

Bozor pozitsiyasi blokida O‘zmilliybankning aktiv/kredit/depozit ulushlari 15,65/17,45/12,09%, SQBda 11,08/10,75/7,54%, Agrobankda 11,20/13,43/8,05% bo‘lgan. Uzum

bankda bu ulushlar 0,28/0,02/0,18%ni tashkil etgan. Ushbu farq bank biznes-modellarining ko‘lami va tarkibini tavsiflaydi, raqamli xizmat sifati yoki foydalilik haqida mustaqil xulosa bermaydi.

Operatsion samaradorlik blokida 2025 yil uchun bir xil ta’rifda tasdiqlangan CIR qiymati ushbu tashlanmada faqat Agrobank uchun (43,18%) mavjud. Demak, 11 ta bank bo‘yicha E-blok reytingi ham, raqamli banklar xarajat jihatidan nisbatan samarali yoki samarasiz degan umumiy fikr ham bu ma’lumotlardan kelib chiqmaydi. Bu ma’lumot cheklovi to‘rt blokli profilning muhim empirik natijasidir.

Barqarorlik blokida NPL 11 ta bank uchun mavjud, CAR esa faqat SQB (17,02%), Agrobank (14,91%), Ipoteka-bank (19,82%) va TBC Bank Uzbekistan (18,90%) bo‘yicha keltirilgan. NPL ko‘rsatkichining 0% bo‘lishi, ayniqsa Uzum Bankning 2025 yildagi kichik kredit portfeli sharoitida, kredit risklari yo‘qligi yoki S-blok barqarorligi to‘liq tasdiqlanganini anglatmaydi. To‘rt blokni birlashtirmasdan profillashtirish ushbu talqin xatosini ochib beradi.

Tadqiqotda raqamli biznes-model asosida faoliyat yurituvchi banklarning bozor pozitsiyasi va kredit sifati bo‘yicha ko‘rsatkichlari ham tahlil qilindi.

2025 yilda Uzum Bankning hisoblangan subindeksi 50,35 ballni tashkil etgan bo‘lsa, ANORBANK va TBC Bank Uzbekistan ko‘rsatkichlari mos ravishda 32,00 va 25,96 ballga teng bo‘lgan. Biroq mazkur natijalarni talqin qilishda banklar kredit portfelining hajmi va faoliyat xususiyatlarini hisobga olish zarur.

Xususan, Uzum Bankning 2025 yil yakunidagi kredit portfeli 99 mlrd so‘mni tashkil etgan. Bu bank tizimi jami kredit portfeliga nisbatan juda kichik ulushdir [9]. Mazkur bankning NPL ko‘rsatkichi nol bo‘lgani sababli tanlangan normallashtirish usulida kredit sifati bo‘yicha maksimal qiymat shakllangan. Natijada bankning bozor pozitsiyasi subindeksi atigi 0,0071 bo‘lishiga qaramay, umumiy subindeks qiymati 50,35 ballga yetgan.

Bu yerda muhim metodologik muammo yuzaga keladi: kichik kredit portfelida NPLning nol bo‘lishi bankning kredit risklarini boshqarish tizimi uzoq muddatli barqarorligini avtomatik ravishda isbotlamaydi.

Shu sababli raqamli banklar va an’anaviy banklarni qiyosiy baholashda kredit portfelining shakllanish bosqichi, uning yetarli hajmga yetgan-yetmagani va kreditlarning muddatlari bo‘yicha tarkibi kabi omillarni ham hisobga olish lozim.

Mazkur natija keyingi tadqiqotlarda kredit sifati subindeksiga portfel hajmi va kreditlarning riskka duchor bo‘lish davri bilan bog‘liq qo‘shimcha shartlarni kiritish zaruratini ko‘rsatadi.

Shuningdek, raqamli banklar uchun bozor ulushlari nisbatan past bo‘lishi ularning raqamli xizmatlar samaradorligi yoki operatsion biznes-modeli raqobatbardosh emasligini anglatmaydi. Bunday xulosa chiqarish uchun raqamli kanallar faolligi, mijozlar bazasi, tranzaksiya xarajatlari va moliyaviy natijalarni qo‘shimcha o‘rganish talab etiladi.

Tanlangan banklar bo‘yicha hisoblangan subindeks natijalari yillar kesimida ham tahlil qilindi.

4-jadval

Tijorat banklari bozor pozitsiyasi va kredit sifati subindeksining 2020-2025 yillardagi dinamikasi

Ko‘rsatkichlar	2020	2021	2022	2023	2024	2025
O‘rtacha subindeks, ball	56,57	48,48	53,76	52,87	48,30	49,84
Minimal qiymat, ball	39,55	27,07	39,71	42,41	17,00	25,96
Maksimal qiymat, ball	84,33	73,25	84,45	77,90	74,85	72,11

Manba: 2020-2025 yillar ma’lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

Hisoblash natijalarida yillar bo‘yicha o‘rtacha subindeks qiymati bir xil yo‘nalishda o‘zgarmagan.

Xususan, 2020 yilda o‘rtacha subindeks 56,57 ballni tashkil etgan bo‘lsa, 2025 yilda 49,84 ballga teng bo‘lgan. Biroq ushbu farqni O‘zbekiston bank tizimi raqobatbardoshligining pasayishi sifatida talqin qilish metodologik jihatdan asosli emas.

Birinchidan, indeks to‘liq raqobatbardoshlikni emas, bozor pozitsiyasi va kredit sifatini aks ettiradi.

Ikkinchidan, normallashtirish tanlangan banklar va butun davr bo‘yicha umumiy minimum va maksimumga asoslangan. Shu sababli o‘rtacha subindeksning o‘zgarishi banklar bozor ulushlari va NPL ko‘rsatkichlari dinamikasi bilan birga tanlanma tarkibiga ham bog‘liq.

Kompleks indekslar natijalarining ishonchliligini baholashda vazn koeffitsiyentlarini o‘zgartirish orqali sezgirlik tahlilini o‘tkazish muhim ahamiyatga ega. OECD tomonidan ishlab chiqilgan metodologik yondashuvda ham kompleks indeks natijalarining tanlangan vaznlar, normallashtirish usuli va agregatlash mexanizmiga bog‘liqligini tekshirish tavsiya etiladi[5].

Mazkur tadqiqotda dastlab bozor pozitsiyasi bloki ichidagi entropiya vaznlari teng vaznlar bilan almashtirilib, banklar o‘rinlari o‘rtasidagi Spirmen korrelyatsiya koeffitsiyenti hisoblandi.

Yillar bo‘yicha reyting o‘rinlarining Spirmen korrelyatsiya koeffitsienti 0,976–1,000 oralig‘ida bo‘ldi. Bu faqat bozor bloki ichida entropiya va teng vaznni almashtirishga nisbatan natijalar yaqinligini ifodalaydi. Bu natija bozor pozitsiyasi bloki ichidagi vaznlashtirish usuli o‘zgarganda banklarning subindeks bo‘yicha o‘rinlari nisbatan kam o‘zgarganini ko‘rsatadi. Biroq mazkur tekshiruv bozor pozitsiyasi va kredit sifati bloklari o‘rtasida belgilangan 50/50 vazn muvozanatining barqarorligini baholamaydi.

Shu sababli qo‘shimcha ravishda quyidagi sezgirlik modeli qo‘llanildi:

$$BCI_{it}^{core}(\theta) = 100[\theta M_{it} + (1-\theta)Z_{it}^{NPL}] \quad (1)$$

Bu yerda θ – bozor pozitsiyasi blokiga berilgan vazn; (1 − θ) – kredit sifati blokiga berilgan vazn.

Hisob-kitoblarda θ = 0,25; 0,50 va 0,75 variantlari o‘zaro solishtirildi.

Natijalar bozor pozitsiyasi va kredit sifati o‘rtasidagi vaznlarni o‘zgartirish banklarning qiyosiy o‘rinlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini ko‘rsatdi.

Hisoblash natijasiga ko‘ra, 2025 yilda θ = 0,25 bo‘lganida Uzum Bank subindeksi 75,18 ballni, θ = 0,75 bo‘lganida 25,53 ballni tashkil etgan. Mazkur farq bank ko‘rsatkichlari o‘zgarishi natijasi emas, balki bozor ulushiga va NPLga ajratilgan vaznlar o‘zgarishi natijasidir.

5-jadval

Bozor bloki vazni o‘zgarganda 2025 yilgi cheklangan subindeks qiymati, ball

Bank	θ = 0,25	θ = 0,50	θ = 0,75
O‘zmilliybank (NBU)	72,33	72,11	71,89
O‘zsanoatqurilishbank (SQB)	68,27	61,04	53,82
Agrobank	63,72	59,78	55,85
Turonbank	52,64	38,62	24,59
Ipoteka-bank OTP	56,51	47,34	38,17
Kapitalbank	63,31	54,08	44,84
Hamkorbank	73,64	55,12	36,60
Ipak Yo‘li bank	70,53	51,84	33,16
TBC Bank Uzbekistan	35,04	25,96	16,88
ANORBANK	42,96	32,00	21,03
Uzum Bank	75,18	50,35	25,53

Manba: muallifning 2025 yil uchun BCI^{core} hisob-kitoblari. θ = 0,25 holatida bozor pozitsiyasi vazni 25%, kredit sifati vazni 75%; θ = 0,75 holatida teskari nisbat qo‘llanilgan.

Ushbu o‘zgarish bankning real faoliyatidagi o‘zgarish emas, balki baholash modelidagi vaznlar almashishining natijasidir. Demak, bozor pozitsiyasi va kredit sifati bo‘yicha ikki blokli subindeks ma’lumotlarni dastlabki tizimlashtirish imkonini bersa-da, uning natijalarini mutlaq raqobatbardoshlik reytingi sifatida qabul qilish mumkin emas.

Bu xulosa kompleks baholashda moliyaviy samaradorlik, operatsion samaradorlik va kapital monandligi ko‘rsatkichlarini ham qamrab olish zaruratini yanada asoslaydi.

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari tijorat banklari raqobatbardoshligini baholashda kompleks yondashuvni qo‘llashning iqtisodiy ahamiyatini ko‘rsatdi.

Biroq mazkur yondashuvning empirik natijadorligi faqat ko‘rsatkichlarni birlashtirish bilan belgilanmaydi. Asosiy masala indeks tarkibidagi indikatorlarning iqtisodiy mazmuni, ularning o‘zaro bog‘liqligi, ma’lumotlar qiyoslanuvdanligi va tanlangan vaznlarning asoslanganligi bilan bog‘liq.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, bank raqobatbardoshligini kompleks baholash metodologiyasini takomillashtirishning quyidagi yo‘nalishlari asoslanadi.

Birinchi uslubiy natija, raqobatbardoshlikni baholashda «to‘liq indeks – cheklangan subindeks – ochiq profil» uch darajali hisobot tizimi taklif etiladi. To‘liq indeks faqat F, M, E va S bloklari bo‘yicha qiyoslanuvchan ma’lumotlar mavjud bo‘lganda hisoblanadi; cheklangan subindeks esa uning aniq belgilangan tarkibiy qismi sifatida alohida nomlanadi. Yetishmayotgan qiymat nol bilan almashtirilmaydi va bankning bir yo‘nalishdagi ko‘rsatkichi boshqa yo‘nalishning noma’lum natijasini qoplamaydi.

Ikkinchi uslubiy natija, ko‘rsatkich vaznlarini ikki darajada aniqlash: bozor ko‘lamini aks ettiruvchi uchta o‘zaro bog‘liq indikator uchun blok ichi entropiyasi, bozor pozitsiyasi va kredit sifati o‘rtasida esa oshkora belgilangan bloklararo vazn. Bu konstruksiyada entropiyaning statistik variatsiyaga asoslangan vazni iqtisodiy muhimlik bilan tenglashtirilmaydi; bloklararo 50/50 farziya $\theta = 0{,}25$ va $\theta = 0{,}75$ variantlari bilan sezgirlik tahliliga qo‘yiladi.

Uchinchi uslubiy natija, kredit sifati bo‘yicha nol qiymatni talqin qilishga yaroqlilik sharti kiritish taklifi. Kredit portfeli = 0 bo‘lgan bank-yilda NPL nisbati aniqlanmaydi; portfeli hajman kichik yoki yetarlicha «yetilmagan» banklarda NPL = 0 qiymati kredit sifati to‘g‘risidagi yakuniy xulosa sifatida ishlatilmaydi. Bunday holatlarda portfel hajmi, vintaji va kamida bir necha hisobot sanasidagi kredit sifati dinamikasi qo‘shimcha profil ma’lumoti sifatida talab etiladi.

Bozor ulushlari bankning bozordagi nisbiy ko‘lamini tavsiflaydi. Biroq bozor ulushining yuqoriligi moliyaviy resurslardan samarali foydalanishni yoki yuqori rentabellikni avtomatik ravishda anglatmaydi.

Shu sababli to‘liq BCI indeksini shakllantirishda bozor pozitsiyasi mustaqil blok sifatida saqlanishi, ROA, ROE va CIR esa moliyaviy hamda operatsion samaradorlikni baholash uchun alohida bloklarga ajratilishi maqsadga muvofiq.

Bunday yondashuv bozorda katta ulushga ega, lekin samaradorligi past banklar bilan bozor ulushi nisbatan kichik, ammo yuqori moliyaviy natijaga ega banklarning raqobat profillarini farqlash imkonini beradi.

NPL ko‘rsatkichi bank kredit portfelining muammoli qismi ulushini tavsiflaydi. Biroq mazkur ko‘rsatkichning o‘zi bankning moliyaviy barqarorligini to‘liq ifodalamaydi. Masalan, NPL past bo‘lgan bankda kapital yetarliligi bilan bog‘liq muammolar mavjud bo‘lishi yoki kredit portfeli hali to‘liq shakllanmagan bo‘lishi mumkin.

Shu sababli moliyaviy barqarorlik blokida NPL bilan bir qatorda kapital monandligi ko‘rsatkichini ham saqlash zarur. Bunda CARni baholash uchun regulyativ minimumga nisbatan yetarlilik darajasi va kapitaldan samarali foydalanish o‘rtasidagi muvozanat hisobga olinishi maqsadga muvofiq.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida bank raqobatbardoshligini baholashda muhim masalalardan biri raqamli transformatsiya ko‘rsatkichlarini kompleks indeks tarkibiga kiritish yoki ularni alohida baholash bilan bog‘liq.

Mazkur tadqiqotda raqamli transformatsiya darajasi (DTI) va bank raqobatbardoshligi (BCI) ikki xil iqtisodiy mazmunga ega ko‘rsatkichlar sifatida ajratiladi.

DTI bankning raqamli texnologiyalar, raqamli xizmatlar va biznes-jarayonlarni transformatsiya qilish darajasini tavsiflashi mumkin.

BCI esa raqamli va an’anaviy resurslardan foydalanish natijasida shakllangan moliyaviy samaradorlik, bozor pozitsiyasi, operatsion samaradorlik va barqarorlikni baholashga yo‘naltiriladi.

Shu sababli keyingi ekonometrik tahlillarda DTI tarkibidagi raqamli ko‘rsatkichlarni BCIga takroran kiritish maqsadga muvofiq emas.

Aks holda ikkala indeks o‘rtasidagi statistik bog‘liqlik ularning tarkibiy ko‘rsatkichlari takrorlanishi hisobiga sun’iy ravishda kuchayishi mumkin.

O‘tkazilgan hisob-kitoblar vaznlashtirish usuli indeks natijasiga ta’sir ko‘rsatishini tasdiqladi. Shu sababli to‘liq BCIni amalda joriy etishda asosiy indeks bilan bir qatorda muqobil vaznlashtirish variantlarini hisoblash, banklar o‘rinlarini solishtirish va keskin o‘zgarishlar kuzatilgan holatlarni alohida iqtisodiy tahlil qilish taklif etiladi.

Bunda entropiya vaznlari, teng vaznlar va bloklar o‘rtasidagi muqobil vazn kombinatsiyalaridan foydalanish mumkin. Shuningdek, raqobatbardoshlik natijalarini muayyan bir yildagi o‘rin bilan cheklamasdan, bir necha yillik dinamika va bankning tarkibiy ko‘rsatkichlari o‘zgarishi orqali baholash maqsadga muvofiq.

Ushbu yondashuv kompleks indeksni oddiy reyting vositasidan bankning raqobat profili va rivojlanish yo‘nalishlarini aniqlashga xizmat qiluvchi tahliliy instrumentga aylantirish imkonini beradi.

Shu tariqa, mazkur maqoladagi 62 ta bank-yil bo‘yicha hisoblangan BCI^{core} raqobatbardoshlikning to‘liq agregat indeksi emas, M+NPL subindeksi sifatida himoya qilinadi. 2025 yilgi to‘rt blokli bank profili esa F, M, E va S ma’lumotlarining real qamrovini ko‘rsatadi. Indeksni qayta nomlab to‘liq raqobatbardoshlik sifatida ko‘rsatishdan voz kechish natijalarning takrorlanuvchanligi va talqin aniqligini oshiradi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida tijorat banklari raqobatbardoshligini baholash moliyaviy natijalar, bozor pozitsiyasi, operatsion samaradorlik va moliyaviy barqarorlikni birgalikda hisobga oluvchi kompleks yondashuvni talab etadi. Tadqiqotda bank raqobatbardoshligini baholashning to‘rt blokli konseptual modeli taklif etildi. Mazkur model moliyaviy samaradorlik, bozor pozitsiyasi, operatsion samaradorlik va moliyaviy barqarorlikni yagona baholash tizimida birlashtirishga asoslanadi.

O‘zbekistonning 11 ta tijorat banki bo‘yicha 2020-2025 yillarga oid ma’lumotlarning tahlili to‘liq BCIni hisoblash uchun ayrim moliyaviy ko‘rsatkichlar bo‘yicha qiyoslanuvchan ma’lumotlar yetarli emasligini ko‘rsatdi. Shu sababli mazkur tadqiqotda bozor pozitsiyasi va kredit sifatiga asoslangan cheklangan subindeks hisoblandi.

62 ta bank-yil kuzatuvi bo‘yicha entropiya usuli asosida bozor pozitsiyasi blokining tarkibiy ko‘rsatkichlariga vaznlar belgilandi. Aktivlar, kreditlar va depozitlar bo‘yicha bozor ulushlarining yakuniy vaznlari mos ravishda 17,65, 19,28 va 13,07 foizni, NPL ko‘rsatkichining vazni esa 50 foizni tashkil etdi.

Hisoblash natijalari banklarning bozor pozitsiyasi va kredit sifati o‘rtasidagi farqlar cheklangan subindeks qiymatlariga ta’sir ko‘rsatishini aniqladi. Shu bilan birga, vazn koeffitsiyentlarini o‘zgartirish banklarning qiyosiy o‘rinlarida sezilarli o‘zgarishlarga olib kelishi mumkinligi ko‘rsatildi. Tadqiqotning asosiy uslubiy natijasi bank raqobatbardoshligini kompleks baholash uchun to‘rt blokli BCI modelining konseptual arxitekturasini shakllantirish, uning cheklangan empirik subindeksini hisoblash va natijalar sezgirligini baholashdan iborat.

Mazkur yondashuv tijorat banklari raqobatbardoshligini faqat aktivlar hajmi yoki bozor ulushi bilan baholashning cheklanganligini ko‘rsatadi. Bankning bozor pozitsiyasi, moliyaviy natijalari, operatsion samaradorligi va barqarorligi o‘rtasidagi mutanosiblikni birgalikda o‘rganish zarur.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida bank raqobatbardoshligini oshirish nuqtai nazaridan raqamli texnologiyalarning mavjudligini ularning iqtisodiy natijalaridan ajratib baholash muhim. Shu maqsadda raqamli transformatsiya indeksi (DTI) va bank raqobatbardoshligi indeksi (BCI)ni mustaqil ko‘rsatkichlar sifatida shakllantirish va keyingi tadqiqotlarda ular o‘rtasidagi munosabatni empirik tekshirish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Basel Committee on Banking Supervision. Digitalisation of Finance. – Basel: Bank for International Settlements, 2024.
2. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. 2025 yil yakunida bank tizimining asosiy ko‘rsatkichlari. – Toshkent, 2026.
3. World Bank. Banking Competition. Global Financial Development Report: Background Materials [elektron resurs].

4. Xu B., van Rixtel A., van Leuvensteijn M. Measuring Bank Competition in China: A Comparison of New versus Conventional Approaches Applied to Loan Markets. – BIS Working Papers, No. 422. – Basel: BIS, 2013.
5. Claessens S., Laeven L. What Drives Bank Competition? Some International Evidence // Journal of Money, Credit and Banking. – 2004. – Vol. 36, No. 3. – P. 563–583.
6. Berger A.N., Hannan T.H. The Efficiency Cost of Market Power in the Banking Industry: A Test of the “Quiet Life” and Related Hypotheses // The Review of Economics and Statistics. – 1998. – Vol. 80, No. 3. – P. 454–465.
7. Boone J. A New Way to Measure Competition // The Economic Journal. – 2008. – Vol. 118, No. 531. – P. 1245–1261.
8. OECD / European Union / EC Joint Research Centre. Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and User Guide. – Paris: OECD Publishing, 2008. DOI: 10.1787/9789264043466-en.
9. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. 2026 yil 1 yanvar holatiga tijorat banklarining asosiy ko‘rsatkichlari. – Toshkent, 2026.
10. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. 2025 yil 1 yanvar holatiga muammoli kreditlar bo‘yicha statistika. – Toshkent, 2025.
11. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. 2021 yil 1 yanvar holatiga tijorat banklarining asosiy ko‘rsatkichlari. – Toshkent, 2021.

UDK 336.71:004

TIJORAT BANKLARIDA RAQAMLI CHAKANA XIZMATLARNI RIVOJLANTIRISH BO‘YICHA XORIJIY TAJRIBA VA UNI O‘ZBEKISTON BANK AMALIYOTIGA QO‘LLASH YO‘NALISHLARI

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВЫХ РОЗНИЧНЫХ УСЛУГ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ И НАПРАВЛЕНИЯ ЕГО АДАПТАЦИИ К БАНКОВСКОЙ ПРАКТИКЕ УЗБЕКИСТАНА

INTERNATIONAL EXPERIENCE IN DEVELOPING DIGITAL RETAIL SERVICES IN COMMERCIAL BANKS AND DIRECTIONS FOR ITS ADAPTATION TO UZBEKISTAN’S BANKING PRACTICE

Axmedov G‘ofurjon G‘ulomjonovich
Andijon davlat texnika instituti PhD mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya

Maqolada Buyuk Britaniya va Yevropa Ittifoqi, Hindiston hamda Qozog‘istonda raqamli chakana bank xizmatlarini rivojlantirish mexanizmlari qiyosiy tahlil qilingan. Tadqiqotda ochiq banking, standartlashtirilgan dasturiy interfeyslar, mijoz roziligini boshqarish, tezkor va o‘zaro mos to‘lovlar, masofaviy identifikatsiya, raqamli platformalar xavfsizligi hamda iste’molchilar huquqlarini himoya qilish mezonlari asos qilib olingan. Xorijiy modellar tartibga solishga asoslangan ochiq ekotizim, davlat raqamli infratuzilmasiga asoslangan interoperabel platforma va markazlashgan bosqichma-bosqich qo‘llash modeli sifatida tasniflangan. O‘zbekiston Markaziy banki ma’lumotlari asosida 2021-2025 yillarda bank kartalari soni va mobil ilovalar orqali amalga oshirilgan operatsiyalar hajmining dinamikasi baholangan.

Kalit so‘zlar: raqamli chakana xizmatlar, mobil banking, ochiq banking, Open API, tezkor to‘lovlar, raqamli identifikatsiya, tijorat banklari, mijoz roziligi, interoperabellik, kiberxavfsizlik.

В статье проведён сравнительный анализ механизмов развития цифровых розничных банковских услуг в Великобритании и Европейском союзе, Индии и Казахстане. Исследование основано на критериях развития открытого банкинга, стандартизированных программных интерфейсов, управления согласием клиентов, мгновенных и интероперабельных платежей, дистанционной идентификации, безопасности цифровых платформ и защиты прав потребителей. Зарубежные модели классифицированы как регулируемая открытая экосистема, интероперабельная платформа на основе государственной цифровой инфраструктуры и централизованная модель поэтапной адаптации. На основе данных Центрального банка Республики Узбекистан оценена динамика количества банковских карт и объёма операций, осуществлённых через мобильные приложения в 2021–2025 годах.

Ключевые слова: цифровые розничные банковские услуги, мобильный банкинг, открытый банкинг, Open API, мгновенные платежи, цифровая идентификация, коммерческие банки, согласие клиента, интероперабельность, кибербезопасность.

This article presents a comparative analysis of the mechanisms used to develop digital retail banking services in the United Kingdom and the European Union, India, and Kazakhstan. The study focuses on open banking, standardized application programming interfaces, customer consent management, instant and interoperable payments, remote identification, digital platform security, and consumer protection. The international models are classified as a regulatory-driven open ecosystem, an interoperable platform based on public digital infrastructure, and a centralized model of phased adaptation. Using data from the Central Bank of the Republic of Uzbekistan, the study assesses the dynamics of the number of bank cards and the volume of transactions conducted through mobile applications between 2021 and 2025.

Keywords: digital retail banking services, mobile banking, open banking, Open API, instant payments, digital identification, commercial banks, customer consent, interoperability, cybersecurity.

Raqamli texnologiyalar bank va mijoz o‘rtasidagi munosabatning shaklini o‘zgartirdi. Chakana xizmatlarda filial markali model o‘rnini mobil ilova, veb-banking, tezkor to‘lov, masofaviy identifikatsiya va ma’lumotlarga asoslangan shaxsiy takliflar uyg‘unligi egallamoqda. Bu jarayon bank xizmatining faqat yetkazib berish kanalini emas, mahsulotni yaratish, narxlash, sotish, riskni baholash va mijoz murojaatini ko‘rib chiqish tartibini ham qayta tashkil etadi. Shu sababli raqamli chakana xizmatlarni rivojlantirish masalasini alohida texnologiyalarni joriy etish bilan cheklash yetarli emas. Uni tartibga solish, infratuzilma, raqobat, ma’lumotlardan foydalanish va iste’molchi ishonchi birligida o‘rganish talab etiladi.

O‘zbekistonda 2020-2025 yillarga mo‘ljallangan bank tizimini isloh qilish strategiyasi bank xizmatlarining ommabopligi va sifatini oshirish, xususiy sektor ishtirokini kengaytirish hamda banklarni transformatsiya qilish vazifalarini belgiladi [1]. Keyingi yillarda masofaviy bank xizmatlari, bank kartalari, mobil ilovalar, QR to‘lovlar va elektron hamyonlar ko‘lami oshdi. Biroq xizmat hajmining o‘sishi raqamli ekotizim yetukligini to‘liq ifodalamaydi. Interoperabellik, mijoz ma’lumotlarini xavfsiz almashish, raqamli kanallar ishonchliligi, firibgarlikka qarshi hamkorlik va iste’molchilar huquqlarini himoya qilish bo‘yicha institutsional mexanizmlar ham shu sur’atda rivojlanishi kerak.

Xalqaro valyuta jamg‘armasining 2025 yilgi moliyaviy sektorni baholash materiallarida O‘zbekiston banklaridagi yuqori operatsion xarajatlar cheklangan raqamli banking, qimmat filial va naqd pul infratuzilmasi bilan qisman bog‘liq ekani qayd etilgan. Hisobotda to‘lov tizimlari ustidan riskka asoslangan nazoratni takomillashtirish, raqamlashtirishni davom ettirish, moliyaviy savodxonlik va iste’molchilar huquqlarini himoya qilishni kuchaytirish tavsiya qilingan [3]. Bu xulosalar raqamli chakana xizmatlarni rivojlantirish bank xarajatlarini qisqartirish, moliyaviy ommaboplikni kengaytirish va raqobatni kuchaytirish uchun amaliy ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi.

Raqamli transformatsiyaga oid adabiyotlarda texnologiya bank faoliyatining yordamchi vositasi emas, biznes modeli va raqobat tuzilmasini o‘zgartiruvchi omil sifatida talqin qilinadi. X.

Vives raqamlashtirish mijoz haqidagi ma’lumotlardan foydalanish, tarmoq samarasi va platformalar raqobatini kuchaytirishini, shu bilan birga bozor konsentratsiyasi va ma’lumotlar ustidan nazorat bilan bog‘liq yangi risklarni keltirib chiqarishini asoslaydi [11]. A. But, P. Xoffmann, L. Laeven va L. Ratnovski moliyaviy texnologiyalar bank vositachiligining asosiy funksiyalarini bekor qilmasligini, ammo ushbu funksiyalarning alohida provayderlar o‘rtasida taqsimlanishini tezlashtirishini ta’kidlaydi [12]. Bu yondashuv raqamli chakana xizmatlarni bank ilovasi doirasida emas, bank, fintex va to‘lov infratuzilmasi o‘rtasidagi hamkorlik natijasi sifatida o‘rganishni talab etadi.

A. Takor moliyaviy texnologiyalarning ta’sirini to‘lovlar, kreditlash, ma’lumotlarni qayta ishlash va bank raqobati bilan bog‘laydi [13]. P. Verxuf va hammualliflar raqamli o‘zgarishni ma’lumotni raqamlashtirish, jarayonlarni raqamli tashkil etish va biznes modelini to‘liq transformatsiya qilish bosqichlariga ajratadi [14]. Ushbu tasnif bank mobil ilovasida mavjud xizmatlarni ko‘paytirishning o‘zi raqamli transformatsiya emasligini ko‘rsatadi. Agar mahsulot jarayoni, ma’lumot arxitekturasi, risk boshqaruvi va mijoz tajribasi o‘zgarmasa, bank raqamli kanalga ega bo‘ladi, ammo raqamli biznes modeliga to‘liq o‘tmaydi.

Mobil bankingni qabul qilishga oid tadqiqotlarda foydalilik, foydalanish osonligi, ishonch, xavfsizlik va xizmat sifati asosiy omillar sifatida ajratiladi. A. Shayx va X. Karjaluoto 55 ta tadqiqotni umumlashtirib, texnologik qabul qilish modellari ustunligini hamda ishonch va xavfsizlikning muhimligini ko‘rsatgan [15]. K. Pustchi va M. Denert Germaniya, Buyuk Britaniya va AQSh iste’molchilari ma’lumotlari asosida raqamlashtirish chakana bank xizmatlarini tanlash mezonlarini o‘zgartirishini aniqlagan [16]. Demak, tranzaksiyalar soni yoki ilovalar orqali o‘tkazilgan mablag‘ hajmi raqamli xizmat samarasining faqat bir qismini aks ettiradi. Ishonchlilik, xizmatga kirish vaqti, muvaffaqiyatsiz operatsiyalar, murojaatlarni hal qilish tezligi va firibgarlikdan ko‘rilgan zarar kabi sifat ko‘rsatkichlari ham baholanishi lozim.

Bazel qo‘mitasining raqamli moliya bo‘yicha hisobotida ochiq banking va ochiq moliyada standartlashtirilgan dasturiy interfeyslar ma’lumot almashishning asosiy vositasi ekani, ammo uchinchi tomon provayderlari, autsorsing, kiberxavfsizlik va ma’lumotlar maxfiyligi risklari nazorat talab qilishini ko‘rsatadi [17]. CPMI va Jahon bankining moliyaviy ommaboplikka oid yondashuvi raqamli to‘lovlar uchun tranzaksion hisobvaraq, keng qabul qilish tarmog‘i, interoperabellik, iste’molchilar huquqlarini himoya qilish va moliyaviy savodxonlikni bir-biriga bog‘liq shartlar sifatida ko‘radi [18]. Shu sababli milliy strategiyada xizmatlar ko‘lami bilan birga ekotizim qoidalari va himoya mexanizmlari ham qamrab olinishi kerak.

Mavjud adabiyotlarda texnologik yechimlar va mijozlarning ularni qabul qilishi keng yoritilgan. Biroq turli mamlakatlardagi mexanizmlarni O‘zbekistonga joriy etishda qo‘llanadigan mezonlar kam tizimlashtirilgan. Ayniqsa, ochiq banking, tezkor to‘lovlar va markazlashgan rozilik boshqaruvini birgalikda baholash, ularni joriy etish ketma-ketligini belgilash hamda natijani o‘lchash ko‘rsatkichlarini milliy bank tizimi sharoitiga moslashtirishga ehtiyoj mavjud.

1-jadval

Raqamli chakana bank xizmatlariga oid ilmiy yondashuvlarning umumlashtirilishi

Muallif yoki manba	Asosiy yondashuv	Mazkur tadqiqot uchun ahamiyati
X. Vives	Raqamli texnologiyalar raqobati, ma’lumot va platforma samarasini o‘zgartiradi	Ochiq ekotizimda raqobat va ma’lumotlar nazoratini birga baholash
A. But va boshqalar	Fintex bank funksiyalarini alohida provayderlar o‘rtasida qayta taqsimlaydi	Bank va fintex hamkorligi uchun Open API ahamiyatini asoslash
P. Verxuf va boshqalar	Raqamlashtirishdan biznes modeli transformatsiyasigacha bo‘lgan bosqichlar	Mobil ilova mavjudligi bilan raqamli bank modeli o‘rtasini ajratish

A. Shayx va X. Karjaluoto	Foydalilik, qulaylik, ishonch va xavfsizlik qabul qilishga ta’sir qiladi	Mijoz tajribasi va xavfsizlik ko‘rsatkichlarini hisobga olish
Bazel qo‘mitasi	Open API innovatsiyani rag‘batlantiradi, ammo uchinchi tomon va kiberrisklarni oshiradi	Akkreditatsiya, standart, monitoring va javobgarlik mexanizmlarini belgilash

Manba: Iqtisodiy adabiyotlar asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Tadqiqotda qiyosiy institutsional tahlil, dinamik tahlil, hujjatlarni mazmunan tahlil qilish, guruhlash va mantiqiy umumlashtirish usullari qo‘llanildi. Mamlakatlar tasodifiy emas, bir-biridan farq qiluvchi rivojlanish modellarini ifodalashi asosida tanlandi. Buyuk Britaniya va Yevropa Ittifoqi tartibga solish va standartlashtirilgan ochiq banking bo‘yicha yetuk amaliyotni, Hindiston davlat qo‘llab-quvvatlagan interoperabel raqamli to‘lov infratuzilmasini, Qozog‘iston esa O‘zbekistonga institutsional jihatdan yaqin bo‘lgan bosqichma-bosqich Open API modelini namoyon etadi.

Qiyosiy tahlil sakkiz mezon bo‘yicha o‘tkazildi. Tartibga solish modeli, asosiy raqamli infratuzilma, mijozni identifikatsiya qilish, ma’lumot almashish usuli, to‘lovlarning interoperabelligi, uchinchi tomon provayderlarining ishtiroki, xavfsizlik va iste’molchilarni himoya qilish, natijani baholash ko‘rsatkichlari. O‘zbekistonga qo‘llash imkoniyati huquqiy muvofiqlik, texnologik tayyorgarlik, institutsional amalga oshirish imkoniyati, mijozlar tayyorgarligi va risklarni nazorat qilish darajasi asosida yuqori, o‘rta yoki past ustuvorlikda baholandi.

Axborot bazasini Yevropa Komissiyasi, Buyuk Britaniya Open Banking Limited, Hindiston Rezerv banki, Hindiston Milliy to‘lovlar korporatsiyasi, Qozog‘iston Milliy banki va moliya bozorini tartibga solish agentligining rasmiy hujjatlari tashkil etdi. O‘zbekiston bo‘yicha Markaziy bankning 2020-2025 yillik hisobotlari, 2025 yilgi moliyaviy barqarorlik sharhi hamda Xalqaro valyuta jamg‘armasining FSAP hisoboti o‘rganildi. Dinamik qatorlardagi ko‘rsatkichlar bir xil mazmunga ega bo‘lgan davrlar bo‘yicha taqqoslandi. Mobil ilovalar orqali operatsiyalar hajmi jismoniy shaxslar amalga oshirgan onlayn operatsiyalarni ifodalaydi, shuning uchun u faol foydalanuvchilar soni bilan tenglashtirilmadi.

Buyuk Britaniya tajribasining asosiy xususiyati bank ma’lumotlari va to‘lov funksiyalarini standartlashtirilgan dasturiy interfeyslar orqali litsenziyalangan uchinchi tomon provayderlariga ochishdan iborat. Mijoz xizmatdan foydalanish oldidan ma’lumot turi, foydalanish maqsadi va rozilik muddatini tasdiqlaydi. Provayder bank parolini olmaydi, balki maxsus interfeys va autentifikatsiya jarayoni orqali ruxsat oladi. Bunday arxitektura mijozga turli banklardagi hisobvaraqlarini bir ilovada ko‘rish, xarajatlarini tahlil qilish, moliyaviy mahsulotlarni taqqoslash va to‘lovni bank hisobvarag‘idan bevosita boshlash imkonini beradi.

Buyuk Britaniyada texnik standart, ishtirokchilar ma’lumotnomasi, muvofiqlik sinovi va mijoz tajribasi bo‘yicha yagona qoidalarning mavjudligi bozorni parchalanishdan saqladi. Open Banking Limited ma’lumotiga ko‘ra, 2025 yil mart oyida faol ochiq banking foydalanuvchilari 13,3 millionga yetgan va bir yilda 40 foizga o‘sgan. Shu oyda 31 million ochiq banking to‘lovi amalga oshirilgan, bu Faster Payments operatsiyalarining 7,9 foiziga teng bo‘lgan. Bozorda faol mahsulot taklif qilgan 145 ta uchinchi tomon provayderi qatnashgan [6]. Natija ochiq bankingning faqat ma’lumot olish xizmati bo‘lib qolmaganini, u hisobvaraqdan hisobvaraqqa to‘lovlar va takroriy to‘lovlar uchun ham amaliy kanalga aylanganini ko‘rsatadi.

Yevropa Ittifoqida PSD2 direktivasi to‘lov hisobvaraqlari bo‘yicha ma’lumot xizmatlari va to‘lovni boshlash xizmatlarining huquqiy asosini belgiladi [4]. Kuchaytirilgan mijoz autentifikatsiyasi onlayn to‘lovda kamida ikki mustaqil omilga tayanishni nazarda tutadi va firibgarlik xavfini kamaytirishga xizmat qiladi [5]. 2023 yilda Yevropa Komissiyasi PSD3, To‘lov xizmatlari reglamenti va moliyaviy ma’lumotlardan foydalanish doirasi bo‘yicha takliflarni ilgari surdi [7]. Bu ochiq bankingdan to‘lov hisobvarag‘i bilan cheklanmaydigan ochiq moliyaga o‘tish yo‘nalishini ko‘rsatadi.

Ushbu modelning O‘zbekiston uchun muhim sabog‘i APIning mavjudligi emas, standart va javobgarlikning bir xilligi hisoblanadi. Agar har bir bank o‘z interfeysi, rozilik shakli va xavfsizlik

talabini mustaqil belgilasa, fintex kompaniyasi har bir bank bilan alohida integratsiya qilishiga to‘g‘ri keladi. Bu xarajatni oshiradi va bozorga kirishni cheklaydi. Milliy standart, provayderlar reestri, muvofiqlik sertifikati va nizolarni hal qilish qoidasi integratsiya xarajatini pasaytirib, mijoz ishonchini oshiradi.

Hindiston tajribasi raqamli chakana xizmatlarning ommaviylashuvida ochiq va interoperabel to‘lov infratuzilmasining rolini ko‘rsatadi. Unified Payments Interface bank hisobvaraqlari o‘rtasida 24/7 rejimida real vaqt to‘lovlarini amalga oshiradi. Foydalanuvchi virtual to‘lov manzili, telefon raqami yoki QR kod orqali pul o‘tkazishi mumkin. Tizim banklar, to‘lov ilovalari va savdo subyektlarini umumiy qoida asosida bog‘laydi. Shu tariqa mijoz muayyan bank ilovasiga yoki karta qabul qilish tarmog‘iga qattiq bog‘lanib qolmaydi.

Hindiston Rezerv banki ma’lumotiga ko‘ra, UPI operatsiyalari hajmi 2019 yildagi 1 078,75 krordan 2024 yilda 17 220,8 krorga yetgan. Operatsiyalar qiymati shu davrda 18,37 lakx kror rupiydan 246,83 lakx kror rupiygacha o‘sgan. 2024 yilda UPI raqamli to‘lovlar sonining 83 foizini tashkil etgan [8]. Tizimning o‘sishi faqat texnik tezlik bilan izohlanmaydi. Banklar va nobank ilovalarining ishtirok etishi, QR qabul qilish nuqtalarining kengayishi, kichik qiymatli operatsiyalar uchun soddalashtirilgan yechimlar va yangi xizmatlarni bosqichma-bosqich qo‘shish tarmoq samarasini kuchaytirgan.

Jahon bankining Hindiston tezkor to‘lovlari bo‘yicha tadqiqotida UPI va IMPS tizimlarining o‘zaro mosligi, ishtirokchilar roli, risk boshqaruvi va foydalanuvchiga qulay identifikatorlar muhim omil sifatida ko‘rsatilgan [9]. Hindiston modelida davlat raqamli identifikatsiyasi, elektron KYC va bank hisobvarag‘iga bog‘langan to‘lov infratuzilmasi bir-birini to‘ldiradi. Biroq ushbu mexanizmni O‘zbekistonga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirish mumkin emas. Shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish qoidalari, biometrik identifikatsiyaning huquqiy chegarasi va bank siri rejimi milliy qonunchilik asosida belgilanishi kerak.

O‘zbekiston uchun eng mos element UPIning yagona ilovasini ko‘chirish emas, bank va to‘lov tashkilotlari o‘rtasida interoperabellikni kuchaytirishdir. Yagona QR standarti, hisobvaraq yoki telefon raqami asosida tezkor P2P va P2M to‘lovlari, ochiq texnik talablar hamda kichik tadbirkorlar uchun qabul qilish xarajatini pasaytirish raqamli chakana xizmatlarning kundalik qo‘llanilishini kengaytiradi. Tizim dizaynida to‘lovni boshlash, xabar berish, qaytarish va nizoli operatsiyani ko‘rib chiqish jarayonlari bir xil tartibda ishlashi zarur.

Qozog‘iston tajribasi O‘zbekiston uchun institutsional yaqinligi bilan ahamiyatli. 2023-2025 yillarga mo‘ljallangan Open API va Open Banking konsepsiyasi Qozog‘iston Milliy banki, moliya bozorini tartibga solish agentligi va raqobat organi hamkorligida ishlab chiqilgan. Konsepsiya markazlashgan Open API platformasi, ishtirokchilarni akkreditatsiya qilish, texnologik sinov muhiti, raqamli rozilik xizmati, shaxsni tekshirish va ma’lumot almashishning yagona standartlarini nazarda tutadi [10]. Ushbu yondashuv banklarni bir vaqtda majburiy keng ochilishga emas, tayyorgarlik va sinov natijasiga asoslangan bosqichlarga yo‘naltiradi.

2023 yil noyabrda mijozning turli banklardagi joriy hisobvaraqlari haqidagi ma’lumotni bir ilovada ko‘rish ssenariysi bo‘yicha sinov o‘tkazilgan. Unda ikkinchi darajali banklar, uchta mobil ilova va 128 nafar real mijozdan iborat fokus guruh ishtirok etgan. Sinov texnologik infratuzilmaning ishlashi, axborot xavfsizligi talablariga muvofiqlik, banklarni platformaning interfeyslariga ulash va mijoz roziligini boshqarish imkoniyatini tekshirgan. Keyingi bosqichlarda hisobvaraqlarni birlashtirib ko‘rish, bir shaxsga tegishli hisobvaraqlar o‘rtasida pul o‘tkazish, turli ishtirokchilar o‘rtasida to‘lov boshlash va mahsulot APIlarini kengaytirish rejalashtirilgan [19].

Qozog‘iston modelida markaziy infratuzilma va yagona rozilik xizmati kichik bozor uchun integratsiya xarajatini kamaytirishi mumkin. Bu holat O‘zbekiston uchun ham muhim. Har bir bankning alohida rozilik va akkreditatsiya mexanizmini yaratishi o‘rniga, Markaziy bank yoki vakolatli infratuzilma operatori ishtirokchilar reyestri, sertifikatlar, sinov muhiti va roziliklar jurnalini markazlashgan tarzda yuritishi mumkin. Bunda ma’lumotning o‘zi markazda saqlanishi shart emas. Markazlashtirish ishtirokchini aniqlash, ruxsatni tekshirish va harakatlarni qayd etish funksiyalariga taalluqli bo‘lishi mumkin.

Qozog‘iston tajribasining yana bir sabog‘i sinov natijasini ommaviy joriy etishdan oldin baholashdir. Pilotda texnik ishlash bilan birga mijoz interfeysi, rozilikni bekor qilish, ma’lumotni yangilash tezligi, murojaatlarni hal qilish va axborot xavfsizligi tekshirilishi kerak. Bu usul banklar tayyorgarligidagi farqni hisobga olish va tizim miqyosidagi xatarni cheklash imkonini beradi.

2-jadval

Xorijiy raqamli chakana banking modellarining qiyosiy xususiyatlari

Mezon	Buyuk Britaniya va YeI	Hindiston	Qozog‘iston
Model	Tartibga solishga asoslangan ochiq ekotizim	Davlat raqamli infratuzilmasiga asoslangan interoperabel platforma	Markazlashgan bosqichma-bosqich qo‘llash
Asosiy vosita	Standart API, litsenziyalangan provayder, mijoz roziligi	UPI, QR, virtual to‘lov manzili, 24/7 hisob-kitob	Open API platformasi, akkreditatsiya, rozilik servisi, sinov muhiti
Bozor natijasi	Yangi ma’lumot va to‘lov xizmatlari, uchinchi tomon provayderlari raqobati	Ommaviy P2P va P2M to‘lovlari, past qabul qilish xarajati	Hisobvaraqlarni birlashtirish va to‘lov ssenariylarini bosqichli sinovdan o‘tkazish
Xavfsizlik tayanchi	Kuchaytirilgan autentifikatsiya, provayderlar reyestri, texnik standart	Ikki omili tasdiq, tarmoq qoidalari, operatsiya monitoringi	Markaziy akkreditatsiya, axborot xavfsizligi tekshiruvi, rozilik jurnali
O‘zbekiston uchun asosiy saboq	Yagona API va javobgarlik standarti	Interoperabel tezkor to‘lov va yagona QR	Pilot, markazlashgan rozilik va bosqichli kengaytirish

Manba: Yevropa Komissiyasi, Open Banking Limited, Hindiston Rezerv banki va Qozog‘iston Milliy banki ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

O‘zbekistonda raqamli chakana xizmatlarning rivojlanishi bank kartalari va mobil ilovalar orqali operatsiyalar ko‘lamida yaqqol ko‘rinadi. 2021 yil 1 yanvar holatiga masofaviy bank xizmatlaridan foydalanuvchilar soni 14,5 million nafarni tashkil etib, bir yilda 43 foizga oshgan [2]. Markaziy bank hisobotlariga ko‘ra, muomaladagi bank kartalari soni 2021 yildagi 27,1 million donadan 2025 yilda 68,2 million donaga yetgan. To‘rt yillik davrda o‘sish 2,5 barobarni, o‘rtacha yillik o‘sish sur’ati 25,9 foizni tashkil etgan. Shu davrda jismoniy shaxslarning bank mobil ilovalari orqali amalga oshirgan operatsiyalari 58,1 trillion so‘mdan 645,6 trillion so‘mgacha ko‘paygan. O‘sish 11,1 barobarni, o‘rtacha yillik sur’at 82,6 foizni tashkil etgan [2].

Mobil operatsiyalar hajmining bank kartalari soniga nisbatan ancha tez o‘sishi raqamli kanaldan foydalanish chuqurlashayotganini ko‘rsatadi. 2025 yilda mobil ilovalar orqali onlayn depozit operatsiyalari 99,3 trillion so‘m, onlayn konversiya 55,8 trillion so‘m, onlayn mikroqarzlar 38,6 trillion so‘m va kreditlarni so‘ndirish 46,7 trillion so‘mni tashkil etgan [2]. Demak, mobil banking oddiy to‘lov va o‘tkazmalar kanalidan depozit, kredit va valyuta operatsiyalarini qamrab olgan chakana xizmat platformasiga aylanmoqda.

2025 yilda bank kartalari 68,2 million donaga, elektron hamyonlar 24,8 milliontaga va tadbirkorlik subyektlariga berilgan QR kodlar qariyb 139 mingtaga yetgan. Bank mobil ilovalaridagi operatsiyalar hajmi 645,6 trillion so‘mni tashkil etgan. Hisob-kitoblar kliring tizimida 126,5 trillion so‘mlik 143,5 milliondan ortiq operatsiya bajarilgan. Tezkor to‘lovlar tizimi orqali 61 millionta operatsiyaning qiymati 1 390 trillion so‘mga yetgan, xo‘jalik yurituvchi subyektlar to‘lov

hujjatlarining 95 foizi masofadan amalga oshirilgan [2]. Ushbu ko‘rsatkichlar milliy to‘lov infratuzilmasida raqamli kanallar uchun zarur bazaviy salohiyat shakllanganini tasdiqlaydi.

3-jadval

O‘zbekistonda bank kartalari va mobil ilovalar orqali operatsiyalar dinamikasi

Ko‘rsatkich	2021	2022	2023	2024	2025	2021-2025 o‘zgarishi
Bank kartalari, mln dona	27,1	34,2	46,2	62,0	68,2	2,5 barobar
Mobil ilovalardagi operatsiyalar, trln so‘m	58,1	145,8	250,1	396,7	645,6	11,1 barobar
Mobil operatsiyalar yillik o‘sishi, foiz	-	151,0	71,5	58,6	62,8	O‘rtacha yillik 82,6 foiz

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2021-2025 yillik hisobotlari asosida muallif hisob-kitoblari. Izoh: mobil operatsiyalar jismoniy shaxslarning bank ilovalari orqali amalga oshirgan operatsiyalarini ifodalaydi.

Shu bilan birga, mavjud statistikada foydalanuvchining bir nechta bankda takror hisobga olinishi, operatsiyalar hajmi bilan xizmat sifati o‘rtasidagi farq va raqamli xizmat natijalarining cheklangan ochiqligi muammo bo‘lib qolmoqda. Faol raqamli mijoz, to‘liq masofaviy rasmiylashtirilgan mahsulot, muvaffaqiyatsiz operatsiya, tizim uzilishi, firibgarlikdan zarar, murojaatni hal qilish vaqti va raqamli kanal xarajati kabi ko‘rsatkichlar banklar kesimida yagona uslubda e’lon qilinmaydi. Natijada bozor hajmini baholash mumkin, ammo xizmat sifati va banklar o‘rtasidagi samaradorlikni to‘liq taqqoslash qiyin.

Markaziy bankning 2024 yilgi hisobotida raqamli moliyaviy xizmatlar iste’molchilari sonining tez o‘sishi ularning huquqlarini himoya qilishga yangi talablar qo‘yayotgani qayd etilgan. Raqamli platformalarda ochiqlanadigan axborot, mijozlar bilan munosabatlar va murojaatlarni ko‘rib chiqish tartibini belgilash bo‘yicha normativ choralar ishlab chiqilgan [2]. Bu yo‘nalish ochiq bankingga o‘tishda yanada muhimlashadi, chunki mijoz, bank va uchinchi tomon provayderi ishtirok etgan operatsiyada ma’lumotdan foydalanish va javobgarlik chegarasi aniq bo‘lishi shart.

4-jadval

O‘zbekiston raqamli chakana bank xizmatlaridagi asosiy tafovutlar

Yo‘nalish	Mavjud asos	Rivojlantirish talabi
Tezkor to‘lovlar	24/7 tizimi va yuqori operatsiya hajmi	Jismoniy shaxslar va savdo to‘lovlari uchun interoperabel P2P va P2M ssenariylarini kengaytirish
QR to‘lovlar	QR-online va bank ilovalarida QR xizmatlari	Barcha bank va to‘lov tashkilotlari uchun yagona qabul qilish standarti va umumiy brenddan mustaqil ishlash
Masofaviy identifikatsiya	Ayrim bank xizmatlarida onlayn identifikatsiya	Banklar va litsenziyalangan provayderlar uchun yagona e-KYC talablari, audit va javobgarlik
Ma’lumot almashish	Banklarning ichki API va integratsiyalari	Mijoz roziligiga asoslangan milliy Open API standarti, provayderlar reestri va sinov muhiti
Iste’molchilar himoyasi	Raqamli platformalar bo‘yicha minimal talablar shakllanmoqda	Rozilikni bekor qilish, ma’lumot tarixini ko‘rish, nizoni taqsimlash va zararni qoplash tartibi
Samaradorlik bahosi	Hajm va infratuzilma ko‘rsatkichlari ustun	Sifat, xavfsizlik, faollik va xarajat ko‘rsatkichlarini yagona uslubda ochiqlash

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki hisobotlari va xorijiy modellar qiyosi asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Xorijiy mexanizmni qo‘llashda uning tashqi shaklini emas, iqtisodiy vazifasini aniqlash muhim. Buyuk Britaniya modeli ma’lumot monopoliyasini kamaytirish va yangi provayderlar raqobatini kuchaytirishga xizmat qiladi. Hindiston modeli to‘lovni qabul qilish xarajati va tarmoq parchalanishini pasaytiradi. Qozog‘iston modeli esa texnik va huquqiy tayyorgarlik turlicha bo‘lgan bozorda o‘zgarishni sinovdan boshlash imkonini beradi. O‘zbekistonda ushbu uch vazifa bir vaqtda mavjud. Shu sababli milliy model aralash xususiyatga ega bo‘lishi kerak.

Birinchi yo‘nalish milliy Open API standartlarini ishlab chiqishdir. Dastlab ochiq ma’lumotlar, filial va bankomat manzillari, tariflar hamda mahsulot shartlari uchun umumiy format belgilanadi. Keyin mijoz roziligi asosida hisobvaraq qoldig‘i va operatsiyalar tarixi, so‘ng to‘lovni boshlash va mahsulotga ariza berish interfeyslari joriy etiladi. Barcha bosqichlarda ma’lumot maydoni, yangilanish chastotasi, API ishlash vaqti, xatolar kodi, versiyalarni boshqarish va xavfsizlik profili yagona hujjat bilan belgilanishi lozim.

Ikkinchi yo‘nalish mijozning raqamli roziligini boshqarish mexanizmini yaratishdir. Mijoz kimga, qaysi ma’lumotni, qanday maqsadda va qancha muddatga taqdim etganini bir joyda ko‘rishi va ruxsatni bekor qila olishi kerak. Rozilik umumiy shartlarga yashirilmasligi, har bir ma’lumot toifasi bo‘yicha aniq ifodalanishi lozim. Rozilik jurnali bank va provayder o‘rtasidagi nizoda dalil vazifasini bajaradi. Qozog‘istondagi markazlashgan rozilik xizmati va Buyuk Britaniyadagi mijoz tajribasi qoidalari bu yo‘nalish uchun mos namuna bo‘ladi.

Uchinchi yo‘nalish uchinchi tomon provayderlarini akkreditatsiya qilish va nazorat qilishdir. Provayderning kapitali, axborot xavfsizligi, rahbarlar malakasi, sug‘urta yoki kafolat mexanizmi, autsorsing siyosati va insident haqida xabar berish majburiyati belgilanishi kerak. Akkreditatsiyadan o‘tgan ishtirokchilar ochiq reyestrda ko‘rsatiladi. Bank mijozning tanlovini asossiz cheklamasligi, ammo tasdiqlanmagan provayderga ma’lumot bermasligi lozim. Texnik muvofiqlik mustaqil sinov muhitida tekshiriladi.

To‘rtinchi yo‘nalish tezkor chakana to‘lovlarni interoperabel qilishdir. Hozirgi Tezkor to‘lovlar tizimi asosan yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlarning 24/7 operatsiyalarida katta hajmga ega. Keyingi bosqichda jismoniy shaxslar va savdo subyektlari uchun telefon raqami, hisobvaraq identifikatori va yagona QR orqali banklararo to‘lovlarni kengaytirish maqsadga muvofiq. Qabul qiluvchi muayyan karta brendi yoki ilovaga bog‘lanmasligi kerak. Bu kichik savdo va xizmat ko‘rsatish subyektlarining terminal xarajatini kamaytiradi va raqamli to‘lov qabul qilishini osonlashtiradi.

Beshinchi yo‘nalish firibgarlikka qarshi banklararo hamkorlikni kuchaytirishdir. Raqamli xizmat tezlashgan sari o‘g‘irlangan shaxsiy ma’lumot, ijtimoiy muhandislik, zararli dastur va soxta hisobvaraqlardan foydalanish xavfi ortadi. Real vaqtga yaqin rejimda shubhali identifikatorlar, qurilma belgilari va firibgarlik ssenariylari bo‘yicha axborot almashish markazi kerak. Bunda ma’lumot almashishning huquqiy asosi, minimal zarur ma’lumot tamoyili, saqlash muddati va noto‘g‘ri bloklashga e’tiroz tartibi belgilanadi. Kuchaytirilgan autentifikatsiya xavf darajasiga mos qo‘llanilishi, yuqori risklik operatsiyada qo‘shimcha tasdiq talab qilinishi lozim.

Oltinchi yo‘nalish raqamli xizmatlar samaradorligini yagona ko‘rsatkichlar tizimida baholashdir. Banklar faqat operatsiya hajmini emas, API ishlash vaqti, muvaffaqiyatli avtorizatsiya ulushi, to‘liq masofaviy sotilgan mahsulotlar ulushi, raqamli kanalning bir operatsiyaga xarajati, murojaatni hal qilish vaqti, firibgarlikdan zarar va mijoz roziligini bekor qilish tezligi kabi ko‘rsatkichlarni ham hisoblashi kerak. Markaziy bank agregat natijalarni muntazam e’lon qilsa, bozor ishtirokchilari o‘rtasida sifat raqobati kuchayadi.

5-jadval

Xorijiy tajribani O‘zbekistonga qo‘llash matritsasi

Mexanizm	Manba model	Ustuvorlik	Joriy etish sharti	Natija ko‘rsatkichi
Milliy Open API standarti	Buyuk Britaniya, YeI, Qozog‘iston	Yuqori	Ma’lumot toifalari, texnik standart, provayder reestri va javobgarlik qoidasi	APIga ulangan banklar ulushi, ishlash vaqti,

				muvaffaqiyatli chaqiruvlar
Markazlashgan raqamli rozilik xizmati	Qozog‘iston va Buyuk Britaniya	Yuqori	Rozilik formati, muddati, bekor qilish va audit jurnali	Faol roziliklar, bekor qilish vaqti, rozilik bo‘yicha shikoyatlar
Yagona QR va tezkor P2P hamda P2M	Hindiston	Yuqori	Bank va to‘lov tashkilotlari interoperabelligi, yagona nizo qoidasi	Faol savdo nuqtalari, tranzaksiyalar soni, qabul qilish xarajati
API sinov muhiti va sertifikatlash	Qozog‘iston va Buyuk Britaniya	Yuqori	Test ma’lumotlari, texnik muvofiqlik talablari, mustaqil tekshiruv	Sinovdan o‘tgan provayderlar, integratsiya muddati, xatolar soni
Kuchaytirilgan va riskka asoslangan autentifikatsiya	Yevropa Ittifoqi	Yuqori	Risk mezonlari, mustaqil omillar, insident hisoboti	Firibgarlik zarari, asossiz rad etilgan operatsiyalar, tasdiq vaqti
Hisobvaraqlarni bir ilovada ko‘rish	Buyuk Britaniya va Qozog‘iston	O‘rta yuqori	Open API, rozilik xizmati va ma’lumot sifati	Faol agregator foydalanuvchilari, yangilanish tezligi
Ochiq moliya	Yevropa Ittifoqi	O‘rta	Ochiq banking piloti natijasi, kredit va sug‘urta ma’lumotlari uchun alohida huquqiy asos	Yangi mahsulotlar, mijoz roziligi va raqobat ko‘rsatkichlari

Manba: muallif ishlanmasi.

Taklif etilayotgan mexanizmlarni bir vaqtda to‘liq joriy etish tizim riski va ortiqcha xarajatni oshirishi mumkin. Shu bois uch bosqichli yo‘l xaritasi maqsadga muvofiq. Birinchi bosqichda huquqiy va texnik asos, ikkinchi bosqichda cheklangan ishtirokchilar bilan pilot, uchinchi bosqichda masshtablar va ochiq moliyaga o‘tish amalga oshiriladi. Har bir bosqich keyingi bosqichga o‘tish uchun o‘lchanadigan mezon bilan yakunlanishi kerak.

Birinchi bosqichda Open API va ochiq banking konsepsiyasi, ma’lumotlar tasnifi, mijoz roziligi, provayderlarni akkreditatsiya qilish, javobgarlik va nizolarni hal qilish tartibi qabul qilinadi. Texnik standartda API xavfsizlik profili, ishlash darajasi va versiyani boshqarish talablari belgilanadi. Shu davrda sinov muhiti ishga tushirilib, banklar tayyorgarligi baholanadi.

Ikkinchi bosqichda ixtiyoriy tayyor banklar, to‘lov tashkilotlari va fintex kompaniyalari ishtirokida hisobvaraqlarni birlashtirib ko‘rish, bir shaxsga tegishli hisobvaraqlar o‘rtasida o‘tkazma va yagona QR ssenariylari sinovdan o‘tkaziladi. Pilot natijasi texnik muvaffaqiyat bilan cheklanmaydi. Mijoz roziligini tushunish, murojaatlar, firibgarlik holati, API uzilishi, ma’lumot yangilanishi va integratsiya xarajati ham baholanadi.

Uchinchi bosqichda barcha yirik chakana banklar uchun standart API talablari bosqichma-bosqich majburiy qilinadi, to‘lovni boshlash va mahsulot APIlari kengaytiriladi. Natija barqaror bo‘lsa, sug‘urta, investitsiya va boshqa moliyaviy ma’lumotlarni qamrab oluvchi ochiq moliya ssenariylari alohida tartibda ko‘rib chiqiladi. Bunda mijozning ma’lumot ustidan nazorati va raqamli xizmatdan voz kechish huquqi saqlanadi.

Qiyosiy tahlil raqamli chakana xizmatlar rivojida yagona universal model mavjud emasligini ko‘rsatdi. Buyuk Britaniya va Yevropa Ittifoqida raqobatni kuchaytirish uchun ma’lumot va to‘lov xizmatlariga tartibga solingan kirish asosiy vosita bo‘lgan. Hindistonda ommaviy raqamli to‘lovni bank va ilovalar o‘rtasida interoperabel infratuzilma ta’minlagan. Qozog‘istonda esa markazlashgan

platforma va pilot bozor ishtirokchilarining tayyorgarligini bosqichma-bosqich muvofiqlashtirish uchun tanlangan.

6-jadval

O‘zbekistonda raqamli chakana xizmatlarni rivojlantirishning taklif etilayotgan bosqichlari

Bosqich	Asosiy vazifalar	Bosqich natijasi	Baholash mezoni
1-bosqich	Open API konsepsiyasi, huquqiy rejim, texnik standart, provayderlar reestri, sinov muhiti	Yagona qoida va tayyorgarlik bahosi	Standart qabul qilinishi, sinovga tayyor banklar ulushi, xavfsizlik auditlari
2-bosqich	Hisobvaraq agregatori, rozilik xizmati, Me2Me o‘tkazmalar va yagona QR piloti	Cheklangan muhitda ishlaydigan milliy model	API ishlash vaqti, muvaffaqiyatli operatsiyalar, murojaat va firibgarlik darajasi
3-bosqich	To‘lovni boshlash, mahsulot APIlari, bozorni kengaytirish va ochiq moliyaga tayyorgarlik	Bank va fintexlar ishtirokida raqobatli ekotizim	Faol foydalanuvchilar, raqamli sotuv ulushi, xizmat xarajati va sifat ko‘rsatkichlari

Manba: muallif ishlanmasi.

O‘zbekistonda bank kartalari va mobil operatsiyalar hajmi tez o‘sgani bozorning raqamli xizmatga talabini tasdiqlaydi. Biroq bu o‘sishning keyingi bosqichi ko‘proq ilovalar yaratish emas, mavjud kanallarni o‘zaro bog‘lash va sifat raqobatini shakllantirish bilan bog‘liq. Agar mijoz bir bank ilovasidan boshqa bankdagi hisobvarag‘ini ko‘ra olsa, standart QR orqali istalgan bankdan to‘lay olsa va roziligini bir joyda boshqarsa, raqamli xizmatning amaliy qiymati oshadi. Banklar esa mahsulotni faqat o‘z infratuzilmasida sotishdan mijozga qulay ekotizimda raqobat qilishga o‘tadi.

Ochiq banking bank uchun faqat ma’lumot berish majburiyati sifatida talqin qilinmasligi kerak. U banklarga ham yangi imkoniyat beradi. Bank boshqa tashkilot ma’lumoti asosida mijozning moliyaviy holatini yaxshiroq baholashi, shaxsiy byudjet, jamg‘arma, kredit va to‘lov xizmatlarini birlashtirishi mumkin. Shu bilan birga, standartlashtirilgan integratsiya har bir hamkor bilan alohida texnik loyiha qilish xarajatini kamaytiradi. Bu samara faqat o‘zaro teng kirish qoidasi mavjud bo‘lganda yuzaga keladi.

Asosiy risk ma’lumotning ortiqcha yig‘ilishi, mijoz roziligining normallashishi va firibgarlik zanjirida javobgarlikning noaniq bo‘lishidir. Shuning uchun mijozning roziligi aniq, maqsadli va qaytarib olinadigan bo‘lishi kerak. Provayder faqat xizmat uchun zarur ma’lumotni olishi, uni boshqa maqsadda ishlatish uchun yangi rozilik so‘rashi lozim. Operatsiyada xato yoki firibgarlik yuz bersa, mijoz qaysi tashkilotga murojaat qilishini oldindan bilishi kerak. Birlamchi murojaatni qabul qilish va ishtirokchilar o‘rtasida zararni taqsimlash tartibi normativ darajada belgilanishi maqsadga muvofiq. Takliflarning amaliy natijasi miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlari orqali baholanishi kerak. API ishlash darajasi kamida 99,5 foiz, oddiy so‘rovga javob vaqti ikki soniyadan oshmasligi, insident haqida xabar berish vaqti va ma’lumotni tiklash muddati oldindan belgilanishi mumkin. Bunday me’yorlar pilot natijasi asosida aniqlashtiriladi. Faol raqamli mijozlar ulushi, to‘liq masofaviy rasmiylashtirilgan mahsulotlar ulushi va bir operatsiya xarajati iqtisodiy samarani, firibgarlik zarari va shikoyatlar soni esa xavfsizlik hamda ishonchni ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari raqamli chakana bank xizmatlarini rivojlantirishda texnologiya, tartibga solish va mijoz ishonchini birgalikda shakllantirish zarurligini ko‘rsatdi. Buyuk Britaniya va Yevropa Ittifoqi standart API, litsenziyalangan provayder va kuchaytirilgan autentifikatsiya orqali ochiq ekotizimni tashkil etgan. Hindiston interoperabel va 24/7 to‘lov infratuzilmasi orqali raqamli to‘lovlarni ommaviy kundalik xizmatga aylantirgan. Qozog‘iston markazlashgan platforma, raqamli rozilik va pilot sinovi orqali mintaqaviy sharoitga mos bosqichli modelni qo‘llagan.

O‘zbekistonda bank kartalari soni 2021-2025 yillarda 2,5 barobar, mobil ilovalar orqali operatsiyalar hajmi 11,1 barobar o‘sgan. Bu raqamli xizmatlarga talab va bazaviy infratuzilma mavjudligini tasdiqlaydi. Keyingi vazifa alohida bank ilovalarining ko‘lamini kengaytirish bilan cheklanmaydi. Banklar, to‘lov tashkilotlari va fintex kompaniyalarini yagona standart asosida bog‘lash, mijozga ma’lumot va to‘lov ustidan nazorat berish hamda sifatni o‘lchanadigan ko‘rsatkichlar bilan boshqarish talab etiladi.

O‘zbekiston bank amaliyoti uchun quyidagi takliflar ishlab chiqildi: milliy Open API standartini bosqichma-bosqich joriy etish, markazlashgan raqamli rozilik xizmatini tashkil qilish, uchinchi tomon provayderlarini akkreditatsiya qilish va ochiq reyestr yuritish, yagona QR hamda tezkor P2P va P2M to‘lovlarini kengaytirish, API sinov muhitini ishga tushirish, banklararo firibgarlikka qarshi axborot almashinuvini yo‘lga qo‘yish, raqamli xizmatlar samaradorligini hajm, sifat, xavfsizlik va xarajat ko‘rsatkichlari asosida baholash.

Taklif etilayotgan model xorijiy yechimlarni mexanik ko‘chirishni nazarda tutmaydi. Ularning vazifasi O‘zbekistondagi mavjud to‘lov infratuzilmasi, bank siri va shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish rejimi, banklarning texnologik tayyorgarligi hamda mijozlarning raqamli ko‘nikmalariga moslashtiriladi. Pilot natijasi, xavfsizlik auditi va mijoz tajribasi ijobiy bo‘lganidan keyin funksiyalar kengaytiriladi. Shu tartib raqamli innovatsiya bilan moliyaviy barqarorlik o‘rtasidagi muvozanatni saqlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 12 maydagi PF-5992-sonli «2020-2025 yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. 2020-2025 yillik hisobotlari. Toshkent, 2026.
3. International Monetary Fund. Republic of Uzbekistan: Financial System Stability Assessment. IMF Country Report No. 25/145. Washington, 2025.
4. European Parliament and Council. Directive (EU) 2015/2366 on payment services in the internal market. Official Journal of the European Union, 2015.
5. European Commission. Strong customer authentication requirement of PSD2 comes into force. Brussels, 2019.
6. Open Banking Limited. Impact Report 7: Open banking delivers real-world impact as adoption accelerates year-on-year. London, 2025.
7. European Commission. Financial data access and payments package. Brussels, 2023.
8. Reserve Bank of India. Payment System Report. UPI growth and retail digital payments, 2024-2025.
9. World Bank. India Fast Payments Case Study: IMPS and UPI. Fast Payments Toolkit. Washington, 2021.
10. Agentstvo Respubliki Kazaxstan po regulirovaniyu i razvitiyu finansovogo rынka. Konsepsiya razvitiya Open API i Open Banking v Respublike Kazaxstan na 2023-2025 godы. Almatы, 2023.
11. Vives X. Digital Disruption in Banking. Annual Review of Financial Economics. 2019. Vol. 11. P. 243-272.
12. Boot A., Hoffmann P., Laeven L., Ratnovski L. Fintech: What’s Old, What’s New? Journal of Financial Stability. 2021. Vol. 53. Article 100836.
13. Thakor A. Fintech and banking: What do we know? Journal of Financial Intermediation. 2020. Vol. 41. Article 100833.
14. Verhoef P. C., Broekhuizen T., Bart Y. et al. Digital transformation: A multidisciplinary reflection and research agenda. Journal of Business Research. 2021. Vol. 122. P. 889-901.
15. Shaikh A. A., Karjaluoto H. Mobile banking adoption: A literature review. Telematics and Informatics. 2015. Vol. 32. No. 1. P. 129-142.
16. Pousttchi K., Dehnert M. Exploring the digitalization impact on consumer decision-making in retail banking. Electronic Markets. 2018. Vol. 28. P. 265-286.
17. Basel Committee on Banking Supervision. Digitalisation of finance. Bank for International Settlements. Basel, 2024.
18. Committee on Payments and Market Infrastructures, World Bank. Payment aspects of financial inclusion in the fintech era. Basel, Washington, 2020.
19. National Bank of Kazakhstan. Open API, Open Banking: Results of the Pilot Project. Almaty, 2024.

UDK: 336.7

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA SUN’IY INTELLEKT VA BLOKCHEYN TEXNOLOGIYALARINING MILLIY MOLIYAVIY BOZORLAR BARQARORLIGIGA TA’SIRI: O‘ZBEKISTON MISOLIDA TRANSFORMATSIYA JARAYONLARI VA XATARLARNI BOSHQARISH STRATEGIYALARI

ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И БЛОКЧЕЙН-ТЕХНОЛОГИЙ НА СТАБИЛЬНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ФИНАНСОВЫХ РЫНКОВ В ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ: ПРОЦЕССЫ ТРАНСФОРМАЦИИ И СТРАТЕГИИ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ НА ПРИМЕРЕ УЗБЕКИСТАНА

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND BLOCKCHAIN TECHNOLOGIES ON THE STABILITY OF NATIONAL FINANCIAL MARKETS IN THE DIGITAL ECONOMY: TRANSFORMATION PROCESSES AND RISK MANAGEMENT STRATEGIES – THE CASE OF UZBEKISTAN

Berdiqulova Sevinch Toxir qizi
Toshkent kimyo-texnologiya instituti Yangiyer filiali stajyor-o‘qituvchisi

Po‘latov Jasurjon Ikromjon o‘g‘li
Toshkent kimyo-texnologiya instituti Yangiyer filiali 3-bosqich talabasi

Annotatsiya

Mazkur maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida sun’iy intellekt (SI) va blokcheyn texnologiyalarining milliy moliyaviy bozorlar barqarorligiga ta’siri chuqur tahlil qilingan. Bugungi kunda moliyaviy xizmatlarni tubdan o‘zgartirayotgan zamonaviy texnologiyalarning imkoniyatlari bilan bir qatorda, ular keltirib chiqaradigan kiberxavfsizlik va bozor tebranishlari kabi xatarlar o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli iqtisodiyot, sun’iy intellekt so‘m, blokcheyn, sum-majorlik, O‘zbekiston moliya bozori, FinTech, bank transformatsiyasi, xatarlarni boshqarish, SupTech, RegTech, hisoblash (CBDC), kiberxavfsizlik.

В данной статье представлен углубленный анализ влияния искусственного интеллекта (ИИ) и блокчейн-технологий на стабильность национальных финансовых рынков в контексте цифровой экономики. Наряду с возможностями современных технологий, коренным образом меняющих сегодня финансовые услуги, изучаются связанные с ними риски, такие как кибербезопасность и рыночные колебания.

Ключевые слова: цифровая экономика, искусственный интеллект, блокчейн, криптовалюты, финансовый рынок Узбекистана, FinTech, трансформация банковской системы, управление рисками, SupTech, RegTech, цифровые валюты центральных банков (CBDC), кибербезопасность.

This article presents an in-depth analysis of the impact of artificial intelligence (AI) and blockchain technologies on the stability of national financial markets within the context of the digital economy. It examines the capabilities of modern technologies that are fundamentally transforming financial services, alongside the risks they entail, such as cybersecurity threats and market volatility.

Keywords: digital economy, artificial intelligence, blockchain, Uzbekistan’s financial market, FinTech, banking transformation, risk management, SupTech, RegTech, CBDC, cybersecurity.

Raqamli iqtisodiyot globallashuvi sharoitida zamonaviy moliya tizimlari tub transformatsiya bosqichini boshdan kechirmoqda. Ushbu jarayonning asosiy harakatlantiruvchi kuchlari sifatida

sun’iy intellekt (AI) va blokcheyn (blockchain) texnologiyalari e’tirof etilmoqda. Ularning birgalikda qo‘llanishi moliya sektorida operatsion samaradorlikni oshirish, tranzaksiyalar shaffofligini ta’minlash, xarajatlarni qisqartirish hamda xizmat ko‘rsatish tezligini mislsiz darajada jadallashtirish imkonini beradi. Biroq texnologik va institutsional infratuzilmaning jadal rivojlanishi milliy moliyaviy bozorlar barqarorligini ta’minlash borasida yangi strategik va amaliy muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda amalga oshirilayotgan raqamli islohotlar hamda “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida bank va moliya tizimini modernizatsiya qilish ustuvor vazifalardan biriga aylandi. Milliy moliyaviy bozorda blokcheyn asosida ishlaydigan infratuzilmalar va fintech (moliya texnologiyalari) yechimlarining joriy etilishi, shuningdek, kredit tavakkalchiligini baholash, fraud-monitoring (firibgarlikni aniqlash) hamda avtomatlashtirilgan tahlilda sun’iy intellekt algeritmlaridan foydalanish ko‘lami tobora kengayib bormoqda. Shu bilan birga, kiberxavfsizlik tahdidlari, algoritmik xatolar, tizimli risklarning ortishi hamda koin va raqamli aktivlar aylanmasining tartibga solinmagan jihatlari makroiqtisodiy barqarorlikka muayyan xatarlarni tug‘diradi.

Mazkur tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv, qiyosiy va statistik tahlil, mantiqiy umumlashtirish hamda ekonometrik modellashtirish usullaridan foydalanildi. Tadqiqot uchun ma’lumotlar O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Statistika agentligi va xalqaro moliyaviy tashkilotlarning rasmiy hisobotlari, shuningdek, fintex va raqamli iqtisodiyotga oid ilmiy maqolalar hamda internet ma’lumotlaridan olindi. Tahliliy qismda sun’iy intellekt va blokcheyn elementlarining mamlakatimiz bank-moliya sektoriga integratsiyalashuv darajasi hamda ular yuzaga keltirayotgan makroiqtisodiy ta’sirlar qiyosiy baholandi.

Tadqiqotlarni uchta yo‘nalishga ajratish mumkin. Birinchidan, sun’iy intellekt va mashinali o‘rgatishning moliya va bank tizimidagi rolini o‘rgangan tadqiqotchilar (FSB, 2023; IMF, 2024; Lopez de Prado, 2018) ushbu texnologiyalar kredit skorinki, risk-menedjment va firibgarlikni aniqlashda (fraud-detection) operatsion samaradorlikni keskin oshirishini ta’kidlaydilar. Shu bilan birga, ular SI modellaridagi “qora quti” (Black Box) effekti va algoritmik xatolar tizimli risklarni keltirib chiqarishi mumkinligidan ogohlantiradilar. Ikkinchidan, blokcheyn texnologiyasi, smart-kontraktlar hamda Markaziy bank raqamli valyutalari (CBDC) bo‘yicha izlanish olib borgan olimlar (BIS, 2023; World Bank, 2022; Zetzsche et al., 2020) taqsimlangan reyestrlarning tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish va shaffoflikni ta’minlashdagi ustunliklarini ko‘rsatib bergan. Biroq, kripto-aktivlar aylanmasi va markazlashmagan moliya (DeFi) tizimlari kapitallarning noqonuniy chiqib ketishi hamda kiberxavfsizlik tahdidlarini oshirishi alohida qayd etiladi. Uchinchidan, O‘zbekiston va rivojlanayotgan bozorlarda raqamli transformatsiyani tadqiq etgan mahalliy olimlar (Vahobov va Jumayev, 2022; Abdullayev, 2023) “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida banklarning raqamlashuvi va fintech imkoniyatlari moliyaviy ommaboplikni ta’minlayotganini e’tirof etishadi.

Iqtisodiy moliyaviy institutlarning faoliyat modellarini tubdan o‘zgartirib, an’anaviy tarzda ishlab chiqish algoritmik va demerkzlashgan tizimlarga o‘zgartirishni jadallashtirmoqda. Algoritmik savdo tizimlari fond bozorlaridagi tebranishlarni, aktivlarni avtomatlashtirilgan tarzda qayta taqsimlaydi. Raqamli iqtisodiyotning jadallashuvi moliyaviy bozorlar faoliyatining an’anaviy mexanizmlarini tubdan o‘zgartirib, sun’iy intellekt va blokcheyn texnologiyalarini moliyaviy vositachilik, risklarni baholash, to‘lov tizimlari hamda nazorat jarayonlarining muhim elementiga aylantirmoqda. Mazkur texnologiyalar bir tomondan tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish, axborot assimetriyasini qisqartirish va moliyaviy xizmatlar tezligini oshirish imkonini bersa, ikkinchi tomondan yangi turdagi operatsion, kiberxavfsizlik, likvidlik va model xatarlarini shakllantirmoqda. Shu sababli ularning milliy moliyaviy bozor barqarorligiga ta’sirini faqat texnologik samaradorlik nuqtai nazaridan emas, balki tizimli risklarni boshqarish mexanizmlari bilan o‘zaro bog‘liqlikda baholash zarur. O‘zbekiston moliya tizimida kuzatilayotgan raqamlashtirish jarayonlari ushbu transformatsiyaning institutsional bazasi kengayayotganini ko‘rsatadi.

Markaziy bank ma’lumotlariga ko‘ra, bank tizimining jami aktivlari 2025-yil 1-yanvardagi 769,3 trln so‘mdan 2026-yil 1-yanvar holatiga 924,8 trln so‘mga yetib, bir yil davomida qariyb 20 foizga oshgan. Xuddi shu davrda kredit portfeli 533,1 trln so‘mdan 604,0 trln so‘mga, depozitlar esa 308,7 trln so‘mdan 417,3 trln so‘mga ko‘paygan. Depozitlarning yillik o‘sishi 35 foizni tashkil etgani

moliyaviy vositachilik ko‘lamining kengayishi bilan bir qatorda bank tizimining tobora katta hajmdagi ma’lumotlar va tranzaksiyalarni real vaqt rejimida boshqarishga ehtiyojini ham oshirmoqda. Mazkur sharoitda sun’iy intellekt texnologiyalari tijorat banklari uchun kredit skoringi, mijozlarning to‘lov qobiliyatini prognozlash, shubhali tranzaksiyalarni aniqlash, firibgarlikka qarshi kurashish hamda likvidlik va kredit xatarlarini boshqarishda muhim vosita bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Markaziy bank ma’lumotlariga ko‘ra, 2025-yilda tijorat banklari bo‘yicha mobil va masofaviy xizmatlardan foydalanayotgan mijozlar soni o‘nlab million foydalanuvchilarni tashkil etgan. Masalan, 2025-yil 1-dekabr holatiga Xalq bankida masofaviy xizmatlardan foydalanuvchilar soni 8,6 milliondan, O‘zsanoatqurilishbankda esa 6,4 milliondan oshgan. Ipoteka-bankda ushbu ko‘rsatkich 5,1 million, Agrobankda esa qariyb 4,5 million mijozni tashkil etgan. Bu raqamlar raqamli bank xizmatlari nafaqat qo‘shimcha xizmat kanali, balki milliy moliya bozorining asosiy infratuzilma elementiga aylanayotganini anglatadi. To‘lov infratuzilmasining rivojlanishi ham sun’iy intellekt va blokcheyn texnologiyalarini integratsiya qilish uchun zarur iqtisodiy asos yaratmoqda. 2025-yil 1-iyul holatiga ayrim yirik banklarda muomaladagi kartalar soni bir necha million birlikni tashkil etgan. Jumladan, Agrobankda 7,68 million, Milliy bankda 4,16 million, O‘zsanoatqurilishbankda esa 2,84 million bank kartasi muomalada bo‘lgan. Faqat Milliy bank terminallari orqali 2025-yilning yanvar–iyun oylarida 14,0 trln so‘mdan ortiq operatsiyalar amalga oshirilgan. Tranzaksiyalar hajmining o‘sishi esa firibgarlik operatsiyalarini avtomatik aniqlash, real vaqt monitoringi va mijoz harakatlarini tahlil qilishda sun’iy intellekt vositalariga bo‘lgan talabni oshiradi. Shu jihatdan sun’iy intellekt moliyaviy barqarorlikka ikki xil kanal orqali ta’sir ko‘rsatadi. Birinchidan, u mikrodarajadagi risklarni qisqartiradi. Masalan, kredit tarixidagi noodatiy o‘zgarishlar, shubhali tranzaksiyalar, daromad va xarajatlar o‘rtasidagi nomutanosiblik yoki likvidlikdagi keskin o‘zgarishlarni algoritmlar inson tahlilchisiga qaraganda tezroq aniqlashi mumkin. Ikkinchidan, sun’iy intellekt bank nazorati tizimida SupTech vositalaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi. Markaziy banklar katta hajmdagi prudensial hisobotlarni avtomatik tekshirish, banklar o‘rtasidagi tizimli bog‘liqliklarni aniqlash va stress-sinovlar natijalarini takomillashtirish uchun AI modellaridan foydalanishi mumkin. BIS bunday texnologiyalar nazorat organlariga katta va batafsil ma’lumotlar bazalarini qayta ishlash, monitoring hamda prognoz sifatini oshirish imkonini berishini ta’kidlaydi. BISning moliya sektorida AI tartibga solinishiga bag‘ishlangan tadqiqotida ma’lumotlarni boshqarish, model riski, uchinchi tomon texnologik provayderlariga qaramlik va generativ AI “gallyutsinatsiyasi” alohida risk omillari sifatida qayd etiladi. Blokcheyn texnologiyasi esa moliyaviy bozorlar barqarorligiga boshqa mexanizm orqali ta’sir ko‘rsatadi. Uning asosiy xususiyati tranzaksiyalar haqidagi ma’lumotlarni markazlashtirilmagan yoki taqsimlangan reyestrda saqlashdan iborat. Mazkur mexanizm ma’lumotlarning keyinchalik ruxsatsiz o‘zgartirilishiga qarshi himoyani kuchaytirishi, operatsiyalarni kuzatish imkoniyatini oshirishi hamda hisob-kitob jarayonlaridagi vositachilar sonini qisqartirishi mumkin. O‘zbekiston sharoitida blokcheyn texnologiyasidan banklararo hisob-kitoblar, qimmatli qog‘ozlar hisobini yuritish, xalqaro pul o‘tkazmalari, savdoni moliyalashtirish, raqamli identifikatsiya va smart-kontraktlarda foydalanish imkoniyatlarini o‘rganish iqtisodiy jihatdan muhimdir. Xususan, blokcheyn asosidagi tokenizatsiya moliyaviy aktivlarga egalik huquqini raqamli token shaklida ifodalash imkonini beradi. Bu aktivlarni kichik ulushlarga bo‘lish, hisob-kitob muddatini qisqartirish va ayrim moliyaviy instrumentlarning likvidligini oshirish imkoniyatiga ega. Financial Stability Board baholashiga ko‘ra, taqsimlangan reyestr texnologiyasiga asoslangan tokenizatsiya moliya tizimida samaradorlik va shaffoflikni oshirishi mumkin. Biroq ushbu bozor sezilarli miqyosga yetganda likvidlik va muddatlar nomutanosibligi, leverage, aktiv sifati, moliyaviy institutlarning o‘zaro bog‘liqligi hamda operatsion zaifliklar bilan bog‘liq yangi xavflar yuzaga kelishi mumkin. O‘zbekiston bank tizimining hozirgi holati raqamli innovatsiyalarni joriy etish uchun ma’lum darajada moliyaviy “xavfsizlik yostig‘i” mavjudligini ko‘rsatadi. Markaziy bankning 2025-yil bo‘yicha Moliyaviy barqarorlik hisobotiga ko‘ra, 2026-yil 1-yanvar holatiga bank tizimida jami regulyativ kapital yetarliligi koeffitsiyenti 18,3 foiz, CET1 kapital yetarliligi esa 14,7 foizni tashkil qilgan. Likvidlikni qoplash koeffitsiyenti – LCR 208 foiz, sof barqaror moliyalashtirish koeffitsiyenti – NSFR esa 120 foiz bo‘lgan. Muammoli kreditlarning jami kredit portfelidagi ulushi 3 foizgacha

pasaygan. Ushbu ko‘rsatkichlar bank tizimining mavjud makromoliyaviy shoklarni yutish imkoniyati nisbatan barqaror ekanini ko‘rsatsa-da, yangi texnologik risklarning tez tarqalish xususiyati an’anaviy kapital va likvidlik ko‘rsatkichlari bilan cheklanib qolmaslik zarurligini anglatadi. O‘zbekistonning tijorat banklari (masalan, TBC Bank Uzbekistan, Anorbank, Kapitalbank, Ipoteka-bank) foydalanish ko‘lamini davolashdi.

1-jadval

Texnologik yo‘nalish	O‘zbekiston moliya bozoridagi holat	Kutilayotgan makroiqtisodiy effekt
SI-ballarni baholash	DeFacto barcha raqamli banklar va MFOlar tomonidan qo‘llanilmoqda	Kredit portfeli sifatining qayta, kengay ommaboplik (financial inclusion) kengayishi
Firibgarlik monitoringi	Banklararo HUMO/Uzcard tizimlarida antifrod modullari	Onlayn firibgarlik va kiber-o‘g‘riliklar ulushining kamayishi
Blokcheyn va CBDC	Regulatory Sandbox (Raqamli Sandbox) rejimida sinovlar	Tizimli suvning kamayishi, to‘lovlar va davlat budjeti sovuqligi

Manba. Abdullayev, M. K. (2023). *Raqamli iqtisodiyotda fintech va bank transformatsiyasi jarayonlari*. Moliya va bank ishi jurnali, 4(2), 45-52.

O‘zbekiston milliy bozorni modernizatsiya qilish, xizmat ko‘rsatishni kuchaytirishni va ommabop ta’minlashda hal qiluvchi omilga aylangan. Bank va fintex sektorida SI algoritmlari orqali skorik tizimlarini avtomatlashtirish, kredit risklarini aniqlashtirish hamda firibgarlik vositalarini real vaqt rejimida bo‘yicha aniq ishlashga erishilmoqda. O‘zaro ta’minlash va kripto-aktivlar institutsional bazaning shakllantirilishi tranzaksiyalarini (CBDC) ishlab chiqarishga ta’minlash hamda kelgusida moliyaviy mablag‘larni (CBDC) amaliyotga tatbiq etishni mustahkamlash uchun poydevor yaratdi. Texnologik transformatsiya jarayonlari o‘zi bilan bir qator tizimli risk va xatarlarni ham namoyon qiladi. Algoritmik xatolar, SI model “qora quti” effektsizligi, kiberxavfsizlikka bo‘lgan ta’sirlar hamda kapitallarning regulyatsiyasi makro iqtisodiy va barqarorlikka erishish mumkin. Ush xatar yumshatish uchun an’anaviy nazorat mexanizmlari yetarsiz bo‘lib, u regulyator organlardan qayd etilgan yangi narsalarni talab qiladi. Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston ta’minlash innovatsiyalarni o‘z ichiga olishi kerak. Kelgusida SI modellarining faolligini mustahkamlash, smart-kontraktlarni audit, kiberda aniqlikni ishlab chiqarish hamda regulyativ va amaliy kadrlarning ko‘rinishini ishlab chiqarish bo‘yicha rejalashtirish kompleks mahsulotlarga global moliyaviy moliyaviy yordamga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini ishlab chiqish va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079-sonli Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Istiqbolli milliy agentligi (NAPP). *Kripto-aktivlar aylanmasi yig‘ish normativ-huquqiy hujjatlar to‘plami* . – Toshkent, 2022–2024.
3. Abdullayev, M. K. (2023). *Raqamli iqtisodiyotda fintech va bank transformatsiyasi jarayonlari* . Moliya va bank ishi jurnali, 4(2), 45-52.
4. BIS (Xalqaro hisob-kitoblar banki). (2023). *Markaziy bankning raqamli valyutalari: davom etayotgan o‘zgarishlar va kelajakdagi ssenariylar* . BIS hujjatlari, № 136.
5. XVJ. (2024). *Rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda raqamli moliyaviy inklyuzivlik va tartibga solish*. XVJ xodimlarining muhokama eslatmalari, SDN/2024/003.

UDK: 338.45

ENERGETIKA SEKTORIDA DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIK LOYIHALARI SAMARADORLIGINI BAHOLASHNING PRISM INTEGRAL INDEKSI: METODOLOGIYA VA O‘ZBEKISTON TAJRIBASI

ИНТЕГРАЛЬНЫЙ ИНДЕКС PRISM ДЛЯ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОЕКТОВ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА В ЭНЕРГЕТИЧЕСКОМ СЕКТОРЕ: МЕТОДОЛОГИЯ И ОПЫТ УЗБЕКИСТАНА.

PRISM INTEGRAL INDEX FOR ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF PUBLIC–PRIVATE PARTNERSHIP PROJECTS IN THE ENERGY SECTOR: METHODOLOGY AND EVIDENCE FROM UZBEKISTAN

Jo‘rayev Javohir To‘lagan o‘g‘li
Toshkent davlat texnika universiteti, iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) izlanuvchisi;

O’zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligida Energetika sohasidagi davlat-xususiy sheriklik (DXSh) loyihalarini amalga oshirish bo’yicha maslaxatchisi;
Ilmiy rahbar: i.f.d. **D.A. Kurbanova**

Annotatsiya

Maqolada energetika sohasidagi davlat-xususiy sheriklik (DXSh) loyihalari samaradorligini moliyaviy-tijoriy, byudjet, ishlab chiqarish-texnologik va ijtimoiy-iqtisodiy o‘lchamlar bo‘yicha yaxlit baholovchi hamda xatar-barqarorlik koeffitsiyenti bilan tuzatuvchi PRISM ko‘paytiruvchi integral indeksi ishlab chiqilgan. O‘zbekiston energetika sektorining 2015-2026-yillar bo‘yicha statistik qatorlari (Milliy statistika qo‘mitasi, Energetika vazirligi, Markaziy bank ma’lumotlari) asosida indeks hisoblab chiqilgan, Pearson korrelyatsiya tahlili va ko‘p omilli OLS regressiya (STATA 17) yordamida asoslangan, geteroskedastiklik (Breusch-Pagan) va avtokorrelyatsiya (Durbin-Watson, Durbin alternativ testi) bo‘yicha diagnostikadan o‘tkazilgan. Natijalar indeksning 2015-yildagi 0,028 qiymatidan 2025-yilda 0,554 gacha (to‘rt darajali shkalaning "yetarli" darajasi) o‘sganini, bu o‘sishda xatar-barqarorlik koeffitsiyenti ($\beta = 1{,}4143$; $p < 0{,}001$) hal qiluvchi omil ekanini ko‘rsatadi. Tadqiqot PRISM indeksini milliy sheriklikni rivojlantirish institutlari uchun monitoring va natijaga bog‘langan to‘lov vositasi sifatida joriy etishni tavsiya etadi.

Kalit so‘zlar: davlat-xususiy sheriklik; energetika sektori; PRISM integral indeksi; sarflangan mablag‘ evaziga olinadigan qiymat; xatarga moslashtirilgan samaradorlik; O‘zbekiston.

В статье разработан интегральный мультипликативный индекс PRISM, который всесторонне оценивает эффективность проектов государственно-частного партнерства (ГЧП) в энергетическом секторе по финансово-коммерческим, бюджетным, производственно-технологическим и социально-экономическим параметрам, а также корректируется с помощью коэффициента риска-стабильности. Индекс был рассчитан на основе статистических данных энергетического сектора Узбекистана за 2015-2026 годы (данные Национального статистического комитета, Министерства энергетики, Центрального банка), с использованием корреляционного анализа Пирсона и многомерной регрессии методом наименьших квадратов (STATA 17), а также с диагностикой гетероскедастичности (тест Бреуша-Пагана) и автокорреляции (тест Дурбина-Уотсона, альтернативный тест Дурбина). Результаты показывают, что индекс увеличился с 0,028 в 2015 году до 0,554 («адекватный» уровень по четырехбалльной шкале) в 2025 году, при этом решающим фактором этого увеличения стал коэффициент риска-стабильности ($\beta = 1{,}4143$; $p < 0{,}001$). В исследовании рекомендуется ввести индекс PRISM в качестве инструмента мониторинга и оплаты на основе показателей эффективности для институтов развития национального партнерства.

Ключевые слова: государственно-частное партнерство; энергетический сектор; интегральный индекс PRISM; соотношение цены и качества; скорректированная по риску эффективность; Узбекистан.

This article develops the PRISM integral index — a multiplicative composite indicator that jointly measures the financial-commercial, budgetary, production-technological and socio-economic effectiveness of public-private partnership (PPP) projects in the energy sector and adjusts the result by a risk-stability coefficient. Using panel data on Uzbekistan's energy PPP portfolio for 2015-2026 (National Statistics Committee, Ministry of Energy, Central Bank), the index is calculated, validated through Pearson correlation analysis and multiple OLS regression (STATA 17), and diagnosed for heteroskedasticity (Breusch-Pagan) and autocorrelation (Durbin-Watson, Durbin's alternative test). The results show that the index rose from 0.028 in 2015 to 0.554 in 2025 (the "good" tier of a four-tier interpretation scale), driven predominantly by the risk-stability coefficient ($\beta = 1.4143$; $p < 0.001$). The study recommends adopting PRISM as a monitoring and results-based payment instrument for national PPP institutions.

Keywords: public-private partnership; energy sector; PRISM integral index; value for money; risk-adjusted efficiency; Uzbekistan.

Jahon iqtisodiyotida infratuzilma sohasidagi investitsiya ehtiyojlari bilan davlat byudjetlari moliyaviy imkoniyatlari o‘rtasidagi farq so‘nggi o‘n yillikda izchil kengaymoqda va davlat-xususiy sheriklik (DXSh) ushbu farqni qoplashning tayanch institutsional vositasiga aylanmoqda. Jahon banki ma’lumotlariga ko‘ra, 2017-2025-yillar davomida jahon miqyosidagi sheriklik sarmoyasining 52 foizi energetika, 42 foizi transport sohasiga to‘g‘ri kelgan, qolgan barcha tarmoqlar ulushi esa jamiki 6 foizni tashkil etgan [1]. Bunday yuqori tarmoq konsentratsiyasi energetika sohasidagi sheriklik loyihalarini ilmiy asoslangan, ko‘p o‘lchovli usullar bilan baholash zaruratini kun tartibiga qo‘ymoqda.

An’anaviy baholash usullari — davlat sektori qiyosiy ko‘rsatkichi (Public Sector Comparator), sarflangan mablag‘ evaziga olinadigan qiymat (Value for Money) tahlili va real optsionlar usuli — energetika hamda sanoat sohasining o‘ziga xos xususiyatlarini, xususan ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish darajasi, texnologik yangilanish sur’ati va tarmoq ichidagi bog‘liq korxonalarga ta’sirni to‘liq qamrab olmaydi [2; 3]. Grimsey va Lewis qiymat tamoyilini xatarni uni eng yaxshi boshqara oladigan tomonga uzatishdan kelib chiqib asoslagan bo‘lsa-da [2], Engel, Fischer va Galetovic sheriklikning byudjet cheklovini yumshatmasligini, faqat to‘lov yukini kelajakka ko‘chirishini isbotlagan [4]. Hodge va Greve ko‘plab mamlakat tajribasini umumlashtirib, sheriklik samarasi to‘g‘risidagi empirik dalillarning qarama-qarshiligini qayd etgan [5]. Mazkur uslubiy bo‘shliq — sanoat-energetika loyihalarini bir vaqtning o‘zida to‘rt o‘lchamda baholovchi hamda xatarni yig‘ma bahoga ko‘paytiruvchi tarzda kirituvchi PRISM integral indeksini ishlab chiqish zaruratini keltirib chiqaradi.

O‘zbekistonda 2019-yilda qabul qilingan «Davlat-xususiy sheriklik to‘g‘risida»gi Qonundan so‘ng xususiy sektorga yo‘l ochilishi natijasida energetikada qo‘shimcha 11,2 gigavatt quvvat yaratilgan, uning generatsiyadagi hissasi 24 foizga yetgan, mamlakat bo‘yicha ro‘yxatga olingan sheriklik portfeli esa 29 748,5 million dollarni tashkil etib, 2 812 ta loyihani qamrab olgan [6]. Portfelning bunday ko‘lami sheriklik loyihalari samaradorligini yagona, izchil va statistik jihatdan tekshiriladigan usul bilan monitoring qilish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Tadqiqotning maqsadi — energetika sohasidagi davlat-xususiy sheriklik loyihalari samaradorligini moliyaviy-tijoriy, byudjet, ishlab chiqarish-texnologik va ijtimoiy-iqtisodiy o‘lchamlarda yaxlit baholovchi, natijani xatar-barqarorlik koeffitsiyenti bilan tuzatuvchi integral indeksni ishlab chiqish hamda uni O‘zbekiston energetika sektorining 2015-2026-yillardagi statistik qatorlari asosida sinovdan o‘tkazishdan iborat.

Tadqiqotda taklif etilayotgan PRISM indeksi quyidagi ko‘paytiruvchi shaklda ifodalanadi:

$$PRISM = (w_1 \cdot Em + w_2 \cdot Eb + w_3 \cdot Ei + w_4 \cdot Ej) \cdot Kr$$

bu yerda Em — moliyaviy-tijoriy samaradorlik komponenti, Eb — byudjet samaradorligi komponenti, Ei — ishlab chiqarish-texnologik samaradorlik komponenti, Ej — ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik komponenti; w1...w4 — vazn koeffitsiyentlari (mos ravishda 0,30; 0,25; 0,25; 0,20, yig‘indisi birga teng); Kr — xatar-barqarorlik koeffitsiyenti. Barcha komponentlar va yakuniy natija [0;1] oralig‘ida yotadi. Ko‘paytiruvchi shaklning tanlanishi metodologik tamal qaror hisoblanadi: yuqori xatarga ega loyihaning yakuniy bahosi moliyaviy ko‘rsatkichlaridan qat’i nazar keskin pasayadi.

Moliyaviy-tijoriy komponent rentabellik indeksi (PI) va ichki rentabellik normasining (IRR) me’yoriy qiymatlarga nisbati orqali, $Em = 0{,}5 \cdot \min(PI/PI^*;1) + 0{,}5 \cdot \min(IRR/IRR^*;1)$ ko‘rinishida hisoblanadi. Byudjet komponenti $Eb = \max(0; \min((PSC-PPP)/PSC; 1))$ formulasi bo‘yicha davlat sektori qiyosiy ko‘rsatkichi bilan sheriklik variantining joriy qiymatini taqqoslaydi. Ishlab chiqarish-texnologik komponent $Ei = b1 \cdot Kq + b2 \cdot Im + b3 \cdot Rb$ ko‘rinishida quvvatdan foydalanish koeffitsiyenti (Kq), texnologik yangilanish indeksi (Im) va raqobatbardoshlik darajasini (Rb) birlashtiradi. Ijtimoiy-iqtisodiy komponent $Ej = c1 \cdot Eband + c2 \cdot Emint + c3 \cdot Eyaim$ shaklida bandlik, mintaqaviy rivojlanish va yalpi ichki mahsulotga qo‘shilgan hissa ko‘rsatkichlarini o‘z ichiga oladi. Xatar-barqarorlik koeffitsiyenti $Kr = (1-R) \cdot S$ formulasi bo‘yicha integral xatar koeffitsiyenti ($R = \Sigma dk \cdot rk$, qurilish, talab, moliyaviy hamda institutsional-siyosiy xatarlar bo‘yicha vaznlangan yig‘indi) va barqarorlik ko‘rsatkichi (S) orqali aniqlanadi.

Empirik baza sifatida O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi, Energetika vazirligi hamda Markaziy bankning 2015-2026-yillar bo‘yicha rasmiy statistik ma’lumotlari, shuningdek davlat-xususiy sheriklik loyihalari milliy reyestrining 2026-yilgi ma’lumotlari qo‘llanilgan [7-10]. PRISM va uning tarkibiy komponentlari o‘rtasidagi bog‘liqlik STATA 17 dasturining pwcorr buyrug‘i yordamida Pearson korrelyatsiya koeffitsiyentlari orqali, ularning yig‘ma ta’siri esa ko‘p omilli OLS regressiya (regress buyrug‘i) yordamida baholangan. Regressiya natijalarining ishonchliligi Breusch-Pagan/Cook-Weisberg geteroskedastiklik testi hamda Durbin-Watson va Durbin alternativ avtokorrelyatsiya testlari orqali tekshirilgan. 2027-2031-yillar uchun bashorat trend tenglamalari (logistik va chiziqli regressiya, Gauss-Newton NLS algoritmi) asosida shakllantirilgan.

1-jadvalda energetika sohasidagi davlat-xususiy sheriklik loyihalari bo‘yicha PRISM indeksi va uning tarkibiy komponentlari 2015-2026-yillar kesimida keltirilgan.

1-jadval

PRISM integral indeksi va uning tarkibiy komponentlari, 2015-2026-yy.

Yil	PRISM	Em	Eb	Ei	Ej	R	Kr
2015	0,028	0,572	0,000	0,158	0,219	0,725	0,110
2016	0,043	0,627	0,000	0,209	0,269	0,668	0,146
2017	0,064	0,680	0,009	0,281	0,326	0,615	0,189
2018	0,096	0,736	0,078	0,350	0,379	0,560	0,238
2019	0,133	0,790	0,143	0,423	0,429	0,505	0,287
2020	0,170	0,833	0,214	0,475	0,479	0,470	0,329
2021	0,237	0,908	0,255	0,554	0,536	0,400	0,408
2022	0,315	0,967	0,300	0,640	0,596	0,330	0,489
2023	0,401	1,000	0,355	0,726	0,656	0,268	0,571
2024	0,481	1,000	0,406	0,792	0,706	0,218	0,649
2025	0,554	1,000	0,455	0,847	0,756	0,180	0,713
2026*	0,618	1,000	0,488	0,886	0,796	0,145	0,770

* 2026-yil qiymati bashorat asosida.

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, PRISM indeksi 2015-yildagi 0,028 ("past" daraja) qiymatidan 2025-yilga kelib 0,554 qiymatiga (to‘rt darajali shkalaning "yetarli" darajasi) yetgan, bashoratga ko‘ra 2026-yilda 0,618 ga yetishi kutilmoqda. O‘sishning asosiy manbai byudjet samaradorligi komponentining 2015-yildagi 0 qiymatidan 2026-yilda 0,488 gacha ko‘tarilishi hamda integral xatar koeffitsiyentining 0,725 dan 0,145 gacha izchil pasayishi bilan izohlanadi.

2-jadvalda PRISM indeksi bilan uning tarkibiy omillari o‘rtasidagi Pearson korrelyatsiya koeffitsiyentlari keltirilgan.

2-jadval

PRISM indeksi va ta’sir etuvchi omillar o‘rtasidagi korrelyatsiya tahlili natijalari

Omil	r qiymati	Bog‘liqlik kuchi
Moliyaviy-tijoriy samaradorlik (Em)	0,9078	Juda kuchli, musbat
Byudjet samaradorligi (Eb)	0,9781	Juda kuchli, musbat
Ishlab chiqarish-texnologik samaradorlik (Ei)	0,9787	Juda kuchli, musbat
Ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik (Ej)	0,9776	Juda kuchli, musbat
Integral xatar koeffitsiyenti (R)	−0,9759	Juda kuchli, manfiy
Xatar-barqarorlik koeffitsiyenti (Kr)	0,9951	Juda kuchli, musbat

Matritsadagi barcha koeffitsiyentlar mutlaq qiymatda 0,90 dan yuqori bo‘lib, "juda kuchli" toifaga kiradi. Bu bir tomondan PRISM modelining ichki izchilligini tasdiqlasa, ikkinchi tomondan regressiya bosqichida alohida diagnostika talab qiluvchi multikollinearlik ehtimolini keltirib chiqaradi.

3-jadvalda ko‘p omilli OLS regressiya natijalari keltirilgan (bog‘liq o‘zgaruvchi — PRISM indeksi).

3-jadval

PRISM indeksini shakllantiruvchi omillar bo‘yicha regressiya natijalari

Omil	β (koeffitsiyent)	t-statistika	p-qiymat	Xulosa
Xatar-barqarorlik koeffitsiyenti (Kr)	1,4143	22,11	0,000	Statistik ahamiyatli
Ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik (Ej)	−0,5243	−5,23	0,001	Ahamiyatli, ammo ishora teskari (multikollinearlik)
Byudjet samaradorligi (Eb)	0,0903	1,80	0,116	Ahamiyatsiz (p>0,05)
Konstanta	0,1027	—	0,001	Statistik ahamiyatli

Model bo‘yicha R^2 = 0,9998 va F = 10328,49 bo‘lib, rasman yuqori mos kelish darajasini ko‘rsatadi, biroq bu natija multikollinearlik sharoitida ehtiyotkorlik bilan talqin qilinishi lozim. Xatar-barqarorlik koeffitsiyenti (Kr) yagona barqaror va yuqori ishonchli omil sifatida ajralib turadi (t = 22,11; ishonch oralig'i 1,263-1,566), bu PRISM ↔ Kr o‘rtasidagi korrelyatsiya natijasini (r = 0,9951) to‘liq tasdiqlaydi. Byudjet samaradorligi koeffitsiyenti statistik jihatdan ahamiyatsiz (p = 0,116), ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik koeffitsiyentining manfiy ishorasi esa oddiy korrelyatsiyadagi kuchli musbat bog‘liqlikka zid bo‘lib, bu multikollinearlik natijasida yuzaga keladigan koeffitsiyent ishorasining teskari aylanishi hodisasi bilan izohlanadi.

Regressiya qoldiqlarining diagnostikasi quyidagi natijalarni berdi: Breusch-Pagan/Cook-Weisberg testi bo‘yicha p = 0,6284 (0,05 dan yuqori), ya’ni geteroskedastiklik statistik jihatdan aniqlanmadi; Durbin-Watson statistikasi d = 2,47 bo‘lib, 2 ga yaqin qiymat avtokorrelyatsiyaning yo‘qligidan dalolat beradi; Durbin alternativ testi p = 0,4024 bo‘lib, 1-lag darajasida statistik ahamiyatli avtokorrelyatsiya aniqlanmaganini tasdiqlaydi. Bu natijalar regressiya baholarining standart xatolari ishonchli ekanini ko‘rsatadi.

2027-2031-yillar uchun bashorat trend tenglamalari asosida shakllantirilgan. Moliyaviy-tijoriy samaradorlik komponenti 2023-2026-yillarda 1,0 qiymatida barqarorlashgani (empirik to‘yinish) sababli logistik model tanlangan, unga ko‘ra ushbu komponent 2027-2031-yillarda ham 1,0 darajasida saqlanishi kutilmoqda. Byudjet samaradorligi komponenti uchun $y = -0{,}0960 + 0{,}0494 \cdot t$ chiziqli trend tenglamasi qurilgan bo‘lib, u komponentning yildan-yilga barqaror o‘sishini bashorat qiladi.

Tadqiqot natijalari sheriklik loyihalarini baholashda yagona moliyaviy ko‘rsatkichga tayanishning yetarli emasligini ko‘rsatuvchi xalqaro adabiyot xulosalarini tasdiqlaydi [2; 4; 5]. PRISM indeksining ko‘paytiruvchi tuzilishi Engel, Fischer va Galetovic tomonidan qayd etilgan "byudjet illyuziyasi" muammosiga — ya’ni sheriklikning byudjet cheklovini soxta yumshatishi

tuyg‘usiga — qarshi turadi, chunki yuqori moliyaviy ko‘rsatkichga ega, ammo barqarorligi past loyiha yakuniy bahoda avtomatik ravishda pasaytiriladi [4]. Shu bilan birga, xatar-barqarorlik koeffitsiyentining modeldagi ustuvor roli amaliyotchilarga sheriklik shartnomalarini loyihalashda xatarni taqsimlash mexanizmlariga alohida e’tibor qaratish zarurligini ko‘rsatadi, bu esa Yescombening loyihaviy moliyalashtirish pul oqimi barqarorligiga tayanishi haqidagi xulosasi bilan mos keladi.

Tadqiqotning cheklovlari ham mavjud: birinchidan, regressiya bosqichida yuzaga kelgan yuqori multikollinearlik ayrim koeffitsiyentlarning kauzal talqinini imkonsiz qiladi, shu sababli PRISM indeksining amaliy qo‘llanilishida korrelyatsiya tahlili natijalariga ustuvor e’tibor qaratish lozim. Ikkinchidan, indeks hozircha asosan yagona yirik tarmoq portfeli ma’lumotlari asosida sinovdan o‘tkazilgan, bu uning turli hajmdagi va turli mexanizm asosidagi loyihalarga nisbatan umumlashtirilishini cheklaydi. Kelgusi tadqiqotlarda PRISM indeksini 2026-2027-yillarda kamida uchta turli hajmdagi loyiha ma’lumotlari asosida qayta sinovdan o‘tkazish tavsiya etiladi.

— Energetika sohasidagi sheriklik loyihalarini moliyaviy-tijoriy, byudjet, ishlab chiqarish-texnologik va ijtimoiy-iqtisodiy o‘lchamlar bo‘yicha yaxlit baholovchi hamda xatar-barqarorlik koeffitsiyentiga ko‘paytirish orqali tuzatuvchi PRISM integral indeksi ishlab chiqildi va to‘rt darajali (a’lo, yaxshi, qoniqarli, qoniqarsiz) talqin shkalasi bilan ta’minlandi.

— O‘zbekiston energetika sektorining 2015-2026-yillar bo‘yicha statistik qatorlariga qo‘llanilganda indeks 0,028 dan 0,554 (2025-yil) va bashoratga ko‘ra 0,618 (2026-yil) darajasiga yetgani aniqlandi, bu portfelning "qoniqarsiz"dan "yetarli" darajaga barqaror o‘tganini ko‘rsatadi.

— Pearson korrelyatsiya tahlili barcha tarkibiy komponentlarning PRISM bilan juda kuchli ($|r|>0,90$) bog‘liqligini, ko‘p omilli regressiya esa xatar-barqarorlik koeffitsiyentining indeksni shakllantirishda hal qiluvchi omil ekanini ($\beta=1,4143$; $p<0,001$) tasdiqladi.

— PRISM indeksini milliy sheriklikni rivojlantirish agentligi va moliyalashtiruvchi tashkilotlar tomonidan monitoring hamda natijaga bog‘langan to‘lov mexanizmining metodik asosi sifatida joriy etish, shuningdek indeks qiymati 0,75 dan yuqori bo‘lgan loyihalarni ustuvor moliyalashtirish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. The World Bank PPP Reference Guide. Version 3. – Washington: World Bank Group, 2017. – 236 p.
2. Grimsey D., Lewis M.K. Public Private Partnerships: The Worldwide Revolution in Infrastructure Provision and Project Finance. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2004. – 268 p.
3. Yescombe E.R. Public-Private Partnerships: Principles of Policy and Finance. – Oxford: Butterworth-Heinemann, 2007. – 368 p.
4. Engel E., Fischer R., Galetovic A. The Economics of Public-Private Partnerships: A Basic Guide. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014. – 344 p.
5. Hodge G., Greve C. What Can Public Administration Scholars Learn from the Economics Controversies in Public-Private Partnerships? // Asia Pacific Journal of Public Administration. – 2021. – Vol. 43, № 4. – P. 219-235.
6. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 10-maydagi O‘RQ-537-son «Davlat-xususiy sheriklik to‘g‘risida»gi Qonuni.
7. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Rasmiy statistik ma’lumotlar bazasi. – URL: https://stat.uz
8. O‘zbekiston Respublikasi Energetika vazirligi. Tarmoq hisobotlari. – URL: https://minenergy.uz
9. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Valyuta kursi statistikasi. – URL: https://cbu.uz
10. Public-Private Partnership (PPP) Memorandum [Elektron resurs] / O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi; PwC. – Toshkent, 2025. – 26 b.
11. Mastering the Risky Business of Public-Private Partnerships in Infrastructure. Departmental Paper No. 2021/010. – Washington: International Monetary Fund, 2021. – 61 p.
12. PPP Distress and Fiscal Contingent Liabilities in South Asia. – Washington: World Bank, 2022.
13. Value for Money Assessment Guidance. – London: HM Treasury, 2006. – 52 p.

14. Cruz C.O., Marques R.C. Using Probabilistic Methods to Estimate the Public Sector Comparator // Computer-Aided Civil and Infrastructure Engineering. – 2012. – Vol. 27, № 10. – P. 782-800.
15. Pal S. Public-Private Partnership in Energy Investment and Inclusive Growth // Energy Policy. – 2026. – Vol. 210. – Art. 115010.
16. Tahir J., Atkinson M., Tian Z., Kassem M., Ahmad R., Martinez P. A Critical Analysis of Public Private Partnership Model in Energy from Waste Projects // Sustainable Futures. – 2024. – Vol. 8. – Art. 100240.
17. Qodirov J.Sh. Davlat-xususiy sheriklik asosida tashkil etilgan tarmoqlar faoliyati va uning samaradorligi // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2021. – № 2.
18. Yusupov N., Qoraboyev F. Davlat-xususiy sherikligini shakllantirish va rivojlantirishning nazariy va uslubiy masalalari. – Toshkent: BMT Taraqqiyot dasturi, 2019.

УДК: 334.72

БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИ ШАРОИТИДА ТАДБИРКОРЛИКНИНГ МОҲИЯТИ ВА ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ВАЗИФАЛАРИ

СУЩНОСТЬ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ

THE ESSENCE AND SOCIO-ECONOMIC TASKS OF ENTREPRENEURSHIP IN THE CONDITIONS OF MARKET RELATIONS

Самадов Асқаржон Нишонович
Тошкент давлат иқтисодиёт университети Маркетинг кафедраси профессори

Аннотация

Ушбу мақолада бозор муносабатлари шароитида тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришнинг назарий асослари ёритилган. Хорижий ва мамлакатимиз иқтисодчи олимлари томонидан тадбиркор ва тадбиркорлик фаолиятига берилган турли таърифлар келтирилган. Шунингдек, мазкур мақолада бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорликнинг ижтимоий-иқтисодий вазифалари батафсил баён этилган.

Kalit so‘zlar. Тадбиркор, тадбиркорлик фаолияти, кичик бизнес, хусусий тадбир-корлик, тадбиркорлик инфратузилмаси, таваккалчилик, фойда, даромад, харажат, рақобат, рақобат муҳити, инновация, инновацион фаолият.

В данной статье рассматриваются теоретические основы развития пред-принимательской деятельности в условиях рыночных отношений. Представлены различные определения понятий «предприниматель» и «предпринимательская деятельность», сформулированные зарубежными и отечественными учёными. Также подробно описаны социально-экономические задачи предпринимательства в условиях рыночной экономики.

Ключевые слова. Предприниматель, предпринимательская деятельность, малый бизнес, частное предпринимательство, предпринимательская инфраструктура, риск, прибыль, доход, издержки, конкуренция, конкурентная среда, инновация, инновационная деятельность.

The article examines the theoretical foundations of the development of entrepreneurial activity within the context of market relations. It presents various definitions of the concepts of "entrepreneur" and "entrepreneurial activity" formulated by both foreign and domestic economists. Additionally, the article details the socio-economic objectives of entrepreneurship in a market economy.

Keywords. Entrepreneur, entrepreneurial activity, small business, private entrepreneurship, entrepreneurial infrastructure, risk, profit, income, costs, competition, competitive environment, innovation, innovation activity.

Тадбиркорлик, айниқса, кичик бизнеснинг иқтисодиётдаги аҳамияти узоқ вақт давомида эътироф этилмай келинган эди. Хўжалик юритишнинг маъмурий буйруқбозлик тизимига асосланган мамлакатларда йирик ишлаб чиқариш ҳукмрон бўлиб, бу ҳол, йирик корхоналарнинг нисбатан самарадорлиги, уларни марказдан туриб режалаштириш ва бошқаришнинг қулайлиги каби даъволар билан изоҳланар эди. Бироқ, жаҳон хўжалик юритиш амалиёти йирик ишлаб чиқариш якка ҳукмронлиги иқтисодий тараққиётни таъминлай олмаслигини, аксинча, кўп ҳолларда иқтисодиётнинг ҳаракатчанлигини сусайиши, хўжалик алоқаларининг издан чиқиши, ишлаб чиқарувчиларнинг манфаатлари ва қизиқишларини бўғиб қўйилиши каби салбий оқибатларини келтириб чиқаришини кўрсатди. Тадбиркорлик фаолияти иқтисодиётда асосий ҳаракатланувчи ресурс сифатида тан олинди, айниқса, кичик тадбиркорлик субъектлари йирик ишлаб чиқаришга ҳаракатчанлик касб этиши исботланди.

Шунга кўра, эндиликда жаҳоннинг деярли барча мамлакатларида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга катта эътибор қаратилмоқда.

Тадбиркорлик устида мулоҳазалар юритишда энг аввало, унинг ривожланиш тарихига назар ташланса, бу йўналишнинг назарий асослари нақадар серқирра ва баҳсли эканлиги намоён булади. Чунки, замонавий тадбиркорлик ўзининг дастлабки вазифалари ва хусусиятларидан фарқланади.

Иқтисодиёт фанида тадбиркорлик фаолиятига оид дастлабки тадқиқотчилардан бири француз иқтисодчиси Р. Кантильон тадбиркорликнинг муҳим тавсифий хусусиятларидан бири сифатида таваккалчиликни ажратиб кўрсатди. Р. Кантильоннинг фикрича, тадбиркор воқеа ва ҳодисаларни олдиндан кўра билиш хусусиятига эга бўлган, ўз зиммасига барча масъулиятни олиб, таваккал қилувчи ва ҳар қандай йўқотишларга тайёр бўлган ихтиёрий бир шахсдир(1. Б.312).

Р.Кантильоннинг изидан борган неоклассик мактаби намоёндалари ўз асарларида корхонага эга бўлган ҳамда рақобатдошлик тамойилида ўзига хос таваккалчилик билан савдо фаолиятини юритувчи шахсларни тадбиркор деб ҳисоблай бошладилар. Бу ғояларда тадбиркорнинг даромади таваккалчилик учун тўлов деб қаралар эди ва улар бу даромадни аванс капитали ва иш ҳақидан фарқлаб кўрсатар эдилар. Тадбиркорлик орқали олинадиган даромадни таҳлил этиб, улар бу фаолиятни капиталистдан (мулкдор ва бошқарувчидан) фарқлар эдилар, аслида эса уларнинг ҳаммаси битта жисмоний шахс тимсолида бўлиши мумкин эди(2. Б.8).

Р.Кантильон ва неоклассик мактаби намояндаларининг қарашлари чегараланганлиги шу билан боғлиқ эдики, улар бозорга нисбатан ўзига хос хусусиятларни билдиришди, яъни технологиянинг бир турда эканлиги сабаб ва ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг хилма-хил эмаслиги ҳамда рақобатчиларнинг кўп сонлилиги тўғрисида ғояларни илгари суришди. Бу каби қарашлар уларга тадбиркорликнинг янги маҳсулот ишлаб чиқариш ёки унинг асосида талабни яратиш ва кенгайтириш борасидаги лаёқатини тадқиқ этишга имкон бермади.

Аксинча эса, янги Австрия мактабининг вакили Ф. Фон Хайек тадбиркорликни янги иқтисодий имкониятларни изловчи ва тадқиқ қилувчи деб қарайди ва шу билан биргаликда ўз фаолиятида изланувчанликка мойил бўлган ҳар қандай шахс тадбиркор бўлиши мумкин деб қарайди(2. Б.10).

Янги австрия мактаби вакилларининг фикрига кўра, тадбиркорлик иқтисодий тизим барқарор бўлмаган ҳолатларда ва шунга мувофиқ шарт-шароитларда яратувчанлик фаолияти, яни талабнинг тўлов қобилиятини қондиришда, янги имкониятларни амалга оширишда намоён бўлади.

Америкалик иқтисодчи И.Кирцнер асарларида тадбиркор бозорни мувозанатга келтирувчи куч сифатида талқин этилади. Буюк инглиз иқтисодчиси Ж.Кейнс эса тадбиркорликни ишлаб чиқаришнинг омили деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, тадбиркорлик бу хўжалик юритишнинг янги шакли бўлиб, тадбиркорлик билан шуғулланувчи эҳтиёткорлик, мустақиллик, аниқлик каби хусусиятларни ўзида мужассамлаштириши керак(3. Б.67).

Ўз даврида А. Смит тадбиркорга қуйидагича тариф беради: “Тадбиркор хўжалик юритиш таҳликасини ўз зиммасига олувчи капитал эгасидир”. Ж.Б.Сэй фикри бўйича эса

тадбиркор бу ишлаб чиқариш омилларини уйғунлаштирадиган ёки иқтисодий ресурсларни паст унумдорлик ёки фойдалилик соҳасидан юқори фойдалилик ва унумдорлик соҳасига йўналтирадиган иқтисодий гумаштадир (4.Б.67). Тадбиркорлик ўз шаклланиши ва ривожланишида ташқи таъсир кучларига ҳам зарурият сезадики, бу асосан давлат кўмаги билан боғликдир. Албатта, давлат томонидан тадбиркорликни қўллаб-қувватлашнинг зарурияти ўз-ўзидан шаклланмайди. Бу заруриятга сабаб бўлган илдизлар эса тарихга ўрта асрлар охирига бориб тақалади.

Бу вақтда унинг иқтисодий мактаби бўлиб меркантелистлар назарияси ҳисобланар эди. Бу назарияга кўра “капитал” ва “пул” асосий ўринда туради. Капитал шаклланишининг асосий манбаси бўлиб эса савдо соҳаси хизмат қилиши мумкин. Маркантелистлар капитал тўпланиши учун мамлакат ички савдоси камлик қилади ва бунинг учун ташқи савдони ривожлантириш зарур деб ҳисоблар эдилар(5.Б.17). Давлатнинг бош вазифаси бўлиб иқтисодий тузилмаларнинг ташқи савдосини қўллаб-қувватлаш ҳисобланар эди. Бу назария амалиётда қўлланилиб, бунинг учун давлат маъмурий ва иқтисодий дастаклардан фойдаланди.

XIX аср ва XX аср бошларида назарий қарашлари билан классиклар сифатида тан олинган Д. Рикардо, Дж.Стюарт Милль, А. Маршалл иқтисодиётнинг бозор тизими, мавжуд ҳамма ресурслардан фойдаланиш имконини бериши мумкинлиги назариясини илгари сурдилар. Мавжуд ресурслардан фойдаланиш эса, жамиятда яшовчиларнинг тўлиқ иш билан банд бўлишига имкон беради деб ҳисобладилар. Шундай қилиб, капитализм ўз-ўзидан тартибга солинадиган иқтисодиёт сифатида қабул қилина бошланди. Иқтисодиёт тузилмаларига давлат ёрдами ортиқча, ҳатто зарарли деб қаралди. Энг мақбул йўл сифатида давлатнинг иқтисодиётга аралашмаслик бўйича сиёсат юритиши деб хулоса қилинди. Бу назарий қарашларнинг натижалари ишлаб чиқаришнинг узоқ муддат пасайиб кетиши, ишсизлик ва инфляция билан дуч келса-да, кўпгина давлатларда унинг тарафдорлари бор эди.

1936 йилда таниқли инглиз иқтисодчиси Ж. Кейнс бозор иқтисодиёти шароитида иш билан таъминланиш бўйича янгича изоҳлар ва бозор субъектларини тартибга солишнинг янги тамойиллари ва кўринишларини илгари сурди (6.Б.31). Бу назарияга кўра, бозор иқтисодиёти тизимида иш билан банд бўлишнинг кафолатини берувчи ҳеч қандай механизм мавжуд бўлмайди, иш билан банд бўлишлик - бу эҳтимол, бироқ қонуният эмас, бозор иқтисодиёти чексиз ривожланиш имконини берувчи ва ўз-ўзини тартибга солувчи тизим эмасдир. Бунинг учун ташқи таъсир зарур деб ҳисобланди.

Давлат томонидан тартибга солиш назарий қарашларининг неоклассик йўналиш концепцияси эса қайта ишлаб чиқаришга талаб билан таъсир ўтказишдан воз кечишни, унинг ўрнига эса таклифга кўра билвосита таъсир этишни илгари суради. “Таклиф иқтисодиёти” тарафдорлари капитал тўплаш классик механизмига қайтиш ва хусусий тадбиркорликка тўлиқ эркинлик бериш зарур деб ҳисоблайдилар. Бу назарияга кўра, бу эркинлик бериш орқали капитал тўплаш уларнинг ўз маблағлари ва қарз ҳисобига амалга оширилади. Давлат эса бунга шароит яратиб бериши зарур. Аммо, бу назарий қарашларнинг муаффақиятли амал қилишига фойдага бўлган юқори солиқ ва инфляция катта тўсиқ бўлди.

Бозор иқтисодиёти шароитидаги мамлакатларда 1970 йиллардан бошлаб олимлар тадқиқотлари, асосан тадбиркор ролини таҳлил қилиш билан боғлиқ бўлиб, улар тадбиркорларни иқтисодий тузилмани тартибга солиб турувчи шахс сифатида талқин қилдилар ва тадбиркорлик механизмини аниқ бир институционал кўринишда тадқиқ этдилар.

Аммо, бугунги кунгача жаҳон амалиётида тадбиркорлик таърифининг умумқабул қилинган шакли мавжуд эмас. Бир мамлакатда қабул қилинган таъриф бошқа мамлакатдаги таърифга мувофиқ келмаслиги мумкин. Жумладан, Америка ўқув ва илмий адабиётларида тадбиркорликни ва тадбиркорни тавсифловчи сиёсий, иқтисодий, психологик, бошқарув ва бошқа нуқтаи-назарларга кўра, кўплаб аниқлаштиришлар берилади. Америка олими профессор Роберт Хизрич бу борада қуйидаги фикрни билдиради: “Тадбиркорлик - бу қийматга эга бўлган бирор-бир янгиликни яратиш жараёнидир, тадбиркор эса — бу ишга зарурий вақт ва кучини сарф этувчи кишидир, у ўзига бутун молиявий, руҳий ва ижтимоий таваккалчиликни олади ва мукофотига пул ва қониқиш ҳиссига эришади”(7.Б.20). Яна бир

иқтисодчи Ж.Карлэнданинг талқин қилишига кўра, тадбиркор бўлиб шундай шахс ҳисобланадики, у бизнесни яратади ва фойдага эришиш ва кўпайтириш йўлида қатъий мақсад билан уни бошқаради, инновацияга мойил шахс сифатида ўз фазилатини стратегик бошқарув амалиёти ишида қўллайди(8.Б.358). Инглиз профессори Алан Хоскиннинг таъкидлашича: “Якка тадбиркор бўлиб шундай шахс ҳисобланадики, у ўз ҳисобидан иш юритади, бизнесни бошқаришда шахсан шуғулланади ва зарурий воситалар билан таъминлашда шахсан жавобгарликни ўз зиммасига олади, қарорларни мустақил қабул қилади. Унинг мукофоти бўлиб тадбиркорлик фаолияти натижасида олинган фойда ва қониқиш ҳиссидир ва у буни эркин тадбиркорлик билан шуғулланиши орқали сезади. Бироқ, шу билан биргаликда у ўз корхонасининг синиши рўй берганда йўқотишнинг бутун таваккалчилигини ўзига қабул қилиши шарт”(9.Б.157). Иқтисодчилар К.Макконелл ва С.Брюларнинг фикрича, тадбиркор бу таҳликага борувчи инсондир. У нафақат ўз мол-мулки, вақти, меҳнати билан, балки ўз шериклари, ҳиссадорлари қўшган маблағлари билан ҳам таҳликага боради(10.Б.79).

Россия фанлар академияси академиги Л.И.Абалкин ҳам тадбиркорликни фаолиятнинг ўзига хос тизими сифатида қатор афзалликларга эгадир, деб таъкидлайди. Бу афзалликлар иш йўналиши ва усулларини танлаш эркинлиги, мустақил қарорлар қабул қилиш, фойда олиш, қабул қилинган қарорлар учун жавобгарлик ва х.к. лардир. Л.И.Абалкиннинг фикрича, етарли ривожланган бозор хўжалиги тадбиркорлик ривожланишининг негизи ҳисобланади (11.Б.29). Бу борада республикамиз иқтисодчи олимлари ҳам ўз фикрларини билдирадиларки, бу таърифлар тадбиркорлик моҳиятини ёритишга хизмат қилади. Бизнеснинг энг асосий, такомиллаштирувчи ва янги сифат ҳолатини бахш этувчи жиҳати — бу тадбиркорликдир. Тадбиркорлик - кишиларнинг моддий ва пул маблағларини амалда хўжалик муомаласига тушириб, даромад топишига мўлжалланган иқтисодий фаолиятдир(13.Б.193). В.Шепелевнинг фикрича, тадбиркорлик фаолияти иқтисодий тизимда оила хўжалигини юритишдан бошлаб товарлар ишлаб чиқариш ва сотиш, хизматлар кўрсатишгача қатнашади (2.Б.17). Бу таснифлашларда тадбиркорлик даромади ишлатиладиган моддий, меҳнат ва молиявий маблағлар ва тадбиркорнинг фаолият юритиши натижаси билан боғлаб кўрсатилади. Шу билан бирга, фикримизча, бу борадаги назарий қарашларда тадбиркорлик даромадининг шаклланишини қандай йўсинда амалга оширилганлигини фарқлашда бироз ноаниқликлар юзага келади.

Жумладан, тадбиркорлик даромади табиатини асослаб беришда бир қатор Ғарб иқтисодчилари тадбиркорлик қобилиятини ишлаб чиқаришнинг меҳнат, капитал ва ер каби омиллари билан тенглаштирадилар, унинг даромади эса ишлаб чиқаришнинг бошқа омиллари даромади каби ташкил топади дейдилар ва маржиналистик назарияга мувофиқ бу омилнинг белгиланган унумдорлиги аниқланади(2.Б.11). Амалда эса, бу ерда камёб ихтисосликнинг юқори малакали ишчиси меҳнатига тўланадиган ҳақ ва тадбиркор даромади орасида фарқ кўринмайди.

Қатор тадқиқотчилар тадбиркорнинг даромадини ишлатиладиган моддий, меҳнат ва молиявий ресурслар миқдори билан эмас, балки унинг ташаббус-корлиги ва қобилияти самарадорлиги билан боғлайдилар. Бу самарадорлик эса тамойилга кўра, миқдорий жиҳатдан баҳоланмайди. Улар даромадни таваккалчилик учун тўлов, яъни яхши тушум билан ишлаб чиқаришнинг омиллари учун тўловлар орасидаги фарқ деб аниқлик киритадилар. Тадбиркор даромади шундай юзага келадики, ёлланма ишчилар белгиланган даромадни олишга рози бўладилар, бу эса тадбиркорга ноаниқ бўлган шароитдан келиб чиқиб тушум ва белгиланган тўловлар орасидаги фарқни ўзлаштиришга имкон беради. Янги Австрия мактабининг вакиллари тадбиркорлик даромадига монопол даромади шаклида қарайдилар, бунга сабаб қилиб янги талаб ва таклифнинг мувофиқлаштириш натижасида юзага келишини кўрсатадилар. Уларнинг фикрича, рақобат тадбиркорга зиён етказиб, бу билан унинг монопол даромадини йўқотишга олиб келади. Бу хилдаги йўқотишларни тадбиркорликнинг айнан ўзига ўхшаш субъектлари олиб келади(2.Б.12). Иқтисодий субъектлар, яъни тадбиркор ва мулкдор орасидаги фарқ улар даромади фарқида яққол кўринади. Ғарбдаги иқтисодий фикрларга кўра, фойда деб тадбиркорнинг ўзига хос олган даромади тушунилади.

Тадбиркорнинг даромадидан фарқли равишда, капиталистнинг даромади капиталнинг белгиланган унумдорлик даражасига олиб борилади. Капиталистнинг мақсади ягона фойданинг ўзини олиш эмас, балки унинг бетиним ҳаракатини қўлга киритиш бўлса, тадбиркорнинг мақсади эса, бу вақтда айнан шу ягона фойдани олиш бўлади. Даромадни юзага келтириш учун капиталистда ёлланма меҳнатни жалб қилиш зарурияти бўлса, тадбиркорга бу шарт эмас, чунки у имкони бўлган тўлов талаби ҳамда товар ва хизматларга бўлган мавжуд таклиф орасидаги номувофиқликдан даромадни юзага келтиришга ҳаракат қилади. Юқорида баён этилганларга асосланиб, хулоса қилиш мумкинки, ижтимоий ишлаб чиқаришда тадбиркорнинг тутган ўрнига қараб, тадбиркор ўз вазифасига кўра, синфни ташкил этади деб ҳисоблаб бўлмайди. Ижтимоий ўрнига қараб, у ё мулкдорлар синфига тааллуқли ёки бўлмаса муваффақиятли фаолияти натижасида улар сафига қўшилган ёки “интратадбиркорлик” деб аталувчи шароитдаги ёлланма ишчи сифатида қолади.

Мавжуд назарий таснифлашларда тадбиркор фаолияти натижасида олинган фойданинг қайси жиҳатлари айнан тадбиркорнинг даромади бўла олишидаги аниқ ажратишлар учрамайди. Тадбиркорлик даромадини шаклланиши бу фаолият натижаси билан боғлиқ равишда фойда олиш билан чекланиб қолинади.

Масалан, Й. Фон Тюненнинг фикрига кўра, тадбиркор фойдаси янгиликларни қўллаш оқибатида, эришиладиган иқтисодий самарадорлик, таваккалчилик натижаси ҳисобига шаклланади(13.Б.189).

Бу назарий қарашга ҳамфикр бўлганимиз ҳолда биз ҳам олинадиган тадбиркорлик даромадини ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг янги усулини татбиқ этиш билан боғлаймиз. Аммо, тадбиркорлик даромади деганда, бизнингча, мавжуд назарий қарашлардан фарқли равишда тадбиркорнинг ўз жорий фаолиятини юритишдан ва янгиликни қўллашдан олинадиган фойданинг ҳаммасини эмас, балки, энг аввало, қўшимча олинадиган даромадни тушуниш лозим ва биз бу назарий қарашимизни тадбиркорнинг ўз фаолият натижасига кўра, ортиқча даромад олиши билан боғлаймиз.

Шундан келиб чиққанда, тадбиркорлик фаолияти натижасида олинадиган даромаднинг ўзини шартли равишда 2 йўсинга ажратишимиз мумкин, яъни анъанавий ва инновацион. Биринчи йўсиннинг фарқланувчи хусусияти шундаки, тадбиркор ўз корхонаси тасарруфидаги ресурслардан юқори фойда олиш ҳисобида ўз фаолиятини ташкил этади. Мавжуд ресурсларга таянган ҳолда тадбиркорлик фаолиятини юритиш қўйилган мақсадга эришишда ресурслардан фойдаланиш орқали ҳал этилади. Иккинчи йўсин эса мавжуд ресурсларга эмас, балки имкониятлардан фойдаланишга йўналтирилган бўлади. Чунки, тадбиркор ўз мақсадига эришиш учун етарли даражада ресурсларга эга бўлмаслиги ҳам мумкин. Шунинг учун, у ўз ишлаб чиқаришини ривожлантириш учун турли имкониятлардан фойдаланади. Энди у ташқи муҳит билан боғлиқ манбаларни излайди. Ўзида мавжуд бўлган ҳамда ташқи ресурсларни жалб қилар экан, тадбиркор ўз ишлаб чиқаришида янада самаралироқ бўлган усулни афзал кўради.

Мазкур қарашлардан келиб чиқиб, тадбиркор фойдаси икки кўринишда шаклланишини эътироф этиш мумкин:

ишбилармон кишининг ўз фаолиятини юритишидан оладиган анъанавий даромади;

ишбилармон кишининг ўз фазилатларини қўллаш орқали оладиган анъанавий даромадидан ортиқча бўлган фойдаси.

Иккинчи кўринишнинг ўзи бу тадбиркорлик даромади (фойдаси) сифатида чиқади, яъни инновацион ёндашиш, ишлаб чиқаришда янгиликни қўллаганлик учун ижтимоий ҳақ шаклида бўлади. Шундай қилиб, хулоса қилиш мумкинки, ҳар қандай тадбиркор ишбилармон киши сифатида чиқиши мумкин, бироқ ҳар қандай ишбилармон кишини тадбиркор тоифасига киритиб бўлмайди. Бу эса, фикримизча, тадбиркорликнинг ҳақиқий феноменини белгилаши зарур.

Тадбиркорликда инновацион фаолият асосий вазифани бажарувчи омил эканлиги тўғрисидаги фикрларни Й.Шумпетер исботлаб берган эди. Унинг фикрича, тадбиркор ишлаб чиқаришнинг ривожланишида асосий субъект сифатида қатнашиб, иқтисодий ҳаётни қайта

ташкил этади, бошланадиган катта хусусий хўжаликни мақсадга мувофиқлигини таъминлайди(13.Б.260). У ўзидан олдинги тадқиқотчилардан фарқли равишда, бозор мувозанати ғоясидаги тадбиркорликка асосланган ўз қарашларини ўзгариб турувчи мувозанат усули билан исботлаб берди, яъни амалдаги фаолиятни ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши билан янги омилларга ўз ўрнини бўшатиши ғоясини илгари сурди.

Й. Шумпетер томонидан исботлаб берилган тадбиркорлик фаолиятининг назарий асослари Ж.Б.Сэй фикрларида ҳам ўз давомини топди. Ж.Б.Сэй фикрича, тадбиркор ишлаб чиқариш омилларини бирлаштирувчи ва ўзаро уйғунлигини таъминловчи шахсдир. Й.Шумпетер уларнинг уйғун ҳолда бирикишларидаги беш ҳолатни кўрсатади:

1. Истеъмолчиларга ҳозирча номаълум бўлган янги сифатли ёки бошқа янги буюмни тайёрлаш;

2. Янгиликни татбиқ қилиш, яъни саноатнинг бу тармоғи учун амалда номаълум бўлган ишлаб чиқаришнинг шундай усулини татбиқ қилиш керакки, бунинг асосида янги илмий кашфиёт бўлиши шарт бўлмаган ҳолда, тегишли товардан тижорат йўлида фойдаланишда янгича ёндашиш бўлсин;

3. Сотишнинг янги бозорини ўзлаштириш, яъни мамлакат саноатининг бу тармоғи шу вақтга қадар бу бозор бўлганлигидан ёки бўлмаганлигидан қатъий назар, унинг учун янги тармоқ бўлсин;

4. Хом ашё ёки ярим фабрикатларнинг янги манбаларини олиш, яъни улар илгари бўлганми, эътибор берилмаганми, иложи бўлмаганми ёки эндигина уни яратиш масаласи турибдими, бундан қатъий назар у янги манба бўлсин;

5. Ишни қайтадан ташкил этиш, масалан, монопол муҳитни таъминлаш ёки бошқа корхонанинг монополлигини синдириш(13.Б.260).

Й. Шумпетер фикрига кўра, ишлаб чиқариш омилларининг ўзаро уйғунлашуви ҳолатлари инновацион фаолиятни белгилаб беради, тадбиркорнинг ўзи эса иқтисодий ўсишнинг табиий омили бўлади, ижтимоий иқтисодий тараққиётда бош ролни ўйнайди. Унинг фикрича, тадбиркорлик вазифасининг моҳияти ишлаб чиқаришни ислоҳ қилишдан иборат бўлиб, фаолиятнинг мажмуи сифатида ишлаб чиқаришнинг ва муомаланинг янги омилларини татбиқ этиш янги маҳсулотларни тайёрлашнинг имкониятларини очилиши ва яхши технологияни қўллаш, хом ашёнинг янги манбалари ва товарлар сотишда янги бозорларни топиш, ишлаб чиқаришни қайтадан ташкил этиш эвазига эришилади.

П. Друкернинг фикрича, янгиликни татбиқ этиш тадбиркорнинг ўзига хос бўлган бир хусусияти ҳисобланади. Бунинг ёрдамида улар инновациядан фаолиятнинг айрим турларини рўёбга чиқариш учун яққол имконият сифатида фойдаланадилар. Бу воситадан оқилона фойдаланиш учун эса деб ҳисоблайди автор, бу фаолиятнинг ташқи ва ички муҳитида рўй бераётган ўзгаришлар тўғрисидаги ахборотлар манбаларини диққат билан ўрганиб бориш ва янгиликлар олиш имкониятларидан фойдаланиш, уларни қўллаш тамойилларига эга бўлиш зарур(14.Б.16-17). Бу ерда инновацияга мойил тадбиркор деганда, бизнингча, таваккалчиликни ўзига олишга тайёр бўлган, бизнесни ривожлантириш учун пайдо бўлган имкониятни бой бермаслик, янгиликларни рўёбга оширишда фаол иштирок этиш, кўмаклашиш ҳамда рақобатдошлардан устунликка эга бўлишга интилишни тушуниш мумкин.

Шундай қилиб, назаримизда, тадбиркорликнинг яратувчилик роли янги бозорни яратиш, янги талаб ва ишлаб чиқаришни мувофиқлаштириш билан боғлиқ бўлган ҳолда тадбиркорлик фаолиятининг икки асосий шаклида намоён бўлиши мумкин:

кашфиётлар ва янгиликларни иқтисодий жиҳатдан амалга ошириш (илмий-техникавий тадбиркорлик);

бозор янгиликлари (амалда мавжуд бўлган маҳсулот учун сотувнинг янги бозорини очилиши, хом-ашёнинг янги манбалари, илгари сотиб олинган товарни бошқа бозорда юқорироқ баҳода сотиш).

Бозор иқтисодиёти амал қилаётган мамлакатларда тадбиркорнинг ижтимоий-психологик қиёфасини аниқлаш мақсадида кўп сонли тадқиқотлар ўтказилади, жумладан "Мак-Бер энд Компании" фирмаси тадқиқотлари алоҳида қизиқиш уйғотади. Бу тадқиқотни ўтказиш АҚШ

Миллий илм-фан фондининг Халқаро тараққиёт Америка агентлигининг кўмагида амалга оширилди. Бу тадқиқотлардан Америка бошқарув уюшмаси турли мамлакатларда тадбиркорларнинг ижтимоий-психологик тавсифини аниқлашда фойдаланмоқда (15.Б.41). Бу тадқиқотларга биноан тадбиркорнинг энг муҳим шахсияти тавсифларига қуйидагилар киради:

1. Имкониятларни излаш ва ташаббускорлик;
2. Таваккалчиликка тайёрлик;
3. Самарадорлик ва сифатга йўналтирилганлик;
4. Ўзига жавобгарликни қабул қилишга тайёрлик ва ишларни бажариш учун ўзини фидо қилиши;
5. Мақсадга интилиш;
6. Ахборотлар олиб туришга интилиш;
7. Ишларнинг бажарилишини доимий равишда кузатиб бориш;
8. Ишонтира билиш ва алоқалар ўрнатишга лаёқати;
9. Мақсадга эришишда қатъият кўрсатишлик;
10. Одатлар ва назоратдан ҳоли мустақиллик, машаққатли вазифаларни бажаришда ўз қобилиятига ишониш.

Буюк давлатчилик қуриш асосчиси Амир Темур ҳам ўзининг асарларида тадбиркорликка, иқтисодиётга, бозор, савдо муомаласи, ҳалоллик, софдиллик каби тушунчаларга батафсил тўхталиб, тадбиркорликни улуғлайди: “Қайси вазир тадбиркорлик, софлик, тўғрилик билан вазирлик ишларига киришиб, давлатнинг молия-мулкий ишларини диёнат, савоб билан, нафси бузуқлик қилмай бажарар экан, ундай вазирни энг олий мартабага етказсинлар”(16.Б.23).

Тадбиркорга юқорида берилган сифатлар, унинг лаёқати, тажрибалари ва бунга табиатан мойиллиги сабаб, тадбиркорни Г.Н.Гумелев аниқлаганидек, таъсир ўтказувчи шахсга яқинлаштиради ва у бошқа шахслардан фарқли равишда маълум бир фаолиятга юқори қувват ва ички бир интилиши билан ажралиб туради(17.Б.52).

Бу таснифлашларда тадбиркорликларнинг ижтимоий-психологик тавсифлари берилган ҳолда, уларнинг бу борадаги лаёқатлари ва сифатлари талқин қилинган. Аммо, тадбиркорлик фаолиятининг муайян ижтимоий иқтисодий муҳитда амал қилишини ҳисобга олганда, уларнинг ижтимоий вазифаси, масъулияти ва жавобгарлиги тавсифларига аниқ ёндашишлар учрамайди. Масалан, янги Австрия иқтисодий мактаби намояндалари Л.Мизес ва Ф.фон Хайек бозор иқтисодиётида тадбиркорлик вазифалари тушунчасини беришда, унга муайян бир ижтимоий гуруҳнинг аниқ бир субъекти сифатида қарамасдан, балки барча иқтисодий субъектлар фаолияти билан боғлиқ эканлиги ғоясини илгари сурадилар(2.Б.10). Тадбиркорликка бўлган жамиятнинг талаблари ва ижтимоий масъулият мезонларининг етакчи аҳамиятга эга бўлиб бориши, ўз навбатида стратегик режалаштиришнинг янги услублари ва жиҳатларининг яратилишини талаб этади(18.Б.12-13).

Бизнингча, муайян иқтисодий тизимда тадбиркорлик учун шундай ижтимоий вазифа, масъулият ва жавобгарлик ҳам юкланадики, уни қуйидагича тавсифлаш мумкин. Бозор иқтисодиёти ривожланиб бориши жараёнида тадбиркорлик учун янада кўпроқ ижтимоий вазифаларни бажаришга йўл очилади, яъни, унинг натижалари бўлиб жамиятнинг эҳтиёжлари асосида ноз-неъматлар ишлаб чиқариш ва хизматлар ва ишларни бажариш кўринишида, инновацион соҳани яратиш билан намоён бўлади. Тадбиркорлик натижалари иқтисодий ўзгаришларни ҳам амалга ошириши мумкин, яъни субъект ва жамиятнинг иқтисодий аҳволини ўзгартиришга муайян таъсирини кўрсатади. Фикримизча, тадбиркорлик вазифалари қуйидагиларда ҳам кўринади:

1. Иқтисодий вазифаси. Муайян жамиятда тадбиркорлик амал қилар экан қуйидаги вазифаларни бажаради: биринчидан, иш жойини яратувчи; иккинчидан, маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва хизматлар кўрсатувчи; учинчидан, илмий-техника тараққиётини тезлаштирувчи; тўртинчидан, солиқ тўловчи; бешинчидан, бозор муносабатларининг агенти.

2. Ижтимоий вазифаси. Биринчидан, тадбиркорлик фаолияти орқали кўпгина кишилар ўз ижодий имкониятларини кўрсатадилар ва амалга оширадилар. Иккинчидан, асосан

аҳолининг ижтимоий жиҳатдан ҳимоясиз табақаси меҳнатидан фойдаланилади (аёллар, ўқувчилар, ногиронлар, нафақадагилар ва бошқалар). Бу табақа кишилари йирик корхоналарда иш билан таъминлана олмайдилар. Учинчидан, кичик корхоналарда ёш кадрларга ишлаб чиқариш билимларини ўргатиб, келгусида иш билан банд бўлишларига замин яратилади.

3. Ресурсларни сафарбар этиш вазифаси. У капитал, меҳнат, ахборот ва бошқа ресурсларни жалб қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш билан амалга оширилади. Тадбиркорликнинг тинимсиз самарадорлигига эришиш учун мақсадли йўналтирилганлиги уни қўшимча ресурсларни доимий излашга ундайди. Агар, тадбиркорликда бу изланувчанлик бўлмаганда эди, жамиятнинг кўпгина яроқли ресурсларига балки, эҳтиёж ҳам бўлмаслиги мумкин эди.

4. Ташкилий вазифаси. Жалб қилинган ресурслар унинг эгасига, тадбиркорга ва умуман жамиятга улардан оқилона фойдаланилган тақдирда фойда келтириши мумкин. Шунинг учун, тадбиркор ишлаб чиқаришни, маҳсулот сотуви, бозорни тадқиқ этиш, илмий изланишлар ва ҳоказоларни ташкил этиш вазифасини ўз зиммасига олади.

5. Ижодийлик вазифаси. Тадбиркор янгиликни излашга мойил бўлади. Фойдани ёки бошқа натижани кўпайтиришга интилишни ўз фаолиятининг мезони деб билган тадбиркор эришган натижаси билан қаноатланиб қолмайди. У ишини яхшилаш учун доимий изланишда бўлади. Кўпгина илғор илмий-техник, иқтисодий ва ташкилий ютуқларнинг пайдо бўлиши тадбиркорликнинг ижодий вазифаси маҳсулидир.

Тадбиркорнинг ижтимоий масъулияти шундан иборат бўладики, у ўз манфаатдорлигини амалга оширишда истеъмолчи манфаатларини ҳам ҳисобга олиши зарур, бу эса аҳолига тақдим этилаётган маҳсулотнинг баҳоси ва маҳсулот сифатининг мақбуллигидан иборат бўлади.

Тадбиркорнинг ижтимоий жавобгарлигининг омили бўлиб, тадбиркорни ўз ишини олиб боришда лаёқатлилиги хизмат қилади. Чунки, тадбиркорда ўз фаолиятини юритишда технологик ва бошқарув жиҳатдан шундай ташкилий-ҳуқуқий шаклга эҳтиёж сезиладики, бунга кўра, муайян бир қарорларни қабул қилишда у фақат ўзининг олдида жавобгар бўлади. Бу эса, биринчидан, унинг юқори турувчи шахс ёки субъектга бўйсунмаслиги, иккинчидан, жавобгарликнинг ўз фаолияти доирасида чекланганлиги, учинчидан, ўз шерикларидан холи равишда қабул қилган қарорлари учун фақат тадбиркорнинг ўзи зарар қўриши мумкинлигини билдиради.

Тадбиркорлик фаолиятининг мақсади, сабаблари, доираси, турли кўринишда эканлиги ва самарадорлиги бевосита мулкчилик муносабатлари билан боғлиқ бўлиб, муайян имкониятларга (ишлаб чиқариш шарт-шароитлари ва воситаларга) эга бўлган кишиларга ишлаб чиқариш фаолияти ва унинг натижаларига кўра, тадбиркорликни амалга оширишга имкон беради. Тадбиркорнинг ишлаб чиқариш воситаларига мулкчилиги ва ишлаб чиқаришни ташкил этиши билан хўжалик юритиш жиҳатдан ўзини мустақил идора қила олишини шакллантиради.

Юқоридаги назарий қарашлар ҳамда тадбиркорликнинг ижтимоий вазифалари, масъулияти, жавобгарлиги ва фаолият кўрсатиш жиҳатлари бўйича берган назарий тавсифларимизга таянган ҳолда, назаримизда, тадбиркорлик фаолиятини иқтисодий категория сифатида қабул қилиш мақсадга мувофиқдир.

Шундай қилиб, тадбиркорлик фаолиятини, тушунчасини ва хусусиятларини ўрганишлар қуйидаги хулосаларни билдиришга ундайди:

1.Тадбиркорлик шахсий манфаатга асосланган, ақл билан иш кўриладиган фаолият тури бўлиб, ижтимоий ҳаётда маълум бир мақсадга эришишга интилиш ва тадбиркорнинг бевосита иштирокида ва унинг мулки, ижтимоий ва ақлий лаёқати, билими, тажрибаси, ижтимоий муҳитдаги ўрни, унга берилган ҳуқуқлар ва ҳоказолар асосида амалга оширилади. Тадбиркорлик том маънода бошқа фаолиятлардан тубдан фарқ қилади. Бу фарқ фаолият юритишда ташаббускорлик кўрсатиш жиҳати билан ажралиб туриб, имконияти натижаларга эришишга интилишга боғлиқ бўлади.

2. Тадбиркорлик — бу ўз иқтисодий фаолиятини юритишда мустақил равишда ҳаракат қилишдан келиб чиқиб, нафақат ижодий, изланувчанликка мойиллик, балки ташкилотчилик, яъни тадбиркорда ўз ишини ташкил этишда мустақил қарор қилишга, фирма ичида янги техника ва технологияни татбиқ этиш, бошқарувни тадбиркорлик нуқтаи-назаридан шакллантириш ишларини амалга оширади. Шундай қилиб, тадбиркорликнинг моҳиятини ташаббускорликни хўжалик фаолиятини юритиш учун мавжуд имкониятлардан мустақил фойдалана олиши асосида тушуниш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Дынкин А.А. Предпринимательство в конце XX века. М.: Наука, 1992. – С.312
2. Шепелев В.М. Очерки теории и практики развития предпринимательства. – Ташкент: Фан, 1998. – С.8
3. Райзберг Б.А. Основы бизнеса – М.:1996. – С.67
4. Шамхалов Ф. Роль предпринимателя в рыночной экономической системе. М.: Маркетинг, 1997. №3. - С.95
5. Юхименко П., Леоненко П. История экономических учений.К: 2000. -С.17
6. Кейнс Дж.М. Трактат о денежной реформе // Избранное произведение. М.: 1993. -С.31
7. Хизрич Р., Питер М. Предпринимательство. Вып. 1. М., 1991. – С.20
8. Carland J.W. et. Al. Differentialing entrepreneurs and small business owners. A conceptualization //Academy of Management rev. 1984. №9. P.358
9. Хоскинг А. Курс предпринимательства. М. Международные отношения. 1993. – С.157
10. Макконелл К.Р., Брюс С.Л. Экономика: принципы, проблемы, политика. В 2-х томах. Пер. С англ. – М.: Республика, 1992. – С.79
11. Абалкин Л.И. Предпринимательства природа и роль обновлении общества // Экономика и жизнь, 1991. №29. -С.29
12. Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. Тошкент: Ўзбекистон, 1995, 192-193 б.
13. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Пер. с англ. -М. Прогресс, 1992. — С.189
14. Druker P. Innovation and entrepreneurship. 1985. P. 16-17
15.The identification and Assesment of the competencies of Entrepreneurs. NY. 1988. P.41
16. Темур тузуклари. Тошкент. 1994. 23-б.
17. Гумелев Г.Н. Энтогенез и биосфера Земли. – М.:1990. — С.52
18. Насреддинова М.А., Ахмедов А.М. Бизнес стратегияси. Тошкент: Шарқ, 1996. 12-13 б.

UDK: 332.14

IXTISOSLASHGAN HUDUDLARDA INVESTITSIYA JOZIBADORLIGINI OSHIRISHNING XORIJIY TAJRIBALARI

ПОВЫШЕНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ РЕГИОНОВ: ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

ENHANCING INVESTMENT ATTRACTIVENESS IN SPECIALIZED REGIONS: FOREIGN EXPERIENCES

Shayzaqova Shaxnoza Xakimbek qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti tayanch doktoranti
ORCID: 0009-0001-7867-1037

Annotatsiya

Xorijiy mamlakatlar tajribasi asosida ixtisoslashgan hududlarda investitsiya jozibadorligini oshirish omillari va mexanizmlari tahlil qilindi. Tarixiy-evolyutsion va solishtirma yondashuvlar yordamida institutsional, infrastruktura va innovatsion modellarning samaradorligi baholandi. Tahlil natijasida, mahalliy sharoitga moslashtirilgan konseptual model va zamonaviy baholash mezonlari ishlab chiqildi hamda O‘zbekistonda investitsiya muhitini yaxshilash uchun aniq tavsiyalar taklif etildi.

Kalit so‘zlar: investitsiya jozibadorligi, ixtisoslashgan hududlar, xorijiy tajriba, institutsional model, infratuzilma, innovatsion yondashuv, baholash mezonlari, konseptual model.

На основе анализа зарубежного опыта выявлены факторы и механизмы повышения инвестиционной привлекательности специализированных регионов. С использованием историко-эволюционного и сравнительного подходов оценена эффективность институциональных, инфраструктурных и инновационных моделей. В результате предложена концептуальная модель и современные критерии оценки, а также научно обоснованные рекомендации по улучшению инвестиционной среды в условиях Узбекистана.

Ключевые слова: инвестиционная привлекательность, специализированные регионы, зарубежный опыт, институциональная модель, инфраструктура, инновационный подход, критерии оценки, концептуальная модель.

Drawing on foreign experiences, the study analyzes factors and mechanisms for enhancing investment attractiveness in specialized regions. Using historical-evolutionary and comparative methods, the effectiveness of institutional, infrastructural, and innovation models is evaluated. The research develops a context-specific conceptual model and modern assessment criteria, providing science-based recommendations to improve the investment climate in Uzbekistan.

Keywords: investment attractiveness, specialized regions, foreign experience, institutional model, infrastructure, innovation approach, assessment criteria, conceptual model.

Ixtisoslashgan hududlarda investitsiya jozibadorligi masalasi so‘nggi yillarda jahon iqtisodiyoti va respublikamiz taraqqiyotida strategik yo‘nalish sifatida namoyon bo‘layotir. Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, turli mamlakatlar o‘z makroiqtisodiy va institutsional sharoitiga mos yondashuvlar va mexanizmlarni ishlab chiqqan, ular orqali hududiy iqtisodiy faollikni oshirish hamda zamonaviy infratuzilmani rivojlantirishga erishgan. O‘zbekiston uchun ham ixtisoslashgan hududlar orqali investitsiyaviy muhitni yaxshilash va yuqori texnologik loyihalarni jalb etish dolzarb strategiya sifatida tanlangan bo‘lib, bu yo‘nalish “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi[1] hamda “Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”[2]da asosiy vazifa sifatida belgilangan.

Tahlilimizga ko‘ra, investitsiya jozibadorligini oshirish mexanizmlarini tanlashda xorijiy tajribani mahalliy sharoitga moslashtirishda bir qator muammolar mavjud. Jumladan, institutsional islohotlarning natijadorligi va soliq imtiyozlarining o‘rni borasida bahsli jihatlar saqlanib qolmoqda. Shu bois, tadqiqotimiz asosiy maqsadi — xorij tajribasi asosida ixtisoslashgan hududlarda investitsiya jozibadorligini oshirish omillarini va samarali mexanizmlarini aniqlashdan iborat. Fikrimizcha, natijada nafaqat nazariy savollarga javob, balki siyosatga aniq ilmiy asoslangan tavsiyalar ham ishlab chiqiladi.

Investitsiya jozibadorligining nazariy asoslari adabiyotlarda turlicha yoritilgan bo‘lib, asosiy e’tibor institutsional, struktural va innovatsion yondashuvlarga qaratiladi. Kadirova va Bekayev investitsiya muhitining mezonlari sifatida ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik, institutsional muhit va infratuzilmani ajratadi hamda institutsional va struktural omillar ustuvorligini ko‘rsatadi[3]. Sharipova esa Estoniya, Janubiy Koreya va Xitoy misolida innovatsion va platformaviy model asosida investitsiya faolligi va hududlararo raqobatbardoshlikni tahlil qiladi[4]. Zaxidov tadqiqotida klasterlashuv orqali ishlab chiqarishni boshqarish samaradorligi va investitsiya oqimlari ixtisoslashuv darajasiga bog‘liqligi asoslanadi, bunda hududiy ko‘lam va infratuzilma, hamda kooperatsiya imkoniyatlari muhim ahamiyat kasb etadi[5].

Xorijiy tajriba tahlilida Popadyuk va Rozhdestvenskaya investitsiya jozibadorligi va hududiy raqobatbardoshlik o‘zaro bog‘liqligini, omillar majmuasi va ularning uyg‘unligini asosiy nuqta sifatida ko‘rsatadi[6]. Tadqiqotchilar baholashda institutsional barqarorlik va davlat kafolatlari yoki innovatsion infratuzilma va klasterlashuv imkoniyatlariga turlicha yondashadi.

Adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, investitsiya jozibadorligi mezonlari va baholash usullarida yagona yondashuv mavjud emas. Ayniqsa, klasterlashuv va raqamli modellarni lokal sharoitga moslashtirishda metodik tafovutlar mavjud[4], [5]. Fikrimizcha, aynan ixtisoslashgan hududlar uchun zamonaviy mezonlar tizimini ishlab chiqish va baholashning konseptual modelini taklif etish hali yetarlicha o‘rganilmagan masalalardan biridir. Shu sababli, mazkur tadqiqot mazkur sohadagi mavjud bo‘shliqni bartaraf etishga yo‘naltirilgan.

Tadqiqot metodologiyasini tanlashda, ixtisoslashgan hududlarda investitsiya jozibadorligi tushunchasining shakllanish va rivojlanish bosqichlarini chuqur tahlil qilish uchun tarixiy-evolyutsion yondashuv afzal deb topildi. Fikrimizcha, bu usul orqali qisqa muddatli emas, balki uzoq yillik taraqqiyot manzarasi va konseptual o‘zgarishlar ketma-ketligi ochib beriladi. Keyingi bosqichda, turli mamlakatlar tajribasini taqqoslash uchun solishtirma tahlil usuli qo‘llandi. Bu yondashuv, har bir yurtning o‘ziga xos mexanizmlarini umumlashtirish va ularni ajratuvchi xususiyatlarni aniqlash imkonini berdi, xususan Kenjayev[7] asaridagi investitsion siyosat va jozibadorlik strategiyalarini o‘rganish natijalari asos qilib olindi. Tahlilimiz shuni ko‘rsatadiki, tizimli yondashuv orqali investitsiya jozibadorligiga ta’sir qiluvchi omillar majmuasini aniqlash va ularni o‘zaro bog‘liq holda ko‘rib chiqish mumkin. Tadqiqot har bir bosqichida ilmiy-abstraktsiyalash va kontent tahlil usullari yordamida asosiy nazariy-analitik xulosalar ishlab chiqildi, natijada konseptual model ishlab chiqish uchun zarur ilmiy asos shakllantirildi.

Tahlilimizga ko‘ra, ixtisoslashgan hududlarda investitsiya jozibadorligi tushunchasi bosqichma-bosqich shakllangan. Dastlab, bu tushuncha iqtisodiy-geografik omillar bilan bog‘liq bo‘lgan, keyinchalik esa institutsional va boshqaruv mexanizmlari asosiy rol o‘ynagan. So‘nggi yillarda innovatsion infratuzilma va klasterlashuv yondashuvlari yetakchi ahamiyat kasb etmoqda. Xorijiy adabiyotda ham, masalan, Popadyuk va Rozhdestvenskaya[6] zamonaviy omillar muhimligini ta’kidlaydi.

Xorijiy tajribada investitsiya jozibadorligini oshirishda uch asosiy yondashuv ajratiladi: institutsional, infrastruktura va innovatsion model. Institutsional yondashuvda boshqaruv muhitini takomillashtirish, infrastruktura modelida ishlab chiqarish-logistika va transport imkoniyatlarini rivojlantirish, innovatsion yondashuvda esa texnopark va ilmiy markazlar muhim omil sifatida ko‘riladi. Bu tasnif 1-jadvalda taqqoslanadi.

1-jadval

Ixtisoslashgan hududlarda investitsiya jozibadorligini oshirishda xorijiy yondashuvlarning taqqoslanishi

Yondashuv nomi	Asosiy xususiyatlar	Afzalliklar	Cheklovlar
Institutsional yondashuv	Huquqiy va boshqaruv tizimini optimallashtirish	Barqaror tartibga solish, investorga ishonch	Byurokratik to‘siqlar, sekinlashuv
Infrastruktura yondashuvi	Logistika, kommunikatsiya va energetika infratuzilmasini rivojlantirish	Raqobatbardoshlik, investorlar uchun muhit yaxshilanishi	Moliyaviy xarajatlarning yuqoriligi
Innovatsion yondashuv	Ilmiy-tadqiqot infratuzilmasi va texnoparklar tashkil etish	Yangi texnologiyalar jalb qilinishi, innovatsion muhit	Kadrlar salohiyati va tadbirkorlik an’analari cheklangan
Marketing yondashuvi	Hudud imijini shakllantirish va reklama strategiyalari	Xalqaro investorlarga tanitish, raqobat ustunligi	Samara uzoq muddatda ko‘rinishi

Investitsiya jozibadorligini baholash uchun institutsional barqarorlik, yengillik, infratuzilma sifati, innovatsion faollik, investorlarga xizmatlar ko‘lami va hududiy imtiyozlar kabi mezonlar taklif qilinadi. Har bir mezon subyektiv va obyektiv indikatorlardan iborat bo‘lishi lozim. Bu yondashuv xorijiy tajribaga mos, lekin mahalliy sharoitga moslashtirilgan[8].

Taklif etilgan model institutsional, infrastruktura va innovatsion komponentlar uyg‘unligini ta’minlaydi. Xorijiy tajribani to‘g‘ridan-to‘g‘ri nusxa ko‘chirish emas, balki zamonaviy talablar va milliy xususiyatlarni uyg‘unlashtirish samarali yo‘l hisoblanadi. Shu asosda institutlararo kooperatsiya va innovatsion muhitni kuchaytirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqildi. Sunatullayeva[8] tomonidan qayd etilganidek, investitsion muhit va hududlar raqobatbardoshligini oshirishda bu muhim ahamiyat kasb etadi.

Fikrimizcha, ixtisoslashgan hududlar uchun investitsiya jozibadorligini oshirishda konseptual model va baholash mezonlarining takomillashuvi muhim ahamiyatga ega. Amaliy tavsiya sifatida, investitsiya muhiti barqarorligini ta’minlash uchun institutsional islohotlarni hudud talablari va investor ehtiyojlari asosida moslashtirish, infratuzilmani kompleks rivojlantirish va transport-logistika tizimini zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish zarur. Shuningdek, innovatsion muhit va klasterlashuv mexanizmlarini kuchaytirish lozim. Kelgusida tadqiqotlar investitsion salohiyat va innovatsion faollik o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqurroq o‘rganishga yo‘naltirilishi mumkin. Bu yondashuvlar O‘zbekiston uchun strategik qarorlar ishlab chiqishda amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 11.09.2023 yil “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-sonli Farmoni. // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. – URL: https://lex.uz
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022 yil “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-sonli Farmoni. // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. – URL: https://lex.uz
3. Kadirova M.M., Bekayev G. Investitsiya muhitini yanada yaxshilashning ustuvor // Marketing Jurnali. – 2024. – № 9. – B. 186–191. – DOI: 10.67668/mj/2024iss9/1128
4. Sharipova S.A. Hududiy raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish bo‘yicha xorijiy tajriba // Marketing Jurnali. – 2026. – DOI: 10.67668/mj/2025issspecial/1933

5. Zaxidov G. Klaster asosida ishlab chiqarishni boshqarish: xorijiy tajriba va o‘zbekiston uchun implementatsiya modeli // Qo‘qon Universiteti Xabarnomasi. – 2026. – T. 17. – B. 216–218. – DOI: 10.54613/ku.v17i.1520
6. Popadyuk N., Rozhdestvenskaya I., Kabalinskiy A. [va boshq.] Competitiveness and investment attractiveness of regions – ru: INFRA-M Academic Publishing LLC., 2023. – DOI: 10.12737/1893885
7. Kenjayev I. O‟zbekistonda davlat investitsiya strategiyasini shakllantirish // Nashrlar. – 2026. – B. 152–154. – DOI: 10.60078/2026-vol1-isst1-pp152-154
8. Sunatullayeva S.Q. Issues of Increasing Investment Attractiveness in Ensuring the Financial Stability of Regions in Uzbekistan // Journal of Management and Economics. – 2026. – Vol. 06, No. 03. – P. 27–29. – DOI: 10.55640/jme-06-03-04

UDK: 331.5.024.52

O‘ZBEKISTONDA RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA YOSHLAR BANDLIGINI TAMINLASH: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЗАНЯТОСТИ МОЛОДЕЖИ В УЗБЕКИСТАНЕ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

ENSURING YOUTH EMPLOYMENT IN UZBEKISTAN UNDER DIGITAL ECONOMY CONDITIONS: CHALLENGES AND POLICY SOLUTIONS

Malikov Zuxriddin Voxidovich
Toshkent Davlat Iqtisodiyot universiteti 1-kurs Mustaqil izlanuvchisi

i.f.f.d.(PhD), dotsent **Mirzayev Bobur Soyibjonovich**

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekistonda yoshlar bandligiga oid muammolar va imkoniyatlar tahlil qilinadi. Maqolada yoshlarning mehnat bozoridagi o‘rni, ularning bandligini ta’minlashdagi muammolar-ishsizlik, kasbiy ta’limning yetarli emasligi va ish o‘rinlari sifati kabi masalalar ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, yoshlar bandligini oshirish borasidagi mavjud imkoniyatlar, kasbiy tayyorgarlikni modernizatsiya qilish zarurati, tadbirkorlikni rag‘batlantirish va raqamli iqtisodiyotda yangi imkoniyatlar yaratish masalalariga to‘xtalib o‘tiladi. Maqolada yoshlar bandligini ta’minlashning samarali yo‘llari taklif qilinadi hamda davlatning roli va ushbu muammolarni hal etish bo‘yicha kelgusidagi chora-tadbirlar o‘rganiladi. Tadqiqotning maqsadi — raqamli iqtisodiyot sharoitida yoshlar bandligini ta’minlashning nazariy-metodologik asoslarini takomillashtirish, amaldagi muammolarni statistik va sotsiologik tahlil asosida aniqlash hamda bandlikni oshirish mexanizmini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston yoshlari, bandlik, ishsizlik, kasbiy ta’lim, mehnat bozori, norasmiy bandligi, tadbirkorlik, raqamli iqtisodiyot, yoshlar ishsizligi, iqtisodiy imkoniyatlar.

В данной статье анализируются проблемы и возможности, связанные с занятостью молодежи в Узбекистане. В работе рассматриваются роль молодежи на рынке труда и проблемы обеспечения их занятости, такие как безработица, недостаточность профессионального образования и качество рабочих мест. Также освещаются существующие возможности повышения занятости молодежи, необходимость модернизации профессиональной подготовки, стимулирование предпринимательства и создание новых возможностей в цифровой экономике. В статье предлагаются эффективные пути обеспечения занятости молодежи, а также изучаются роль государства и дальнейшие меры по решению

данных проблем. Целью исследования является совершенствование теоретико-методологических основ обеспечения занятости молодежи в условиях цифровой экономики, выявление актуальных проблем на основе статистического и социологического анализа, а также разработка научно обоснованных предложений по совершенствованию механизма повышения занятости.

Ключевые слова: молодежь Узбекистана, занятость, безработица, профессиональное образование, рынок труда, неформальная занятость, предпринимательство, цифровая экономика, молодежная безработица, экономические возможности.

This article analyzes the problems and opportunities related to youth employment in Uzbekistan. The paper examines the role of youth in the labor market and challenges in ensuring their employment, such as unemployment, insufficient vocational education, and job quality. It also covers existing opportunities for increasing youth employment, the necessity of modernizing vocational training, stimulating entrepreneurship, and creating new opportunities in the digital economy. Effective ways to ensure youth employment are proposed, and the role of the state and future measures to solve these problems are explored. The purpose of the study is to improve the theoretical and methodological foundations of ensuring youth employment in the context of the digital economy, identify current problems based on statistical and sociological analysis, and develop science-based proposals for improving the employment enhancement mechanism..

Keywords: youth of Uzbekistan, employment, unemployment, vocational education, labor market, informal employment, entrepreneurship, digital economy, youth unemployment, economic opportunities.

O‘zbekistonda yoshlar bandligi mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyoti uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Biroq, bugungi kunda yoshlar bandligini ta’minlashda bir qator muammolar mavjud. Ushbu maqolada O‘zbekistonda yoshlar bandligining hozirgi holati, duch kelinayotgan muammo va qiyinchiliklar ularni hal etish uchun mavjud imkoniyatlar tahlil qilinadi. Maqsad — yoshlarning mehnat bozoridagi mavqeini mustahkamlash va ularga barqaror bandlikni ta’minlash yo‘llarini ochib berish. O‘zbekiston iqtisodiyoti jadal sur’atlarda rivojlanayotganiga qaramay, 15-24 yosh oralig‘idagi aholi orasida ishsizlik darajasi taxminan 11% atrofida qolmoqda, bu esa yoshlar bandligi muammosini dolzarb masala sifatida belgilaydi. Shu bilan parallel ravishda, mamlakatda raqamli infratuzilma tez sur’atda kengayib, 2025 yilga kelib internetdan foydalanish qamrovi taxminan 89% ga yetdi. Mazkur tadqiqot mobilizatsiya va internet imkoniyatlaridan foydalangan holda onlayn ish izlash platformalari yoshlar bandligidagi mavjud tafovutni qisqartirishga qay darajada xizmat qila olishini o‘rganishga qaratilgan. Aralash metodologiyaga asoslangan — 500 nafar yosh qatnashchi ishtirokida o‘tkazilgan so‘rovnoma va 20 nafar ish beruvchi bilan amalga oshirilgan chuqur intervyu, shuningdek ikkilamchi ma’lumotlar va ilmiy adabiyotlar tahliliga tayangan — ushbu tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli ish izlash portallari shahar yoshlari uchun bo‘sh ish o‘rinlariga kirish imkonini kengaytirishda va malakaviy moslashuvni ta’minlashda sezilarli ijobiy rol o‘ynayapti. So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, shaharlik ishtirokchilarning 60% i ish izlash platformalaridan foydalangan, ularning 45% i esa ana shu kanallar orqali ish topishga muvaffaq bo‘lgan. Ish-bor.uz va mehnat.uz va boshqa shunga o‘xshash platformalari alohida samarali vosita sifatida qayd etilgan bo‘lib, bu yoshlar onlayn portallardan ish qidirishning, eng unumli usuli hisoblanadi. Biroq raqamli qamrovdagi tengsizliklar hali ham mavjudligicha qolmoqda: qishloq yoshlarining atigi 25% i platformalardan foydalangan bo‘lsa, shaharda bu ko‘rsatkich 70% ni tashkil etgan; ayollarning 50% i foydalanganligini bildirgan bo‘lsa, erkaklar orasida bu raqam 65% ga teng. Bundan tashqari, davlat portali (ish.mehnat.uz) ko‘pchilik tomonidan qulay ammo zamonaviy talablarga javob bermaydigan manba sifatida baholangan. Tadqiqot yakunida siyosat yurituvchilar uchun qator taklif-tavsiyalar ilgari suriladi: raqamli savodxonlikni oshirish dasturlarini kuchaytirish, qishloq hududlarida internet infratuzilmasini rivojlantirish va inklyuziv platforma dizaynini rag‘batlantirish. Umumiy xulosa sifatida shuni ta’kidlash mumkinki, raqamli platformalar yoshlar ishsizligi muammosini yagona vositalar orqali to‘liq hal eta olmasa-da, ular — ayniqsa shahar

yoshlari orasida — bandlikni ta’minlashda keng qamrovli integratsiya qilingan holda ish topish imkoniyatlari va moslashuvni mazmunli darajada yaxshilaydi

Yoshlar bandligi muammosini tadqiq etishda bir qator klassik iqtisodiy nazariyalar metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. G. Bekkerning inson kapitali nazariyasi ta’lim va kasbiy tayyorgarlikka sarflangan xarajatlarni kelgusidagi daromad va bandlik imkoniyatlariga investitsiya sifatida ko‘rib chiqadi, bu esa yoshlarning mehnat bozoriga kirish davrida nima uchun ta’lim sifati va yo‘nalishi bandlikka sezilarli ta’sir ko‘rsatishini tushuntiradi. M. Granovetterning ijtimoiy tarmoqlar ("zaif aloqalar kuchi") nazariyasi esa ish qidirish jarayonida norasmiy ijtimoiy aloqalar qanchalik muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi — bu nazariya raqamli platformalarning an’anaviy ijtimoiy tarmoqlarni qay darajada o‘rnini bosishi yoki to‘ldirishi masalasini tahlil qilishda dolzarb bo‘lib qolmoqda. K. Frey va M. Osbornning avtomatlashtirish va mehnat bozoriga ta’siri bo‘yicha tadqiqotlari, shuningdek D. Autorning mehnat bozori qutblashuvi (polarization) konsepsiyasi raqamli texnologiyalarning ayrim kasblarni siqib chiqarishi va boshqa yo‘nalishlarda yangi talab yaratishi mumkinligini asoslab beradi. F.Doniyorova va hammualliflarning (Doniyorova et al., 2022) Malayziyaning UiTM nashrida chop etilgan maqolasida O‘zbekistondagi yoshlar ishsizligi, norasmiy mehnat migratsiyasi va norasmiy bandlikning sabab-oqibat bog‘liqliklari tahlil qilinib, amaliy yechimlar taklif etilgan. Sh.S. Sunnatov (Sunnatov, 2024) tomonidan "Journal of Contemporary World Studies" jurnalida e’lon qilingan maqolada yoshlar bandligidagi muammolar — kasbiy ta’limning mehnat bozori talablariga mos emasligi, ish o‘rinlari sifatining pastligi — bilan bir qatorda raqamli iqtisodiyot va IT sohasidagi yangi imkoniyatlar yoshlar bandligini oshirish yo‘nalishi sifatida ko‘rsatilgan. S. Gafurovaning (Gafurova, 2025) SSRN tarmog‘ida chop etilgan ishida 500 nafar yoshlar va 20 nafar ish beruvchilar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rov asosida Ish-bor.uz va oson-ish.uz kabi onlayn platformalarning ish topishdagi samaradorligi yuqori baholangan, ammo shahar va qishloq yoshlari, shuningdek erkak va ayol respondentlar o‘rtasida raqamli platformalardan foydalanish darajasida sezilarli tafovut mavjudligi aniqlangan. O‘zbekistonda mehnat bozori transformatsiyasi, raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalini rivojlantirish, aholini ish bilan bandligini ta’minlash, masalalari akad. Abdurahmonov (2023) va uning ilmiy maktabida keng va ko‘p yoqlama tadqiq qilinmoqda. Shuningdek, yana bir mahalliy olim akad. G‘ulomov (2022) ilmiy tadqiqotida O‘zbekistonda zarur bo‘lgan infratuzilmani takomillashtirish hamda kadrlar tayyorlashga doir zarur bilim va ko‘nikmalarni rivojlantirish masalalarini tahlil qilgan. Aynan, raqamli iqtisodiyot sharoitida mehnat bozoridagi istiqbolli kasblarni rivojlantirish masalalsini iqtisodchi olima Abduraxmonova (2020) o‘zining “Inson kapitalini raqamli iqtisodiyot asosida rivojlantirish yo‘nalishlari” nomli monografiyasida keng va chuqur tahlil qilgan.

Ushbu tadqiqotda bugungi kundagi raqamli texnologiyalar rivojlanayotgan bir davrda yoshlarni bandligi, ularning soni, ish bilan ta’minash umuman olganda yoshlar mehnat bozori rivojlanishi muhimligi asoslangan bo‘yicha mavjud manbalar, mahalliy va xalqaro tajribalar o‘rganildi. Asosiy ma'lumotlar davlat hujjatlari, ilmiy maqolalar va tahliliy hisobotlardan yig‘ildi. Tahlil qilish jarayonida statistik metodlar, jumladan, iqtisodiy ko‘rsatkichlar va ularning o‘zgarishlarini baholash uchun ekonometrik usullar qo‘llanildi. mehnat bozori, o‘rgangan olimlarning ilmiy- nazariy qarashlari, ilmiy yondoshuvlari, bergan ta’riflari tahlili va sintezi usullaridan foydalangan holda, yoshlar mehnat bozorining ahamiyatli va muhim tomonlari izohlab o‘tildi

O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyotni jadal sur’atlarda rivojlantirish maqsadida mamlakat Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev 2020 yil 5 oktyabrda PF-6079-sonli Farmonni imzoladi-mazkur hujjat "Raqamli O‘zbekiston-2030" strategiyasini rasmiy tasdiqladi va uni tatbiq etishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimini belgilab berdi. Strategiya Raqamli texnologiyalar vazirligi rahbarligida, manfaatdor vazirlik va idoralar, tadbirkorlik doiralari, ilm-fan vakillari hamda xalqaro mutaxassislarning birgalikdagi hamkorligi asosida shakllantirildi. Ushbu strategik hujjatning asosiy vazifasi — iqtisodiyotning barcha tarmoqlari, ijtimoiy soha va davlat boshqaruv tizimini raqamlashtirish jarayonini tezlashtirish, shuningdek elektron davlat xizmatlari ko‘rsatish tizimini yanada takomillashtirishdan iborat. Strategiyani amalga oshirish doirasida keng ko‘lamli tadbirlar majmuasi rejalashtirilgan va izchil ijro etilmoqda. Strategiyaning "Raqamli rivojlanishning strategik maqsadlari va ustuvor yo‘nalishlari" deb nomlangan 2-bobining 2.5-bandi axborot texnologiyalari sohasida

kadrlar tayyorlash va malaka oshirishning bosh yo‘nalishlarini aniqlaydi. Xususan, jamiyatning barcha qatlamlarida raqamli savodxonlikni yuksaltirish maqsadida bir qator dasturlarni ishga tushirish, jumladan yuqori malakali IT-mutaxassislar safini kengaytirishga xizmat qiluvchi "Bir million dasturchi" milliy loyihasini amalga oshirish nazarda tutilgan. Raqamli iqtisodiyot sharoitida milliy mehnat bozori va umumiy iqtisodiy tizim uchun zarur bo‘lgan yangi kasb turlari va zamonaviy kompetensiyalarni shakllantirish masalasiga O‘zbekistonda alohida e’tibor qaratilmoqda. Biroq hozirgi kunda mehnat bozori muayyan tuzilmaviy muammolarni boshidan kechirmoqda: ish beruvchilar yosh mutaxassislar va oliy ta’lim muassasalari bitiruvchilariga nisbatan moyilligini uncha oshmayotganligi kuzatilmoqda. Buning asosiy sababi shundaki, amaliy ish tajribasiga ega bo‘lmagan yangi bitiruvchilarni ishga tayyorlash ish beruvchidan qo‘shimcha vaqt va resurs talab qiladi, bu esa ko‘plab korxonalarda ularni doimiy ishga qabul qilishda muammo keltirib chiqarmoqda.

Yoshlar bandligini mustahkamlashning samarali yo‘llaridan biri tadbirkorlikni rag‘batlantirish hisoblanadi. Biznesini yo‘lga qo‘yishni rejalashtirayotgan yosh tadbirkorlarga moliyaviy imkoniyatlar — kredit va grantlar, shuningdek, kasbiy maslahat va yuridik ko‘mak ko‘rsatish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ushbu chora-tadbirlar bilan bir qatorda, yoshlar muhitida tadbirkorlik ruhiyatini shakllantirish, zamonaviy startap ekotizimini rivojlantirish va innovatsion g‘oyalarni amalga oshirishga ko‘maklashuvchi inkubatsiya markazlarini tashkil etish ham strategik jihatdan muhimdir. Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari tarmog‘i O‘zbekiston yoshlari uchun keng ko‘lamli istiqbollarni ochib bermoqda. Yosh avlodni internet texnologiyalari, dasturiy ta’minot ishlab chiqish, sun’iy intellekt va boshqa ilg‘or texnologik yo‘nalishlar bo‘yicha tayyorlash, ularni xalqaro mehnat bozoriga muvaffaqiyatli integratsiya qilish bugungi kunning muhim vazifasiga aylanib bormoqda. Bu yo‘nalishdagi tizimli ishlar natijasida yoshlar faqat mamlakat ichidagi ehtiyojlarni qondirish bilan cheklanmay, balki global bozorda raqobatbardosh mutaxassislar sifatida o‘z o‘rnini egallash imkoniga ega bo‘ladi. Mazkur sohadagi asosiy qiyinchiliklar qatoriga yaratilayotgan ish o‘rinlarining talab darajasiga yetmasligi, kasb-hunar ta’limi tizimi bilan mehnat bozori o‘rtasidagi nomuvofiqlik, shuningdek, iqtisodiy va ijtimoiy ko‘mak mexanizmlarining noto‘liqligi kiradi. Shu bilan birga, ushbu vaziyatni tubdan o‘zgartirish uchun zarur shart-sharoitlar va real imkoniyatlar mavjudligi xam inobatga olinmog‘i lozim. Malaka oshirish dasturlarini kengaytirish, kasbiy ta’lim tizimini zamon talablariga muvofiq yangilash va yoshlar tadbirkorligini faol rag‘batlantirish hamda raqamli iqtisodiyot doirasida yangi ish o‘rinlari yaratish, yoshlar bandligi ko‘rsatkichlarini mazmunli va barqaror tarzda yuksaltirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Президентнинг 05.10.2020 й. “Рақамли Ўзбекистон – 2030” стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ–6079-сонли Фармони.
2. Sayyora Gafurova, "Effectiveness of Digital Employment Platforms in Reducing Youth Unemployment in Uzbekistan // SSRN Electronic Journal. – 2025. – 13 p. – URL: https://ssrn.com/abstract=5890322
3. Barro, R. J., (2001). Economic Growth. MIT Press.
4. Husain, I., (2017). Youth Employment and Development in South Asia. Oxford University Press. Vol. 1 No. 2 (2024): Journal of International science networks Journal of Contemporary World Studies: ISSN: 3030-3311 International Journal of Scientific and Applied Research-81
5. Uppal, J., (2019). Youth Employment and Unemployment: A Global Perspective. Springer.
6. Saitov S., Asatullayeva M. MAMLAKATIMIZDA YASHIL IQTISODIYOTGA O‘TISHNING ZARURATI VA AHAMIYATI: https://doi. org/10.5281/zenodo. 14564363 //International scientific and practical conference.– 2024. – Т. 1. – №. 2. – С. 171-173.
7. Government of the Republic of Uzbekistan. (2026). Press Conference on the Results of the Ministry of Employment and Poverty Reduction for 2025 and Plans for 2026.
8. Askarova, M. I. (2023). Рақамли иқтисодиёт шароитида ёшлар меҳнат бозори. Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil.
9. Tagayev, B. A. (2024). Specific Aspects of Providing Youth Employment in the Digital Economy. Modern Science and Research.

10. Saitov S. “RAQAMLI O ‘ZBEKISTON–2030” AMALDA: MUAMMO VA ISTIQBOLLAR //International Journal of scientific and Applied Research. – 2024. – T. 1. – №. 3. – C. 148-151.
11. O‘ralova N. INVESTITSIYA TUSHUNCHASI VA UNING MOHIYATI //International Journal of scientific and Applied Research. – 2024. – T. 1. – №. 2. – C. 198-206.
12. Sirojiddin S. et al. PRICE AND ITS ROLE IN ENSURING THE STABILITY OF PRODUCTS AND RAW MATERIALS IN SMALL BUSINESS AND PRIVATE ENTREPRENEURSHIP IN UZBEKISTAN //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 12. – C. 357-365.
13. Saitov S., Nematova S. O‘ZBEKISTONDA NARX SIYOSATI VA UNING YO‘NALISHLARI //International Journal of scientific and Applied Research. – 2024. – T. 1. – №. 2. – C. 188-197.
14. Sarvar G. et al. FACTORS AFFECTING LABOR RELATIONS AND ITS WAGE //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 12. – C. 125-129.
15. Abduvaliyevich S. S. et al. MARKETING, ITS TASKS AND TYPES //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 12. – C. 43-49.
16. Sirojiddin S., Baxrom X., Mashhura P. STATE AND NON-STATE FORMS OF BUSINESS AND ENTREPRENEURSHIP SUPPORT //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 12. – C. 137-141.
17. Saitov S., Axrorov E. O‘ZBEKISTONDA IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISH VA LIBERALLASHTIRISH //Science technology&Digital finance. – 2023. – T. 1. – №. 5. – C. 158-164.
18. Saitov S., Tuychieva N. Main factors affecting economic growth in the country and their dynamics //Science technology&Digital finance. – 2023. – T. 1. – №. 4. – C. 53-64.
19. Xolmuradovich X. B. et al. PLANNING OF BUSINESS AND PRIVATE ENTREPRENEURSHIP ACTIVITIES //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 12. – C. 120-124.
20. Sirojiddin S. et al. Small business and private entrepreneurship is a place to provide employment //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 12. – C. 115-119.
21. Sirojiddin S., Baxrom X., Shaxzod B. INNOVATIVE ACTIVITY IN BUSINESS AND ENTREPRENEURSHIP //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 12. – C. 100-104.
22. Sevinch K., Bahrom H., Sirojiddin S. Theory of supply and demand. market equilibrium //Pedagogical sciences and teaching methods. – 2022. – T. 2. – №. 8. – C. 253-257.
23. Саитов С. А., Хайдаров Б. Х. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА «SWOT-АНАЛИЗ» В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 150-153.

UDK: 332.14

MURAKKAB EKOLOGIK VAZIYAT SHAROITDA MINTAQALARNI BARQAROR RIVOJLANTIRISH YO‘LLARINI BELGILASH USULLARI

МЕТОДЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ НАПРАВЛЕНИЙ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ В УСЛОВИЯХ СЛОЖНОЙ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ

METHODS FOR IDENTIFYING PATHWAYS TO SUSTAINABLE REGIONAL DEVELOPMENT UNDER COMPLEX ENVIRONMENTAL CONDITIONS

Elmonov Bekmurod Ermat o‘g‘li
O‘zbekiston milliy universiteti, Iqtisodiyot fakulteti
Davlat va korporativ strategiyalari kafedrasi katta o‘qituvchisi, PhD.
ORCID:0000-0002-9444-458X

Annotatsiya

Maqolada murakkab ekologik vaziyat sharoitida mintaqalarning barqaror rivojlanish imkoniyatlarini baholash va ekologik siyosatning ustuvor yo‘nalishlarini belgilashga qaratilgan nazariy-metodologik yondashuv ishlab chiqilgan. Tadqiqot doirasida hududlardagi ekologik bosimning ko‘p komponentli xususiyatini aks ettiruvchi Integrallashgan ekologik murakkablik indeksi (IEMI) taklif etildi. Indeks yer-ekotizim bosimi (LI), suv resurslari bosimi (WI), atmosfera havosi bosimi (AI) va maishiy chiqindilar bosimi (SWI) komponentlarini qamrab olib, ularning obyektiv vaznlari CRITIC usuli asosida aniqlangan. 2010–2025-yillar bo‘yicha O‘zbekistonning 14 ta hududi ma’lumotlari asosida o‘tkazilgan empirik tahlil ekologik bosimlarning vaqt va makon bo‘yicha sezilarli differensiallashuvini aniqladi.

Kalit so‘zlar: barqaror rivojlanish, integrallashgan ekologik murakkablik indeksi, ekologik bosim, hududiy ekologik transformatsiya, ekologik siyosat, yashil iqtisodiyot, ekologik-iqtisodiy decoupling, hududiy differensiallashuv, CRITIC usuli, ekologik boshqaruv.

В статье разработан теоретико-методологический подход к оценке возможностей устойчивого развития регионов и определению приоритетных направлений экологической политики в условиях сложной экологической ситуации. В рамках исследования предложен интегральный индекс экологической сложности (IEMI)**,** отражающий многокомпонентный характер экологической нагрузки в регионах. Индекс включает четыре компонента: давление на земельно-экосистемные ресурсы (LI), давление на водные ресурсы (WI), давление на атмосферный воздух (AI) и давление, связанное с образованием бытовых отходов (SWI). Объективные весовые коэффициенты компонентов определены с использованием метода CRITIC**.** На основе данных по 14 регионам Узбекистана за 2010–2025 гг. проведён эмпирический анализ пространственно-временной дифференциации экологической нагрузки.

Ключевые слова: устойчивое развитие, интегральный индекс экологической сложности, экологическая нагрузка, региональная экологическая трансформация, экологическая политика, зелёная экономика, эколого-экономический decoupling, региональная дифференциация, метод CRITIC, экологическое управление.

This study develops a theoretical and methodological framework for assessing regional sustainable development prospects and identifying priority directions of environmental policy under complex environmental conditions. An Integrated Environmental Complexity Index (IEMI) is proposed to capture the multidimensional nature of environmental pressure across regions. The index incorporates four components: land–ecosystem pressure (LI), water-resource pressure (WI), atmospheric air pressure (AI), and municipal solid-waste pressure (SWI). The objective weights of the components are determined using the CRITIC method**,** which accounts for both the variability

and the information content of the indicators. An empirical analysis based on data from 14 regions of Uzbekistan for 2010–2025 reveals substantial spatial and temporal heterogeneity in environmental pressures.

Keywords: sustainable development, Integrated Environmental Complexity Index, environmental pressure, regional environmental transformation, environmental policy, green economy, environmental–economic decoupling, regional differentiation, CRITIC method, environmental governance.

Zamonaviy svilizatsiyalashgan taraqqiyot global ekologik inqiroz bilan chambarchas bog‘liq. Jahonda iqlim o‘zgarishi, tabiiy resurslarning kamayishi va ekologik muvozanatning buzilishi kabi murakkab muammolari kuchaymoqda. “Yer sayyorasining isishi o‘tgan asrga nisbatan $1,2^0$ C daraja oshdi (joriy asrda 2,5 darajagacha ko‘tarilishi kutilmoqda). 1970-yilga nisbatan yovvoyi hayvonlarning ko‘payishi 69 foizga kamaydi. Jahon yalpi ichki mahsulotining 1,8 foizi iqlim o‘zgarishi sababli yo‘qotilib, dunyo aholisining 9 foizi (700 million kishidan ortig‘i) qashshoqlik chegarasidan pastda qolishi mumkin”[1]. Bunday murakkab ekologik vaziyat iqtisodiyot va ijtimoiy hayotga bevosita ta’sir ko‘rsatayotganidan dalolat beradi.

Jahon miqyosida ekologik modernizatsiya konsepsiyasi, ekologik siyosatda “ifloslantiruvchi to‘laydi” tamoyili asosida ekologik soliqlar joriy etish, tabiiy resurslardan foydalanish uchun to‘lovlar tizimi takomillashtirish hamda ekologik sertifikatlash va standartlashtirish tizimlari keng tadqiq etilmoqda. Rivojlangan mamlakatlarda “yashil iqtisodiyot” modeliga o‘tish jarayoni jadallashmoqda. Bu jarayonda energiya samaradorligini oshirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish hamda chiqindilarni qayta ishlash tizimlarini rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida qaralmoqda[2-4]. Ushbu sharoitda iqtisodiy o‘sish, ekologik muvozanat va ijtimoiy barqarorlik o‘rtasidagi uyg‘unlikni ta’minlash dolzarb masalalardan biriga aylangan. Ayniqsa, murakkab ekologik vaziyat vujudga kelgan mintaqalarni barqaror rivojlantirish masalasi ilmiy va amaliy jihatdan alohida ahamiyat kasb etadi. Iqlim o‘zgarishi, tabiiy resurslarning kamayishi, atmosfera va suv havzalarining ifloslanishi kabi omillar mintaqalarni barqaror rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari hududiy rivojlanishni strategik jihatdan belgilashning dolzarbligini oshirmoqda.

Ekotizim va hududiy barqaror rivojlanishning nazariy asoslari A. Tansley, E. Odum, D. Meadows va boshqalarning tadqiqotlarida shakllangan bo‘lib, ularda ekologik tizimlarning yaxlitligi, resurslardan foydalanish va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik asoslangan[5–6]. H. Daly va R. Costanza tadqiqotlarida barqaror iqtisodiy rivojlanishning ekologik chegaralari, tabiiy kapital va ekotizim xizmatlarining iqtisodiy ahamiyati rivojlantirilgan[7–8]. M. Munasinghe va J. Sachs esa ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy omillarni integratsiyalashgan holda hududiy barqaror rivojlanishni ta’minlash yondashuvlarini taklif etganlar[9].

So‘nggi tadqiqotlarda hududiy ekologik barqarorlikni baholashda ekologik xavf, ekotizim xizmatlari, ekologik xavfsizlik va rezilyentlik tushunchalarining integratsiyasi ustuvor yo‘nalishga aylangan. Zhang va hammualliflar[10] ekologik xavfning ortishi ekotizim xizmatlari qiymatining pasayishiga olib kelishini, Meng va hammualliflar[11] ekologik xavfsizlikning iqtisodiy rivojlanish samaradorligiga uzoq muddatli ta’sirini ko‘rsatganlar. Liu va hammualliflar[12] resurslarga bog‘liq hududlarda iqtisodiy diversifikatsiya va yashil innovatsiyalarni, Wang va hammualliflar[13] esa ekotizim yaxlitligini saqlash va adaptiv rejalashtirishni barqaror rivojlanishning muhim sharti sifatida asoslaganlar. Ji va hammualliflar[14] ekotizim xizmatlari talabi va taklifi hamda ekologik rezilyentlikni birgalikda baholash hududiy ekologik boshqaruv samaradorligini oshirishini aniqlaganlar. Jinyang va hammualliflar[15] urbanizatsiya va ekologik rezilyentlik o‘rtasidagi muvozanatni, Li va hammualliflar[16] esa hududiy rejalashtirishda ekologik makonlarni saqlashning uzoq muddatli ahamiyatini ko‘rsatganlar. Qu va Zhang [17] rezilyentlikning dinamik va nolinear xususiyatga ega ekanligini hamda uning tabiiy omillar bilan bir qatorda boshqaruv sifati va iqtisodiy moslashuvchanlikka ham bog‘liqligini asoslaganlar.

MDH mamlakatlari olimlari A. Yablokov, N. Reimers va V. Vernadskiylarning tadqiqotlarida biosfera, ekologik muvozanat va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning fundamental jihatlari yoritilgan[18–20]. O‘zbekistonlik olimlar A.M. Sodiqov, A.B. Rasulov, R.A. Kulmatov, X.T.

Tursunov, Sh.T. Tursunov, T.U. Raximova, A.T. Umarov, G.M. Maqsudova va boshqalarning ishlarida ekologik muammolar, ekologik xavfsizlik va barqaror rivojlanishning milliy hamda hududiy jihatlari tadqiq etilgan[21–27]. Hududning ekologik murakkabligini turli antropogen bosimlar – yer, suv, atmosfera va chiqindilar bosimi – asosida yagona kompleks ko‘rsatkich orqali baholash, shuningdek, uning iqtisodiy rivojlanish bilan o‘zaro bog‘liqligini aniqlash masalasi yetarlicha tadqiq etilmagan. Shu bois mazkur tadqiqotda hududlarning ekologik holatini alohida indikatorlar yig‘indisi sifatida emas, balki Integral Ekologik Murakkablik Indeksi (IEMI) orqali kompleks baholash taklif etiladi. Mazkur yondashuv ekologik bosimlarning hududlar bo‘yicha farqlanishini aniqlash, ularni ekologik murakkablik darajasiga ko‘ra guruhlash hamda har bir guruh uchun barqaror rivojlanishning differensial ustuvor yo‘nalishlarini belgilash imkonini beradi.

Tadqiqot O‘zbekiston Respublikasining 14 ta ma’muriy-hududiy birligini qamrab oluvchi panel ma’lumotlar to‘plam asosida amalga oshirildi. (2020-2025 yillar). Mintaqalarda ekologik muammolarning shakllanishi murakkab jarayon hisoblanadi. Iqtisodiy tuzilmaviy, texnologik, institutsional va demografik bosim omillari mintaqaviy ekologik-iqtisodiy tizimlar barqarorligiga tahdid soluvchi kompleks muammolarni yuzaga keltiradi. Hududning murakkablik ekologik vaziyatini farqlash mumkin va ushbu integrallashgan ekologik murakkablik indeks uchun to‘rtta asosiy ekotizm komponentini (LI – Yer indeksi; WI – Suv indeksi; AI – Havo indeksi; NI – Shovqin indeksi) qamrab oluvchi kompozit ko‘rsatkichi taklif etildi. Akuistik ma’lumotlarning dinamikasi yo‘qligi uchun uning o‘rniga mayshiy chiqindilar bosimi indeski kiritildi. Subindekslar quyidagi formula asosida normallashtirilib hisoblanadi:

$$z_i = \frac{x_i - x_{min}}{x_{max} - x_{min}} \quad (1)$$

Yer, suv, havo va mayshiy chiqindilar bosimining yuqori ekanligi ekologik vaziyat murakkablikni oshiradi deb qaraldi. Har bir omil ekotizimdagi bosimi vaznlarni hisoblashda CRITIC usulidan foydalanildi[28].

$$Z = \begin{vmatrix} L_{1,1} & L_{2,1} & L_{3,1} \\ \vdots & \vdots & \vdots \\ L_{1,224} & L_{2,224} & L_{3,224} \end{vmatrix}$$

Har bir indicator uchun standard og‘ish aniqlandi: $\sigma_1 = SD\ (L_1)$; $\sigma_2 = SD\ (L_2)$; $\sigma_1 = SD\ (L_3)$. Korrelyatsiya matritsasi asosida r qiymat aniqlanildi. Har bir indikatorning axborot miqdori quyidagi formula asosida topildi: $C_j = \sigma_j \sum_{k=1}^{3}(1 - r_{jk})$. Nihoyat, vaznlarni quyidagi formuladan keltirib chiqarildi: $\omega_j = \frac{C_j}{C_1 + C_2 + C_3}$ (2). Boshqa vaznlar ham shu kabi hisoblab chiqldi. Quyidagi jadvalda har bir subindeksning hisoblash formulasi, qo‘llaniladigan ko‘rsatkichlari va ilmiy mohiyati keltirilgan (1-jadval):

(1) va (2) formulalar asosida integrallashgan ekologik murakkablik indeksini shakllantiruvchi tarkibiy subindekslarning obyektiv vaznlari CRITIC usuli yordamida aniqlandi. Mazkur usul indikatorlarning vaznini ularning variatsion intensivligi va boshqa indikatorlar bilan korrelyatsion bog‘liqligini birgalikda hisobga olgan holda belgilash imkonini beradi. Natijada yuqori dispersiyaga ega hamda boshqa indikatorlar bilan nisbatan past korrelyatsiyalangan ko‘rsatkichlar ekologik tizimdagi hududiy tafovutlarni ko‘proq ifodalovchi, ya’ni yuqori axborot sig‘imiga ega indikatorlar sifatida baholanadi.

Hisob-kitoblar ekologik murakkablikning tarkibiy komponentlari o‘rtasida axborot yukining sezilarli darajada differensiallashganligini ko‘rsatdi. Jumladan, suv resurslari bosimi komponentida W_4 indikatorining CRITIC qiymati 9,5 ni tashkil etib, W_3 indikatorining 6,6 qiymatidan yuqori bo‘lgan. Natijada ularning integral vaznlari mos ravishda 0,5 va 0,4 etib belgilangan. Bu suv resurslari bosimini hududiy jihatdan differensiallashtirishda W_4 indikatorining nisbatan yuqori axborot sig‘imiga ega ekanligini anglatadi. Atmosfera havosi bosimi komponentida A_2 indikatorining CRITIC qiymati 0,1 bo‘lib, A_1 indikatorining 0,08 qiymatidan yuqori shakllangan. Shunga mos ravishda A_2 ning vazni 0,5, A_1 ning vazni esa 0,4 ni tashkil etgan. Mazkur natija atmosfera ekologik bosimining hududlararo tafovutlarini ifodalashda A_2 indikatorining nisbiy ahamiyati yuqoriroq ekanligini ko‘rsatadi.

1-jadval

Murakkab ekologik vaziyat holatini baholash va uning ahamiyati

Indeks	Asosiy ko‘rsatkichlar
Yer-ekotizim bosimi indeksi (LI)	L_1 – shahar yerlarining umumiy maydoni / hudud aholisi; L_2 – o‘rmon xo‘jaliklari yer maydoni / hudud aholisi; L_3 – muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar maydoni / hudud aholisi
Suv resurslari bosimi indeksi (WI)	W_3 – ichimlik suvi bilan ta’minlanmagan uylar ulushi; W_4 – kanalizatsiya bilan ta’minlanmagan uylar ulushi
Atmosfera havosi bosimi indeksi (AI)	A_1 – atmosferaga chiqarilgan ifloslantiruvchi moddalar / aholi; A_2 – atmosferaga chiqarilgan ifloslantiruvchi moddalar / sanoat mahsuloti hajmi
Maishiy chiqindilar bosimi indeksi (SWI)	S_1 – yil davomida chiqarilgan qattiq maishiy chiqindilar / aholi; S_2 – yil davomida chiqarilgan suyuq maishiy chiqindilar / aholi

Maishiy chiqindilar bosimi komponentida esa indikatorlarning axborot sig‘imi o‘rtasidagi tafovut yanada yaqqol namoyon bo‘lgan. SW_1 indikatorining CRITIC qiymati 0,8 va vazni 0,9 ni tashkil etgan bo‘lsa, SW_2 indikatorining CRITIC qiymati 0,04 va vazni atigi 0,04 ga teng bo‘lgan. Demak, maishiy chiqindilar bosimi subindeksining shakllanishida SW_1 asosiy determinatsion indikator sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu holat ekologik bosimning mazkur komponentida barcha indikatorlar teng darajada axborot bermasligini, ayrim ko‘rsatkichlar hududiy va vaqt bo‘yicha differensiallashuvni ancha kuchli aks ettirishini ko‘rsatadi (2-jadval).

2010–2025-yillar uchun CRITIC usuli asosida aniqlangan obyektiv vaznlar integrallashgan ekologik murakkablik indeksining tarkibiy komponentlari hududiy ekologik bosimni shakllantirishda bir xil axborot yukiga ega emasligini ko‘rsatdi. Integrallashgan ekologik murakkablik indeksi IEMI = 0,21969LI + 0,26850WI + 0,18638AI + 0,32543SWI ko‘rinishida shakllantirildi. Subindek tenglamalari $AI = 0{,}43A_1 + 0{,}57A_2$; $WI = 0{,}41W_3 + 0{,}59W_4$; $LI = 0{,}34L_1 + 0{,}59L_2 + 0{,}07L_3$; $SWI = 0{,}95S_1 + 0{,}05S_2$.

2-jadval

Ekologik murakkablik indeksi subkomponentlari va uning tarkibiy vaznlari

Asosiy Ko‘rsatkich	Yondosh ko‘rsatkich	Standart og‘ish σ	Korrelyatsiya	Cj	Vazn
Yer-ekotizim bosimi indeksi (LI)	L_1	0.182	1.21	0.220	0.34
	L_2	0.267	1.44	0.384	0.59
	L_3	0.093	1.71	0.159	0.07
Suv resurslari bosimi indeksi (WI)	W_3	14.64496	0.54576	6.65230	0.41050
	W_4	21.03057	0.54576	9.55289	0.58950
Atmosfera havosi bosimi indeksi (AI)	A_1	0.165416	0.478924	0.086194	0.427704
	A_2	0.221338	0.478924	0.115334	0.572296
Maishiy chiqindilar bosimi indeksi (SWI)	SW_1	1.124009	0.222037	0.874438	0.950803
	SW_2	0.058159	0.222037	0.045245	0.049197

IEMI qiymatining oshishi hududda ekologik bosimlarning integrallashgan darajasi va ekologik murakkablikning kuchayishini, indeksning pasayishi esa ekologik bosimning nisbatan kamayishini anglatadi.

2010–2025-yillarda integrallashgan ekologik murakkablik indeksining (IEMI) dinamikasi O‘zbekiston hududlarida ekologik transformatsiya jarayonlari bir xil yo‘nalishda kechmaganligini ko‘rsatadi. Hisob-kitob natijalariga ko‘ra hududlar beshta tipologik guruhga ajratildi: ekologik murakkablik keskin oshgan hududlar (Navoiy va Andijon), o‘rtacha oshgan hududlar (Toshkent viloyati va Farg‘ona), barqaror hududlar (Samarqand, Surxondaryo va Toshkent shahri), o‘rtacha

pasayish kuzatilgan hududlar (Qoraqalpog‘iston, Sirdaryo, Xorazm va Namangan) hamda ekologik modernizatsiya natijasida ekologik murakkabligi sezilarli kamaygan hududlar (Buxoro, Qashqadaryo va Jizzax). Bizningcha, hududlarda ekologik bosimning o‘sishi sanoatlashtirish, urbanizatsiya va chiqindilar bilan bog‘liq bo‘lsa, boshqalarida ekologik bosimning kamayishi texnologik modernizatsiya yoki resurslardan samaraliroq foydalanish natijasi bo‘lishi mumkin. (5-jadval).

5-jadval

Hududlar bo‘yicha ekologik murakkablik indeskining o‘zgarishi va guruhlanishi

Hudud	**2010**	**2025**	**O‘zgarishi**	**Ekologik transformatsiya**	**Ekologik murakkablik**
Navoiy	0.3498	0.4785	+0.1287	Sanoatlashuv-shaharlashuv darajasining ortishida chiqindi va resurs bosimi o‘sayotgan hududlar	Ekologik murakkablik keskin oshgan hududlar
Andijon	0.2079	0.3455	+0.1375		
Toshkent	0.3640	0.4576	+0.0935		
Farg‘ona	0.3219	0.3858	+0.0639		
Toshkent sh.	0.3733	0.3776	+0.0042	Nisbatan muvozanatlashgan tizim shakllangan hududlar	Ekologik murakkablik barqaror hududlar
Surxondaryo	0.2335	0.2370	+0.0035		
Samarqand	0.2528	0.2530	+0.0002		
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	0.4622	0.4113	−0.0509	Resusrga bog‘liqlikga ega bo‘lib, ekologik murakkablik kamayishi atmosfera bosimi pasayishi, suv va yer resurslari bosimi qisman optimallash bilan amalga oshayotgan hududlar.	Ekologik yaxshilanish vujudga kelayotgan hududlari
Sirdaryo	0.2447	0.1933	−0.0514		
Xorazm	0.2602	0.2065	−0.0536		
Namangan	0.2081	0.1446	−0.0634		
Jizzax	0.3584	0.2688	−0.0896		
Qashqadaryo	0.3117	0.2130	−0.0986		
Buxoro	0.3962	0.2440	−0.1522		

Hududlarning ekologik holatini baholashda alohida ekologik indikatorlarning dinamikasini mustaqil tahlil qilish hududiy ekologik jarayonlarning real murakkabligini to‘liq aks ettirmasligini ko‘rsatdi. Indeks qiymatining yuqoriligi hududda ekologik bosimlarning integrallashgan darajasi va ekologik boshqaruvga tushayotgan kompleks yuklamaning nisbatan yuqoriligini anglatadi.

IEMI ekologik holatni faqat alohida resurslar yoki emissiya ko‘rsatkichlari orqali emas, balki ekologik bosimlarning komponentli va o‘zaro bog‘liq tizimi sifatida baholash imkonini beradi. Shu jihatdan indeks hududiy ekologik diagnostika, ekologik siyosat ustuvorliklarini aniqlash, investitsiya loyihalarini ekologik saralash va hududlar faoliyatining ekologik natijadorligini monitoring qilish uchun integrallashgan analitik vosita sifatida qo‘llanishi mumkin.

Hududiy investitsiya loyihalarini saralash va baholash jarayoniga IEMI asosidagi ekologik filtrni va hududning boshlang‘ich ekologik murakkabligi yuqori bo‘lgan taqdirda yangi loyihalarga qo‘yiladigan resurs samaradorligi, ekologik kompensatsiya va ekologik xavfsizlik talablari differensial ravishda kuchaytirilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. World Wildlife Fund (WWF). Living Planet Report 2022: Building a nature-positive society. Almond, R.E.A., Grooten, M., Eds.; WWF: Gland, Switzerland, 2022. – Pp. 12-16. – URL: https://wwf.panda.org and IPCC
2. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en
3. https://www.epa.gov/inflation-reduction-act
4. https://lex.uz/docs/-6600413
5. https://archive.org/details/fundamentalsofec00odum1/page/n3/mode/1up

6. Jahon banki. “Bizning umumiy kelajagimiz” (Our Common Future) hisobotida
7. https://www.nature.com/articles/s41893-022-01041-0?error=cookies_not_supported&code=04ac6273-1b7f-4116-83bb-57cf8962894f
8. https://www.researchgate.net/publication/229086194_The_Value_of_the_World’s_Ecosystem_Services_and_Natural_Capital
9. https://www.researchgate.net/publication/283003862_The_Age_of_Sustainable_Development_by_Jeffrey_D_Sachs
10. Y. Zhang et al., “Designing a Sustainable Development Path Based on Landscape Ecological Risk and Ecosystem Service Value in Southwest China,” Sustainability, vol. 15, no. 4, pp. 3648–3648, Feb. 2023, doi: 10.3390/su15043648.
11. L. Meng, R. J. Yang, M. Sun, L. Zhang, and Q. Li, “Regional Sustainable Strategy Based on the Coordination of Ecological Security and Economic Development in Yunnan Province, China,” Sustainability, vol. 15, no. 9, pp. 7540–7540, May 2023, doi: 10.3390/su15097540.
12. Q. Liu, F. Li, S. Dong, and H. Cheng, “Research on the sustainable development mode of resource-oriented regions on plateaus—A case study for <scp>G</scp>annan <scp>T</scp>ibetan autonomous prefecture,” Sustainable Development, Dec. 2023, doi: 10.1002/sd.2862.
13. Y. Wang et al., “Integrating Multi-Level Sustainability and Ecosystem Integrity for Adaptive Scenario Planning in China,” Earth’s Future, vol. 13, no. 10, Oct. 2025, doi: 10.1029/2025ef006853.
14. Z. Ji, S. Zou, S. Zou, Z. Ji, W. Zhang, and Z. Ji, “Optimizing zoning for ecological management in alpine region by combining ecosystem service supply and demand with ecosystem resilience,” Journal of Environmental Management, vol. 365, pp. 121508–121508, Aug. 2024, doi: 10.1016/j.jenvman.2024.121508.
15. W. Jinyang et al., “Multi-scale coupling quantitative assessment of ecological-urban resilience in the Yangtze River Economic Belt,” Apr. 2025, doi: 10.6084/m9.figshare.28761482.v1.
16. H. Li, C. Fang, Y. Xia, Z. Liu, and W. Wang, “Multi-Scenario Simulation of Production-Living-Ecological Space in the Poyang Lake Area Based on Remote Sensing and RF-Markov-FLUS Model,” Remote sensing, vol. 14, no. 12, pp. 2830–2830, June 2022, doi: 10.3390/rs14122830.
17. S. Qu and Y. Zhang, “Understanding resilience from the perspective of social-ecological system coupling: Dynamic evolution, nonlinear changes and influencing factors,” Transactions in earth, environment, and sustainability, July 2025, doi: 10.1177/2754124x251349303.
18. Yablokov A.V. Ekologiya va tabiatdan oqilona foydalanish muammolari. Moskva: Nauka, 2010.
19. Reimers N.F. Ekologiya: nazariy asoslar va amaliy yo‘nalishlar. Moskva: Mysl, 1994.
20. Vernadskiy V.I. Biosfera va noosfera haqida ta’limot. Moskva: Nauka, 1989.
21. Sodiqov A.M. Ekologik muammolar va barqaror rivojlanish asoslari. Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2018.
22. Rasulov A.B. Mintaqaviy ekologik xavfsizlik masalalari. Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
23. Kulmatov R.A. O‘zbekistonda ekologik monitoring va boshqaruv tizimi. Toshkent: O‘zMU, 2019.
24. Tursunov X.T. Atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik siyosat. Toshkent: O‘qituvchi, 2021.
25. Tursunov Sh.T. Tabiiy resurslardan samarali foydalanish muammolari. Toshkent: Fan, 2020.
26. Raximova T.U. Barqaror rivojlanish va ekologik xavfsizlik. Toshkent: Iqtisodiyot, 2022.
27. Maqsudova G.M. Hududiy ekologik muammolar va ularning yechimlari. Toshkent: O‘zMU nashriyoti, 2023.
28. Diakoulaki, D., Mavrotas, G., & Papayannakis, L. (1995). Determining objective weights in multiple criteria problems: The CRITIC method. *Computers & Operations Research*, 22(7), 763–770.

УДК: 338.22

“ЎЗБЕКИСТОН – 2030 СТРАТЕГИЯСИ” БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШ ВА ФАРОВОНЛИК ЙЎЛИДА

СТРАТЕГИЯ «УЗБЕКИСТАН — 2030»: НА ПУТИ К УСТОЙЧИВОМУ РАЗВИТИЮ И ПРОЦВЕТАНИЮ

“UZBEKISTAN – 2030 STRATEGY”: ON THE PATH TO SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND PROSPERITY

Ахмедов Ҳабибулла
Тошкент давлат иқтисодиёт университети “Иқтисодиёт” кафедраси доценти

Аннотация

Мақолада Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида Барқарор ривожланиш мақсадлари инсон қадри ва унинг шахсий, сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий, экологик ва ривожланиш ҳуқуқларини таъминлаш билан боғлиқ замонавий қарашларга оид муаммолар, унинг ечимлари хусусида фикр юритилган.

Калит сўзлар: Янги Ўзбекистон, тараққиёт, фаровонлик, камбағаллик, қашшоқлик, Барқарор ривожланиш мақсадлари, инсон қадри, шахсий, сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий, экологик ҳуқуқлар.

В статье рассматриваются проблемы и пути решения задач, связанных с Целями устойчивого развития, человеческим достоинством и обеспечением личных, политических, социальных, экономических, культурных и экологических прав, а также прав в сфере развития, в рамках стратегии развития «Нового Узбекистана».

Ключевые слова: «Новый Узбекистан», развитие, процветание, бедность, Цели устойчивого развития, человеческое достоинство, личные, политические, социальные, экономические, культурные и экологические права.

The article discusses the problems and solutions of the Sustainable Development Goals, human dignity and ensuring their personal, political, social, economic, cultural, environmental and development rights in the development strategy of New Uzbekistan.

Keywords: New Uzbekistan, development, prosperity, poverty, poverty, Sustainable Development Goals, human dignity, personal, political, social, economic, cultural, environmental rights.

Тарихан қисқа муддатда мамлакатимизда изчил иқтисодий ўсишни таъминлаш, иқтисодий ривожланишга эришиш асосида халқимизнинг турмуш даражаси ва сифатини яхшилаш бўйича кўплаб ишлар амалга оширилди. Айниқса, солиқ, банк-молия тизимидаги янгиланишлар, жумладан, валюта бозорининг эркинлаштирилгани, нақд пул билан боғлиқ муаммоларнинг бартараф этилгани, халқаро молия операцияларининг жаҳон андозалари асосида амалга оширилаётгани, янги-янги инновацион, юқори технологик корхоналар барпо этилаётгани, замонавий коммуникация тизимлари, рақамли технологиялар ҳаётимизга жадал кириб келаётгани, тадбиркорлик учун кенг йўл очилаётганини алоҳида таъкидлаш ўринлидир.

Бугун эришилган натижалар сарҳисоб қилинмоқда, яқин истиқболда қандай иқтисодий режа ва стратегик мақсадлар олдимизда тургани, уларни амалга ошириш учун нималар қилиш зарурлигига эътибор қаратилмоқда. Бу масалалар “Макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш”, “Тадбиркорлик ва кичик бизнесни ривожлантириш”, “Саноатни жадал ривожлантириш истиқболлари”, “Янги Ўзбекистон – рақамли иқтисодиёт сари”, “Аграр соҳани ривожлантириш ва озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш”, “Янги Ўзбекистон:

барқарор ва яшовчан туризм”, “Яшил энергетика” – барқарор тараққиёт гарови”, “Кучли ҳудудлар – кучли Ўзбекистон демакдир” каби мавзулар орқали атрофлича очиб берилмоқда ва халқимиз онгига сингдирилмоқда..

Янги Ўзбекистонни яратган ислоҳотлар хронологияси: 2016–2026 йиллар таҳлили. Ўтган 10 йил ичида Ўзбекистонда шундай кўламдаги ислоҳотлар амалга ошдики, уларни шунчаки “ўзгаришлар” деб аташ тарихга нисбатан беҳурматлик бўлади. Бу давлат тузилишини қайта яратиш, жамиятни инсон қадри асосида форматлаш ва, энг муҳими, миллат тафаккурини қайтадан юксалтириш даври бўлди. Аниқ мисолларни қайд этмасликнинг иложи йўқ, масалан:

Иқтисодиётда:

– ЯИМ ҳажми 2016 йилдаги 66 миллиард доллардан 2024 йилда 114,96 миллиард доллар бўлса, 2025 йил 147 миллиард доллардан ошди. 2026 йил прогнозига кўра 180 миллиард доллардан ошиши кутилмоқда. Сўнгги 10 йилда ЯИМ 3 баробардан ортиқ ўсгани иқтисодий барқарорлик, инвестициявий муҳитнинг яхшиланиши ва бозор ислоҳотларининг амалий натижасидир.

БМТнинг Мингйиллик ривожланиш декларациясида, кейинчалик “2030 йилгача бўлган даврда барқарор ривожланиш кун тартиби” деб номланган салмоқли ҳужжат “Барқарор ривожланиш мақсадлари инсон қадри ва унинг шахсий, сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий, экологик ва ривожланиш ҳуқуқларини таъминлаш билан боғлиқ замонавий қарашлар”ни ўзида жамлагани билан аҳамиятлидир.

2016 йили Президентлик вазифасини бажаришга киришган Шавкат Мирзиёев фаолиятининг илк кунлариданоқ бошлаган туб ўзгаришлар асосига қуйидаги буюк ғояни олдига қўйди: “Биз ислоҳотларнинг илк кунлариданоқ инсон қадрини улуғлашни энг олий қадрият сифатида эътироф этдик ва бу борада катта ўзгаришларни бошладик. Ягона мақсадимиз – адолат ва қонун устуворлигини таъминлаш орқали халқимизни рози қилишдан иборат”[1].

Янги таҳрирдаги Конституциямизда “Ўзбекистон — ижтимоий давлат” деган тамойил белгиланди. Хўш, ижтимоий давлат ўзи нима? Аввало, ижтимоий давлат негизида инсон қадрини улуғлаш ғояси ётади. Президент Шавкат Мирзиёев раислигида 2022 йил 26 январь куни Ўзбекистоннинг 2022-2026 йилларга мўлжалланган тараққиёт стратегиясини белгилаш ҳамда уни 2022 йилда амалга ошириш масалалари муҳокамаси юзасидан видеоселектор йиғилиши “Инсон қадри биз учун қандайдир мавҳум, баландпарвоз тушунча эмас. Инсон қадри деганда, биз, аввало, ҳар бир фуқаронинг тинч ва хавфсиз ҳаёт кечиришини, унинг фундаментал ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашни назарда тутамиз”,[2] дея урғу берганлигини эслаш ўринли.

Дарҳақиқат “Башарият ўзининг азалий орзуси – инсон қадр-қиммати, ҳуқуқ ва эркинликлари устувор бўлган, фаровонлик ва тараққиёт, имкониятлар ва эзгу ниятларнинг рўёбга чиқиши учун зарур шароитлар яратилган, адолат, ҳамкорлик, тенглик ва қонун устуворлиги каби демократик тамойиллар мустаҳкам қарор топган, тинчлик-тотувлик ва осойишталик ҳукмрон бўлган, барқарор ривожланган дунё сари интилмоқда”[3].

Барқарор ривожланиш мақсад(БРМ)лари инсон ҳаёти, яшаш тарзи ва турмуш даражасини яхшилашга қаратилгани билан муҳим аҳамиятга эга. БРМларда белгиланган вазифаларни Ўзбекистонда амалга ошириш даври сўнгги 8 йилда қабул қилинган учта комплекс тараққиёт стратегияларимиз – мамлакатда 2017-2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегияси ва унинг мантиқий давоми ҳисобланган 2022-2026 йилларга мўлжалланган Тараққиёт стратегияси[4] асосида ҳамда “Ўзбекистон – 2030” стратегияси[5] форматида олиб борилаётган кенг кўламли ислоҳотларга мос келади ҳамда қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ўз аксини топганлиги билан аҳамиятлидир.

Конституциямизда қатъий белгилаб қўйилганидек, инсоннинг шаъни ва қадр-қиммати дахлсиз бўлиб, унинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига зид келадиган ҳар қандай ҳаракатларга қарши курашиш, ҳеч шубҳасиз, энг долзарб вазифаларимиздан биридир.

Барча ислоҳотларимизда инсон ва унинг манфаатлари марказий ўринда туриши ва халқимиз фаровонлиги ҳамда қулай ҳаёт кечиришини таъминлаш давлат органлари учун бош мақсад бўлиши лозим.

Сўнгги йилларда шу мақсадда 300 га яқин давлат хизматлари тўлиқ рақамлаштирилди ва аҳолига 50 миллиондан ортиқ хизматлар кўрсатилди[6]. Шу боис, фуқаро ва давлат ўртасидаги муносабатларда мавжуд бюрократик тўсиқларни кескин қисқартириш ҳамда ушбу жараёнлардаги коррупциявий омилларни бартараф этиш бўйича ишларни изчил давом эттиришимиз керак.

Дунё тажрибасидан маълумки, Конституция орқали давлат ўз бошқарувини енгиллаштиради, яъни инсон, жамият, давлат ўртасидаги ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар умумлашади ҳамда ҳуқуқий тартибга солинади. Глобаллашув даврида ҳаёт тез ўзгариб бормоқда. Яшаш тамойиллари мураккаб тус олаётгани сир эмас. Шу боис, мамлакатнинг Бош қонуни доимий ўзгаришда, янгиланишда бўлиши лозим. Агар у ҳаётий муносабатлардан ортда қоладиган бўлса, юридик кучи ва таъсирини йўқотади.

Янги таҳрирдаги Конституцияда энг муҳим ўнта йўналишда рўй берган ўзгаришлар қуйидагилар эканлигини таъкидламоқчимиз:

Ўзбекистон – ҳуқуқий, ижтимоий ва дунёвий давлат, Конституция тўғридан-тўғри амал қилади, имтиёзлар қонунда ёзиб қўйилиши шарт эмас, барча ноаниқликлар – инсон фойдасига, инсон ҳуқуқлари ижтимоий ахлоқ ва жамоат тартибини сақлаш мақсадида чекланиши мумкин, ўқитувчилар алоҳида эътирофда, ер хусусий мулк бўлиши мумкин, ОАВ фаолиятига тўсқинлик қилиш жавобгарликка сабаб бўлади, давлат бошқарувидаги, маҳаллий давлат ҳокимиятидаги ўзгаришлар, ҳокимлар кенгаш раислигидан кетадиган бўлди.

“Ўзбекистон – 2030” стратегиясининг Конституция билан боғлиқ жиҳатлари қандай? Гап шундаки, янгиланган конституциявий ҳуқуқий шароитларда мамлакатимиз тараққиётининг асосий йўналишларини такомиллаштириш ва амалга оширилаётган кенг кўламли ислоҳотларни янги босқичга олиб чиқиш талаб этилмоқда.

Янги Ўзбекистон бутунлай янги имкониятларини намоён этмоқда. Давлат ижтимоий ҳаёт томирларига кириб бормоқда. Ижтимоий давлат тушунчаси реал воқеликка айланмоқда. Янги таҳрирдаги Конституциянинг 1-моддасиёқ янги Ўзбекистон давлатининг бутун кўламини, мазмунини, моҳиятини ўзида ифода этади. Дарҳақиқат, “Ўзбекистон – бошқарувнинг республика шаклига эга бўлган суверен, ҳуқуқий, демократик, ижтимоий ва дунёвий давлатдир”[7].

Халқимизнинг эркин ва фаровон, қудратли Янги Ўзбекистонни барпо этиш бўйича хоҳиш-иродасини рўёбга чиқариш, ҳар бир фуқарога ўз салоҳиятини ривожлантириш учун барча имкониятларни яратиш, соғлом, билимли ва маънавий баркамол авлодни тарбиялаш, глобал ишлаб чиқаришнинг муҳим бўғинига айланган кучли иқтисодиётни шакллантириш, адолат, қонун устуворлиги, хавфсизлик ва барқарорликни кафолатли таъминлаш мақсадида катта йўлга чиққанмиз.

Янги Ўзбекистон эндиликда заиф бир мамлакат эмас, балки замонавий воқеликларга босиқлик билан ёндашадиган, ўз имконият ва камчиликларини холис баҳолай оладиган ҳамда устувор йўналишлари ва стратегик мақсадларини мустақил белгилашга қодир бўлган етук давлатга айланди.

Янги Ўзбекистонни эркин ва бахтли одамлар яшайдиган қудратли ва салоҳиятли давлатга айлантириш, бу борада мамлакатимизнинг дунёдаги 50 та ривожланган, иқтисодиёти барқарор ўсаётган, инсон капитали юқори бўлган рақобатбардош демократик давлатлар қаторига киришини таъминлашга интилмоқда. Инсон қадрини улуғлаш, унинг ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлаш бўйича Асосий қонунимизда муҳрлаб қўйилган устувор тамойилларни ҳаётимизга изчил татбиқ этиш борасида юртимизда кенг кўламли чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон аҳолиси 2040 йилда 50 млн. кишига етиши тахмин қилинмоқда Ўзбекистонимиз катта мамлакатга айланмоқда. Аҳолисининг ярмидан кўпи ёшлар.

Келгуси йилларда мамлакатимизнинг асосий ривожланиш йўналишларини белгилаб берувчи “Ўзбекистон – 2030” стратегиясидан ҳар бир инсонга ўз салоҳиятини рўёбга чиқариши учун муносиб шароит яратиш, барқарор иқтисодий ўсиш орқали аҳоли ҳаёт тарзини янада яхшилаш, сув ресурсларини тежаш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, қонун устуворлигини таъминлаш, халқ хизматидаги давлат бошқарувини ташкил этиш ҳамда мамлакатни хавфсиз ва тинчликсевар давлатга айлантириш ишларини давом эттириш каби йўналиш бўйича 100 та мақсад ўрин олганлиги мамлакат фуқароларининг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини рўёбга чиқарига қаратилган.

2026 йилнинг 28 август куни Президент Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг 35 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқини тинглаб, қайта-қайта ўқидик. Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг ўттиз беш йиллик байрами халқимизнинг фидокорона меҳнати, улкан иродаси ва бунёдкорлик салоҳияти билан истиқлол даврида босиб ўтган ғоят мураккаб ва шарафли миллий тараққиёт йўлимизнинг ёрқин кўзгусидир.

Айни вақтда ушбу сана сўнгги ўн йилда Янги Ўзбекистонни барпо этиш жараёнида эришаётган том маънодаги тарихий ютуқларимизни ҳар томонлама таҳлил қилиб, келгуси режаларимизни янада аниқ белгилаб олишда муҳим ўрин тутадиган, эл-юртимизни янги марралар сари илҳомлантирадиган буюк сиёсий-ижтимоий аҳамиятга молик воқеадир.

Нутқнинг асосий йўналишларини таълим масканларида ўқув жараёни ва илмий тадқиқот ишларида самарали фойдаланиш учун қуйидагича шакллантирдик[8]:

1. Мустақилликнинг тарихий аҳамияти ва миллий қадриятлар.
2. Янги Ўзбекистонда иқтисодий ислоҳотлар ва инвестициялар.
3. Аҳоли фаровонлигини ошириш ва камбағалликни қисқартириш.
4. Таълим тизимини ривожлантириш ва ёшларга имкониятлар яратиш.
5. Илм-фан, замонавий технологиялар ва инновациялар.
6. Сунъий интеллект, рақамли иқтисодиёт ва келажак касблари.

Мазкур йўналишдаги нутқ халқимизнинг эртанги кунга ишонч уйғотадиган қуйидаги тарихий ютуқлар ва рақамлар таҳлилига эътибор қаратдик[8]:

- Иқтисодий ўсиш ва камбағаллик: 2017 йилдаги 35 фоизлик камбағаллик даражаси 2026 йилга келиб 4 фоизга туширилди. Хорижий инвестициялар ҳажми йилига 40–50 миллиард долларга етди.
- Инсон капитали ва тиббиёт: Аҳолининг ўртача умр кўриш давомийлиги 1991 йилдаги 66,4 ёшдан 75,4 ёшга (2025 йил ҳолатига) кўтарилди, гўдаклар ва оналар ўлими эса 4 баробарга камайди.
- Таълим тизими: Мактабгача таълим қамрови 78 фоизга етказилди, олийгоҳларда таҳсил олаётган талабалар сони 1,6 миллион нафардан ошди (уларнинг 50 фоиздан кўпроғи хотин-қизлар).
- Ижтимоий ислоҳотлар: Йиллар давомида аҳолини қийнаб келган «пахта қуллиги», мажбурий ва болалар меҳнати, прописка ҳамда конвертация чекловларига бутунлай барҳам берилди.

Келгуси ўн йиллик учун 7 та Миллий дастур. Президент Шавкат Мирзиёев яқин 10 йилни мамлакат учун «Миллий юксалиш даври» деб эълон қилди ва ушбу даврда жами 450 миллиард доллар инвестиция йўналтирилишини маълум қилди. Бу мақсадлар учун 7 та миллий дастур амалга оширилади[8]:

1. Билим ва малака дастури: Таълим тизимини ривожлантириб, билимни келажакнинг асосий капиталига айлантириш. Ўзбекистонни халқаро технология ва инновациялар марказига айлантириш.
2. Саломатликни асраш модели: Тиббиётда даволашдан кўра профилактикани кучайтириш ва Давлат тиббий суғуртасини мамлакатнинг барча хонадонларига киритиш.
3. Иқтисодий юксалиш: 2030 йилга бориб ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) ҳажмини 300 миллиард долларга етказиш.

4. Экология ва сув ресурслари: Сув ва табиатга бўлган муносабатни тубдан ўзгартириш, яшил иқтисодиётни кенгайтириш.

5. Қонун устуворлиги: Фуқаролар ва тадбиркорларнинг қонуний ҳуқуқ ҳамда кафолатларини ҳимоя қилиш тизимини янада кучайтириш.

6. Маҳалла тизими: Маҳаллаларни жамият ва давлат тараққиётининг асосий буюртмачисига айлантириш.

7. Ташқи сиёсат: Ўзбекистонни халқаро дипломатия маркази сифатида мустаҳкамлаш, вазмин ва мувозанатли ташқи сиёсатни давом эттириш. Мамлакат 2027–2029 йилларда Қўшилмаслик ҳаракатига раислик қилади

Юқоридагиларнинг барчаси Ўзбекистонни миллати, тили ва динидан қатъи назар, ҳар бир фуқароси тинч ва эркин, бахтли ва фаровон яшайдиган ижтимоий давлатга айлантириш учун иқтисодий шароит яратади. Жумладан, таълим ва тарбия, соғлиқни сақлаш, илм-фан, маданият ва санъат, спорт соҳаларини ривожлантириш, янги уй-жойлар қуриш, аҳолини ичимлик суви, энергия билан ишончли таъминлаш, ижтимоий инфратузилмалар ишини яхшилашга хизмат қилади.

Эътибор беринг. Президент Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг 35 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқида таъкидлаганидек: “Илгари иқтисодиётимизга йилига 2-3 миллиард доллар хорижий инвестиция олиб келинган бўлса, ҳозирги пайтда 40-50 миллиард доллар чет эл сармояси жалб қилинмоқда. Юртимизга инвестициялар билан бирга илғор технологиялар, замонавий билим ва янги иқтисодий имкониятлар кириб келмоқда.

Биз уч йил олдин 2030 йилда ялпи ички маҳсулот ҳажмини 160 миллиард долларга етказишни режа қилган эдик. Глобал логистикадаги узилишлар, дунёдаги нотинч вазиятга қарамасдан, бу вазифани шу йилнинг ўзида ортиғи билан амалга оширамиз ва даромади ўртачадан юқори бўлган давлатлар қаторига кирамиз”[8].

Ўзбекистоннинг прагматик сиёсати “амалиётда инсонга нима кўпроқ фойда берса, ўшанга кўпроқ аҳамият бериш зарур”, деган умумбашарий ғояга асосланаётганидан далолатдир.

Мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш мақсадларидан келиб чиқиб “Ўзбекистон – 2030” стратегияси инсон, жамият ва давлатнинг ҳаётий муҳим манфаатларини рўёбга чиқаришга қаратилган. Ҳаётий муҳим манфаатлар деганда қаноатлантирилиши жамият, давлат ва инсон шахсининг мавжуд бўлиши ва ривожланишини таъминлайдиган эҳтиёжлар мажмуи назарда тутилади.

Демак, Янги Ўзбекистонни барпо этиш – пиар компания эмас, балки туб тарихий асосларга эга бўлган, мамлакатимиздаги мавжуд сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий вазиятнинг ўзи тақозо этаётган, халқимизнинг асрий интилишларига мос, унинг миллий манфаатларига тўла жавоб берадиган объектив заруратдир.

Ушбу мақоламизни Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг 35 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқининг якунидаги миллий руҳ берадиган фикрлари билан якунлаймиз.

“Бир фикрни ишонч билан айтмоқчиман.

Биз бугун кечагидан кучлимиз. Насиб этса, эртага бундан ҳам кучли бўламиз.

Ўттиз беш йиллик мустақил тараққиёт йўлимиз бизга бир ҳақиқатни ўргатди: халқ ва давлат ягона мақсад йўлида бирлашиб, астойдил ҳаракат қилса, забт этиб бўлмайдиган марранинг ўзи йўқ.

Бундай буюк қудратга эга халқ ва давлатни енга оладиган кучнинг ўзи йўқ.

Биз ягона Ватан, ягона халқ бўлиб, янги ҳаёт ва буюк келажагимизни биргаликда барпо этамиз!”[8].

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 488 б.

2. ҳттпс://президент.уз/уз/листс/виэw/4942
3. Мирзиёев Ш. М. Ҳозирги замон ва Янги Ўзбекистон. – Т., – 2024. – 5-б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60 сонли Фармони. www.уза.уз.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2026 йил 16 февралдаги “Ўзбекистон – 2030 стратегияси” тўғрисидаги ПФ-21-сонли Фармони. www.уза.уз.
6. Қобилов Ш.Р., Камалова Ш.О. Конституция ва Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси: Монография. / – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2024. – 12-б.
7. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон, 2023. – 4-б.
8. 2026 йилнинг 28 август куни Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг 35 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. ҳттпс://президент.уз/уз/листс/виэw/9544.

УДК: 343.85

ФОРМИРОВАНИЕ АНТИКОРРУПЦИОННОГО ПОВЕДЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ – КАК ФАКТОР ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ КОРРУПЦИИ, ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА И БЛАГОСОСТОЯНИЕ

DAVLAT XIZMATCHILARI O‘RTASIDA KORRUPSIYAGA QARSHI XULQ-ATVORNI SHAKLLANTIRISH — KORRUPSIYAGA QARSHI KURASHISH, IQTISODIY O‘SISH VA FAROVONLIK OMILI SIFATIDA

SHAPING ANTI-CORRUPTION BEHAVIOR AMONG CIVIL SERVANTS AS A FACTOR IN COMBATING CORRUPTION, ECONOMIC GROWTH, AND WELL-BEING

Кабилов Шариф Рахимович
профессор кафедры «Управленческих дисциплин» Магистратуры Академия МВД Республики Узбекистан, полковник в отставке.

Аннотация

В статье рассматривается роль духовности и провил нравятвенного поведения в формирование антикоррупционного поведения.

Ключевые слова. Духовность, нравственность, коррупция, антикоррупционное поведение, добропорядочность, верховенства закона, бездуховность, профессиональный долг, профессиональная честь, профессиональная ответственность.

Maqolada korrupsiyaga qarshi xulq-atvorni shakllantirishda ma’naviyat va axloqiy xulq-atvor me’yorlarining o‘rni tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: ma’naviyat, axloq, korrupsiya, korrupsiyaga qarshi xulq-atvor, halollik, qonun ustuvorligi, ma’naviyatsizlik, kasbiy burch, kasbiy sharaf, kasbiy mas’uliyat.

The article examines the role of spirituality and rules of moral behavior in the formation of anti-corruption behavior

Key words. Spirituality, morality, corruption, anti-corruption behavior, integrity, rule of law, lack of spirituality, professional duty, professional honor, professional responsibility.

Будучи обеспокоены серьезностью порождаемых коррупцией проблем и угроз для стабильности и безопасности общества, что подрывает демократические институты и ценности, этические ценности и справедливость и наносит ущерб устойчивому развитию и

правопорядку странами-участниками ООН 31 октября 2003 г. принята Конвенция против коррупции[1]. Присоединение Узбекистана в 2008 году к Конвенции ООН против коррупции (2003) и другим международным актам стало первым шагом в формировании национальной системы противодействия коррупции.

Обновлённая Конституция[2] Нового Узбекистана опирается на такие высокие ценности как неукоснительное обеспечение справедливости и верховенства закона в обществе.

Однако, к сожалению, все ещё имеется ряд факторов, оказывающих негативное воздействие на результативность реформ и препятствующих процветанию страны.

Безусловно, одним из них является коррупция, которая прежде всего способствует снижению доверия народа к государству и реформам, усилению недовольства в обществе. Серьезным осложнением коррупции является то, что этот порок порождает безнравственность в обществе.

Следует отметить, что в конце прошлого и начале XXI века насаждение в странах Запада таких пороков, как материализм, жажда и стремление к богатству, к роскоши, разгулу и праздности. товарный и денежный фетишизм, ускорило экономические процессы. В психику людей стала внедряться «идея», что «все будет превращено в товар, который можно будет продавать и покупать». Поклонение товару возросло. Характер глобализации привел к «гибридизации» культур. Главной особенностью современности остается коммерциализация идей и предметов, человеческого тела и психики, природы и культуры. Во всех сферах общественной жизни приоритетом становятся торговые отношения. Под лозунгом «потребительство и развлечения» усилилось потребительское настроения людей. Насаждается роковая идея о том, что «где у человека кошелек, там и его душа».

Жажда наживы приводит к преступлениям, расшатыванию духовных устоев общества и бездуховности. А бездуховность — это равнодушие, леность мысли, презрение к интеллекту, к глубокому чувству, это верование в то, во что лишь выгодно верить…

Внедрение материализма и эгоизма как общечеловеческой ценности представляет серьезную угрозу духовному миру человека. В условиях глобализации коррупция перестала быть частным вопросом отдельных государств и выступает проблемой планетарного масштаба - мировое сообщество целенаправленно предпринимает шаги по её решению.

В документах ООН, Всемирного банка, ЕС, ОЭСР, СНГ, ФАТФ, ОБСЕ отмечается, что коррупция препятствует экономическому росту страны, резко ухудшает инвестиционный климат, существенно снижает её конкурентоспособность, приводит к расширению объёмов теневой экономики, легализации преступных доходов, она угрожает верховенству закона, демократии и правам человека, подрывает доверие к власти, принципам государственного управления, равенства и социальной справедливости, угрожает стабильности демократических институтов и моральных устоев общества, приводит к расслоению общества, бедности и др.

Вследствие высокой латентности коррупции сложно оценить ущерб, причиняемый ею. В 13-ом отчёте Международного аналитического центра ACFE по корпоративному мошенничеству “Occupational fraud 2024: a Report to the Nations” (Профессиональное мошенничество в 2024 году: доклад, подготовленный странами. Авторские права принадлежат Ассоциации сертифицированных экспертов по расследованию мошенничества, 2024 г.) указывается, что в результате коррупционных преступлений мировая экономика несет огромные потери. В отчёте отмечается, что только по анализам 1921 коррупционных дел в 138 странах выявлен ущерб в размере более 3.1 триллиона долларов США[3].

В принятом по инициативе и политической воли Президента Ш. М. Мирзиёева Законе Республики Узбекистан «О противодействии коррупции»[4] от 3 января 2017 года основными направлениями государственной политики в указанной сфере определены:

повышение правового сознания и правовой культуры населения, формирование в обществе нетерпимого отношения к коррупции;

реализация мер по предупреждению коррупции во всех сферах жизнедеятельности государства и общества;

своевременное выявление, пресечение коррупционных правонарушений, устранение их последствий, причин и условий, им способствующих, обеспечение принципа неотвратимости ответственности за совершение коррупционных правонарушений.

Для обеспечения ранней профилактики коррупционных правонарушений 5 июня 2024 года принят Закон «О конфликте интересов»[5] определяющий механизм предотвращения и регулировании конфликтов интересов, связанных с деятельностью государственных органов и работников государственных организаций.

В целях реализации определённых в законодательстве основных направлений государственной политики в указанной сфере в 2017-2024 годах были приняты Государственные программы по противодействию коррупции на 2017-2019, 2019- 2020, 2021-2022, 2023-2024 годы[6].

Необходимо отметить что, формирование нравственных основ государственной службы в Республике Узбекистан началось с обретения независимости. Всеми правоохранительными органами были приняты правила профессиональной этики.

В результате предпринимаемых мер Узбекистан с 2017 по 2025г. поднялся с 156 на 124-е место в Индексе восприятия коррупции (CPI) Transparency International.

В последние годы Узбекистан демонстрирует устойчивый экономический рост, сопровождающийся рекордным увеличением ВВП, инвестиций и экспорта, а также укреплением золотовалютных резервов. На этом фоне наблюдается заметное снижение безработицы и уровня бедности, что свидетельствует о системном характере реформ.

Одновременно глобальные изменения, нестабильность международных рынков, геоэкономические риски, технологические сдвиги и переход к «зеленой» экономике требуют обновления стратегических подходов. В этой связи актуализируется Стратегия «Узбекистан – 2030», адаптированная к современным условиям и долгосрочным целям развития страны.

Обновления стратегии ориентированы на качественную трансформацию экономики. Ее ключевыми приоритетами являются структурные изменения, развитие производств с высокой добавленной стоимостью, рост производительности труда и устойчивое увеличение доходов населения. Основная цель — к 2030 году удвоить объем экономики, довести доход на душу населения до 5800 долларов и включить Узбекистан в группу стран с уровнем дохода выше среднего.

Центральное место в обновлениях занимает обеспечение макроэкономической стабильности. Планируется увеличить валовой внутренний продукт (ВВП) до 240 миллиардов долларов, снизить инфляцию до 5–6 процентов, ограничить дефицит бюджета на уровне не выше 3 процентов ВВП и удерживать государственный долг в пределах 50 процентов ВВП, что повысит устойчивость экономики к внешним шокам.

Обновленная стратегия «Узбекистан – 2030» представляет собой не просто совокупность масштабных показателей и планов. Это комплексная программа, ориентированная на повышение качества жизни каждого гражданина, создание устойчивых рабочих мест, обеспечение стабильного роста доходов населения и укрепление уверенности общества в будущем. Реализация данной стратегии призвана стать прочной основой для вывода Узбекистана на качественно новый этап социально-экономического развития. Одним словом, обновлённая Стратегия «Узбекистан-2030» ориентирована на качественную трансформацию экономики.

Поэтому достижения к определлённим целям в Стратегии «Узбекистан – 2030» утверждённой Указом Президента № УП-21 от 16 февраля 2026 г. одним из основных стратегических приоритетов (цель 89) определено повышение эффективности системы предотвращения коррупционных факторов, ускоренное продолжение работы по формированию в обществе непримиримого отношения к коррупции[7].

Для этого планируется к 2030 году достижение обретения не ниже 20-й позиции в Индексе восприятия коррупции, объявляемом международной организацией «Transparency International», обеспечение разработки 100 процентов нормативно-правовых актов на основе принципа «законодательство, свободное от коррупции». То есть Узбекистан должен улучшит

своё нынешное 124 место на 20 пунктов к 2030 году и должно занимать 104 место место в Индексе восприятия коррупции «Transparency International.

Необходимо отметить, что для реализации этого приоритета и формирования бескомпромиссного отношения к коррупции установлены следующие основные показатели и механизмы:

Ключевые целевые показатели (KPI) цели 89:

- Международный рейтинг: Повышение позиции Республики Узбекистан в Индексе восприятия коррупции (ИВК) организации Transparency International минимум на 20 позиций.
- Прозрачность госзакупок: Поэтапное доведение доли публикации данных о государственных закупках в открытом формате до 100%.
- Ограничение внеконкурсных процедур: Снижение доли госзакупок, осуществляемых неконкурентными (прямыми) методами, так чтобы она не превышала 20%.

Главные механизмы достижения

1. Цифровизация как антикоррупционный инструмент: Переход на модель «Государство-сервис» (внедрение платформы e-government 2.0), исключающую человеческий фактор при оказании госуслуг, а также автоматизация межведомственного обмена данными.
2. Усиление подотчетности: Автоматизированная оценка коррупционных рисков в министерствах и ведомствах через аналитику больших данных (Big Data).
3. Цифровой контроль исполнения: Мониторинг выполнения задач по борьбе с коррупцией переведен на специальную Цифровую платформу стратегического планирования. По состоянию на 2026 год ход достижения индикаторов делит ведомства на три цветовые категории («зеленая» — норма, «желтая» — небольшое отставание, «красная» — критический риск срыва).

Контроль за своевременным выполнением показателей по предотвращению коррупции возложен на Министерство юстиции, Агентство по противодействию коррупции и Счетную палату.

На международном уровне Конвенция ООН против коррупции (КООНПК) определяет, что каждое государство-участник должно «стремиться применять, в рамках своих институциональных и правовых систем, кодексы или стандарты поведения для правильного, добросовестного и надлежащего выполнения публичных функций».

Ч.2 ст. 19 Закона Республики Узбекистан «О противодействии коррупции от 3 января 2017 г. в качестве мер по предупреждению коррупции в сфере государственного управления определяет обязанность должностных лиц и других работников государственных органов и иных организаций соблюдать законодательство, выполнять свои должностные или служебные обязанности беспристрастно, объективно, добросовестно, с соблюдением правил этического поведения и воздерживаться от совершения каких-либо коррупционных правонарушений или любых других действий, создающих условия для совершения таких правонарушений.

Например, профессиональная деятельность органов внутренних дел (полиции), в особенности замещающих руководящие должности, как правило, носит публичный характер. Такие служащие легко узнаваемы, непосредственно ассоциируются с государственными (муниципальными) органами, в связи с чем обращают на себя внимание общества, включая средства массовой информации, в том числе в нерабочее время.

Сотрудики ОВД (полиции) необходимо помнить, что их неэтичные поступки влекут причинение вреда не только их личной репутации, но и авторитету представляемого ими государственного органа.

Представляется, что решения, принимаемые на всех уровнях публичного управления в демократическом правовом государстве, должны опираться не только на право, но и на нормы морали и нравственности, принятые в обществе представления о долге, чести и справедливости.

Такие моральные ориентиры как профессиональный долг, профессиональная честь, профессиональная ответственность и другие позволяют государственным служащим

нравственно и профессионально совершенствоваться, овладевать необходимыми знаниями и навыками в избранной профессии.

Государственная служба требует взаимной честности и правдивости. Это даст моральное право служащему замещать предоставленную ему должность государственной службы. Обман, сделка с совестью — это не просто личная слабость сотрудника, это нанесение урона государственному органу. Кроме того, без точной правдивой информации невозможно принимать адекватные управленческие решения, верно анализировать ситуацию.

Учёные выделяют факторы, «провоцирующие» коррупцию[8], в том числе:

а) несоответствие процесса законотворчества сложившейся в стране социальноэкономической и политической ситуации;

б) неудовлетворительная работа сотрудников правоохранительных и контролирующих ведомств;

в) искажённые формы социально-экономических преобразований, ведущие ко всё более острой имущественной дифференциации населения;

г) превратившаяся в правовой обычай практика взяточничества и корыстных злоупотреблений чиновников;

д) безнаказанность коррупционеров в высших органах власти;

е) развенчание веры населения в торжество принципов социальной справедливости и пропаганда правового нигилизма

Среди признаков нравственно –психологического характера, присущих преступникам-коррупционерам ученные виделяли следующие: безразличие к национальным интересам; извращение нравственных устоев жизни; нигилистические отношения к законам; стремление к улучшению своего материального положения любым путем, в том числе и преступным.

Портрет коррупционера различаются от иных преступников следующим образом: высокое интеллектуальное развитие; уравновешенность; большой опыт межличностных контактов; знание психологии людей; приспособленчество, высокая предприимчивость, корысть, зависть, жадность, алчность, цинизм, наличие дорогостоящих привычек, интересов и других признаков.

Коррупционер как совершенный эгоист обладает следующими негативными аксиологическими детерминантами: тщеславие, стремление к обогащению, доминированию личных интересов над общественными, агрессивность, цинизм, социальное лицемерие, нравственная деградация и др.

Современному государственному служащему характерно и необходимо антикоррупционное поведение, обладающая позитивными аксиологическими детерминантами, обеспечивающими антикоррупционную устойчивость и антикоррупционное поведение. Такое поведение является эталоном в современном обществе включает в себя совокупность волевых, осознанных и правомерных действий личности.

Нравственный мотив играет ключевую роль в формировании основного мотива антикоррупционного поведения, его нравственной регуляции. В частности, он принуждает индивидуума совершать добрые дела, правомерные действия и поступки антикоррупционного характера, соблюдать правовые нормы, воздерживаться от действий, связанных с использованием служебного положения в личных целях для незаконного обогащения и др.

В марте 2006 г. бывший тогда Генеральным секретарем ЦК КПК, Председателем КНР Ху Цзиньтао сформулировал восемь правил нравственного поведения[9], которым следует руководствоваться всем представителям партийной и государственной власти.

Первое правило: считать делом чести и доблести горячую любовь к Отечеству, считать позором и постыдным делом нанесение вреда Отечеству.

Второе правило: считать делом чести и доблести служение народу, считать позором и постыдным делом поступки, идущие вразрез с интересами народа.

Третье правило: считать делом чести и доблести стремление к науке, считать позором и постыдным делом невежество и отсутствие знаний.

Четвертое правило: считать делом чести и доблести усердный труд, считать позором и постыдным делом стремление к безделью и неприязнь к труду, лень.

Пятое правило: считать делом чести и доблести сплочение и взаимную помощь, считать позором и постыдным делом нанесение ущерба другим ради своей выгоды, стремление поживиться за чужой счет.

Шестое правило: считать делом чести и доблести честность и верность слову, считать позором и постыдным делом утрату чувства долга ради собственной выгоды.

Седьмое правило: считать делом чести и доблести соблюдение дисциплины и законов, считать позором и постыдным делом нарушение законов и дисциплины.

Восьмое правило: считать делом чести и доблести упорную борьбу, считать позором и постыдным делом барское поведение, стремление к роскоши, разгулу и праздности.

Восемь положений – это фактически моральный кодекс от Ху Цзиньтао. В этом моральном кодексе речь идёт о выдвижении на первый план следующих понятий: Отечество, народ, наука, труд, сплочённость, честность, дисциплина и закон, упорство в борьбе. Особый акцент на нравственные и духовные нормы Ху Цзиньтао делается при воспитании будущих офицеров китайской армии. Конкретное воплощение этого курса во всех военных учебных заведениях объявлено «главным требованием к характеру армии» в КНР.

Таким образом, нравственные основы государственной службы придерживаясь требованиям КООН против коррупции, опираясь на традиции и обычаи, национальных и общечеловеческих ценностей нацеливают сотрудников правоохранительных органов на добросовестное и бескорыстное служение государству и обществу.

Список использованной литературы:

1. Сборник международных договоров Республики Узбекистан, 2008 г., № 3-4
2. Национальная база данных законодательства, 01.05.2023 г., № 03/23/837/0241
3. Occupational Fraud 2024: A Report to the Nations must be properly attributed to the ACFE, including the name of the publication. An example of proper attribution +is: “Occupational Fraud 2024: A Report to the Nations. Copyright 2024 by the Association of Certified Fraud Examiners, Inc.”
4. Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2017 г., № 1, ст. 2; Национальная база данных законодательства, 16.01.2019 г., № 03/19/516/2484; 24.05.2019 г., № 03/19/542/317, 2019 г., № 2, ст. 47; 19.11.2021 г., № 03/21/729/1064; 09.08.2023 г., № 03/23/860/0571; 05.06.2024 г., № 03/24/931/0402.
5. Национальная база данных законодательства, 05.06.2024 г., № 03/24/931/0402
6. https://anticorruption.uz/ru/korrupsiyaga-qarshi-kurash-boyicha-davlat-dasturlari
7. https://gov.uz/ru/pages/2030_strategy
8. Кушниренко С.П., Пристансков В.Д. Коррупция и её преступные проявления: особенности уголовного преследования: Криминологический и криминалистический аспекты исследования, обзор судебно-следственной практики: Практическое пособие. СПб.: Специальная Литература, 2004. С. 17.
9. Гэн Хайтянь. Конфуцианство и политическое руководство в современном Китае.//https://cyberleninka.ru/article/n/neokonfutsianstvo-v-otsenke-politicheskogo-rukovodstva-sovremennogo-kitaya/viewer

УДК 334.012.64:331.5

ЯНГИ ИШ ЎРИНЛАРИНИ ЯРАТИШДА КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИКНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

РОЛЬ МАЛОГО БИЗНЕСА И ЧАСТНОГО РЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В СОЗДАНИИ НОВЫХ РАБОЧИХ МЕСТ

THE ROLE OF SMALL BUSINESS AND PRIVATE ENTREPRENEURSHIP IN CREATING NEW JOBS

Умурзакова Замира Салижановна
АДТИ “Иқтисодиёт” кафедраси доценти

Аннотация

Ушбу мақолада янги иш ўринларини яратишда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг тутган ўрни ёритилган. Кичик бизнеснинг аҳоли бандлигини таъминлаш, ишсизлик даражасини камайтириш, аҳоли даромадларини ошириш ва мамлакат иқтисодий ривожланишига қўшадиган ҳиссаси таҳлил қилинган. Шунингдек, тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш, қулай бизнес муҳитини шакллантириш ҳамда янги иш ўринларини кўпайтиришнинг асосий йўналишлари кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: кичик бизнес, хусусий тадбиркорлик, янги иш ўринлари, аҳоли бандлиги, ишсизлик, иқтисодий ривожланиш, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, меҳнат бозори.

В данной статье рассматривается роль малого бизнеса и частного предпринимательства в создании новых рабочих мест. Анализируется вклад малого бизнеса в обеспечение занятости населения, снижение уровня безработицы, повышение доходов населения и экономическое развитие страны. Кроме того, рассматриваются основные направления поддержки предпринимательской деятельности, формирования благоприятной бизнес-среды и увеличения количества новых рабочих мест.

Ключевые слова: малый бизнес, частное предпринимательство, новые рабочие места, занятость населения, безработица, экономическое развитие, поддержка предпринимательства, рынок труда.

This article examines the role of small business and private entrepreneurship in creating new jobs. It analyzes the contribution of small businesses to employment, reducing unemployment, increasing household incomes, and promoting the country’s economic development. Furthermore, the article explores key measures to support entrepreneurial activities, establish a favorable business environment, and increase the number of new employment opportunities.

Keywords: small business, private entrepreneurship, new jobs, employment, unemployment, economic development, entrepreneurship support, labor market.

Бугунги кунда мамлакат иқтисодиётини барқарор ривожлантириш, аҳоли бандлигини таъминлаш ва аҳолининг турмуш даражасини ошириш иқтисодий сиёсатнинг муҳим устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Айниқса, меҳнат бозорида янги иш ўринларини яратиш, ишсизлик даражасини камайтириш ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишда кичик бизнес ҳамда хусусий тадбиркорликнинг аҳамияти ортиб бормоқда.

Кичик бизнес иқтисодиётнинг муҳим таркибий қисми бўлиб, у янги корхоналарни ташкил этиш, аҳоли ташаббусларини қўллаб-қувватлаш, маҳаллий ресурслардан самарали фойдаланиш ва хизмат кўрсатиш соҳасини кенгайтириш орқали бандликни таъминлашга хизмат қилади. Йирик корхоналардан фарқли равишда, кичик тадбиркорлик субъектлари кўп

ҳолларда бозор талабидаги ўзгаришларга тез мослашиши, камроқ бошланғич сармоя билан фаолият бошлаши ва маҳаллий меҳнат ресурсларидан фойдаланиши билан ажралиб туради.[1]

Ўзбекистонда ҳам тадбиркорликни ривожлантириш, хусусий мулк дахлсизлигини таъминлаш, бизнес юритиш шароитларини яхшилаш ва аҳоли учун барқарор даромад манбаларини шакллантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шу нуқтаи назардан, кичик бизнеснинг янги иш ўринларини яратишдаги ўрнини илмий жиҳатдан ўрганиш, мавжуд тенденцияларни таҳлил қилиш ва тадбиркорлик фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш долзарб аҳамиятга эга.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик меҳнат бозорида ишчи кучига бўлган талабни шакллантиришнинг муҳим манбаларидан бири ҳисобланади. Ушбу соҳа савдо, хизмат кўрсатиш, ишлаб чиқариш, қурилиш, қишлоқ хўжалиги ва рақамли иқтисодиёт каби йўналишларда янги бандлик имкониятларини яратади.

Кичик тадбиркорликнинг бандликка таъсири бир нечта асосий йўналишда намоён бўлади. Биринчидан, янги корхоналар ва микрофирмалар ташкил этилиши натижасида аҳоли учун қўшимча иш ўринлари вужудга келади. Иккинчидан, ўзини ўзи банд қилиш ва оилавий тадбиркорлик шакллари орқали меҳнат бозорига кириш имконияти кенгаяди. Учинчидан, тадбиркорлик фаолиятининг ривожланиши маҳсулот ва хизматларга бўлган талабни ошириб, етказиб берувчилар, транспорт, логистика ва бошқа хизматлар соҳаларида ҳам қўшимча иш ўринларининг пайдо бўлишига ёрдам беради.[2]

Шу билан бирга, кичик бизнесда бандликнинг ўсиши ҳар доим ҳам юқори меҳнат унумдорлиги ёки барқарор иш ўринлари кўпайишини англатмайди. Айрим тадбиркорлик субъектларида молиявий ресурсларнинг чекланганлиги, кредит олишдаги қийинчиликлар, малакали кадрлар етишмаслиги ва бозордаги рақобатнинг кучайиши фаолиятнинг барқарорлигига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Шу сабабли кичик бизнеснинг самарадорлигини фақат яратилган иш ўринлари сони билан эмас, балки уларнинг барқарорлиги, меҳнат унумдорлиги, иш ҳақи даражаси, ходимларнинг касбий малакаси ва расмий бандлик улуши билан ҳам баҳолаш лозим.

Кичик бизнесни қўллаб-қувватлашда имтиёзли молиялаштириш, тадбиркорлик кўникмаларини ривожлантириш, касб-ҳунарга ўқитиш, рақамлаштириш, экспорт бозорларига чиқиш ва ҳудудларнинг иқтисодий ихтисослашувини ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикаси Миллий статистика қўмитасининг расмий статистик маълумотлари кичик тадбиркорликнинг мамлакат меҳнат бозоридаги аҳамияти юқори эканини кўрсатади. Хусусан, кичик тадбиркорлик субъектларида банд бўлганлар сони ҳамда уларнинг жами бандликдаги улуши мазкур соҳанинг аҳоли бандлигини таъминлашдаги ўрнини баҳолаш имконини беради.

1-жадвал

Ўзбекистонда кичик тадбиркорликнинг бандлик ва ЯИМдаги улуши, 2021–2025 йиллар

Йил	Кичик тадбиркорлик субъектларида банд бўлганлар, минг киши	Жами бандликдаги улуши, %	ЯИМдаги улуши, %
2021	10 080,6	74,5	56,3
2022	10 131,1	73,9	54,3
2023	10 373,3	74,0	53,8
2024	10 538,6	73,9	53,5
2025	11 183,4	74,9	52,2

Манба: Ўзб.Рес.Миллий статистика қўмитасининг SIAT расмий статистик маълумотлари. Бандлик ва ЯИМ кўрсаткичлари тегишли статистик қаторлардан олинган.

Жадвал маълумотларига кўра, 2021 йилда кичик тадбиркорлик субъектларида банд бўлганлар сони 10 080,6 минг кишини ташкил этган бўлса, 2025 йилга келиб ушбу кўрсаткич 11 183,4 минг кишига етган. Демак, давр мобайнида банд бўлганлар сони 1 102,8 минг кишига ёки тахминан 10,9 фоизга ошган. Жами бандликдаги улуш 2021 йилдаги 74,5 фоиздан 2025 йилда 74,9 фоизга кўтарилган. Бу кичик тадбиркорликнинг мамлакат меҳнат бозоридаги аҳамияти сақланиб қолаётганини кўрсатади. Бироқ ушбу кўрсаткич кичик бизнес яратган янги

иш ўринларининг сонини тўғридан-тўғри ифодаламайди: у соҳада банд бўлганлар сонининг жами банд аҳоли сонига нисбатини кўрсатади. Шу билан бирга, кичик бизнеснинг ЯИМдаги улуши 2021 йилдаги 56,3 фоиздан 2025 йилда 52,2 фоизга пасайган. Бандликдаги улушнинг нисбатан барқарорлиги билан ЯИМдаги улушнинг пасайиши ўртасидаги фарқ соҳада меҳнат унумдорлиги, тармоқлар таркиби ва қўшилган қиймат яратиш жараёнларини чуқурроқ ўрганиш зарурлигини кўрсатади. Бироқ мазкур маълумотларнинг ўзи меҳнат унумдорлиги пасайганини исботламайди. Умуман, статистик маълумотлар кичик тадбиркорликнинг Ўзбекистонда аҳоли бандлигини таъминлашда муҳим ўрин тутишини тасдиқлайди. Келгусида иш ўринларининг барқарорлигини ошириш учун тадбиркорлик субъектларининг молиявий имкониятларини кенгайтириш, инновацияларни жорий этиш ва меҳнат ресурсларининг малакасини оширишга алоҳида эътибор қаратиш зарур.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг аҳамияти миллий иқтисодиёт учун ҳам, алоҳида шахс учун ҳам бирдек аҳамиятлидир.

Республикамизда иқтисодиётни либераллаштириш шароитида кичик бизнес ривожланишининг ўзига хос янги даври бошланди. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг потенциал имкониятлари уни ривожлантиришга жиддий эътибор бериляпти. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасининг рағбатлантирилиши Республика ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг ҳал қилувчи стратегик омилларидан ҳисобланади.

Ўзбекистоннинг ўз янгиланиши ва тараққиёти йўлига асос қилиб олинган етакчи тамойиллардан бири — кучли ижтимоий сиёсатни амалга оширилаётганлигидир. Аҳолини иш билан таъминлаш ижтимоий сиёсатнинг ўзак йўналишларидан бири ҳисобланади. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланиши бандликка ўз таъсирини кўрсатади.

Ҳозирда иқтисодиётимизда кичик бизнес салмоғини ошириш, уларни ташкил этиш жараёнларига чуқур ва илмий асосланган ҳолда ёндашувни талаб этади. Бундай ёндашувни таъминлаш эса ўз навбатида иқтисодиётимиз барқарорлигини оширишнинг муҳим гарови ҳисобланади.

Ўзбекистонда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини барпо этишнинг асосий мақсадларидан бири мамлакатда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик шаклларини устувор ривожлантиришдан иборат. Бу мақсадни амалга ошириш учун иқтисодий ислоҳотлар ўтказилди, унинг ролини ошириш учун йирик институционал асослар яратилди. Тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш ва уни кафолатловчи ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар, тадбиркорларга кўмаклашувчи нодавлат ташкилотлар, корхоналар шулар жумласига киради. Ўзбекистонда хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнес корхоналари мажмуини ташкил этиш муваффақиятли бормоқда.

Бугунги кунга келиб, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари мамлакатимиз иқтисодиётининг барча жабҳаларида, машинасозлик маҳсулотлари ишлаб чиқаришда, халқ истеъмоли молларини, қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришда ҳамда бошқа соҳаларда фаолият кўрсатмоқда. Республикамизда кичик бизнес корхоналари сонининг изчиллик билан ортиши, иқтисодиётнинг барча секторларида, жумладан, транспорт, алоқа, соғлиқни сақлаш ва бошқа ноишлаб чиқариш тармоқларида ҳам кузатилмоқда.

Мамлакатимиз иқтисодиётида амалга оширилаётган таркибий ўзгаришлар алоҳида эътиборга лойиқ. ЯҲМ ҳажми ўсиб бормоқда. Лекин шуни ҳам қайд этиш керакки, ривожланиш билан бирга қилиниши зарур бўлган вазифалар ҳам жуда кўп.

Вилоятда импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенг йўлга қўйиш, керак бўлганда, четга маҳаллий ҳудуд ишлаб чиқарувчилари ишлаб чиқарган маҳсулотларини сотиш орқали иқтисодиётни янада шакллантириш бизнинг олдимизда турган устувор вазифадир.

Юқоридаги хулосалардан келиб чиқиб, бир қатор таклифларни тавсия қиламиз:

1. Кичик ва хусусий корхоналар ривожланишида эришиш керак бўлган миқдорий реал иқтисодий кўрсаткичларни, уларни амалга оширишнинг восита ва имкониятларини олдиндан белгилаш. Масалан, корхоналар сонини янада кўпайтириш. Бундай тадбирни асосий самараси

шундаки, кичик бизнес субъектларининг сон жиҳатдан оқилона миқдорига эришилади, вилоят иқтисодиёт корхоналарнинг адолатли географик тақсимоти туфайли кичик бизнес хизматларидан бир текисда фойдаланиш имконияти яратилади.

2. Кичик ва хусусий корхоналарни ривожлантиришнинг сифат кўрсаткичларини такомиллаштириш йўлларини белгилаш.

3. Кичик бизнес соҳасини бошқаришнинг иқтисодий механизмларини ишга солиш. Айниқса, бюджет сиёсатида бундай корхоналар аҳамиятини ошириш, бюджет даромадлари шаклланишида уларнинг ўрни хусусий корхоналар ривожланишини рағбатлантириш масалаларини кўриб чиқиш.

4. Аҳоли даромадларини ва турмуш даражасини оширишнинг ўта муҳим шарти бўлган бандлик муаммосини ҳал этишни кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш билан оқилона олиб бориш. Мазкур долзарб муаммони ечиш нафақат иқтисодий балки улкан ижтимоий сиёсий аҳамиятга эга бўлиб, халқимиз турмуш даражаси ва фаровонлигини ошириш билан бевосита боғлиқ бўлгани ҳақида айтиш мақсадга мувофиқ.

5. Қишлоқда тадбиркорликни, унинг кичик бизнес шаклларини ривожлантириш билан боғлиқ турли бошқарув поғоналарида ташкилий-иқтисодий масалаларни ҳал этиш ҳам устувор масалалар қаторига киради.

6. Тадбиркорлик фаолияти ривожланишида солиқ ва савдо соҳаларидаги Ҳукумат сиёсати муҳим рол ўйнайди. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, шу соҳадаги чекловлар кичик бизнес ривожидаги аксарият муаммоларни юзага келишига сабаб бўлади. Шунинг учун ислоҳотларнинг ҳозирги босқичида бу соҳаларда тадбиркорликка тўсиқ бўлаётган омилларни таҳлил қилиш ва уларни бозор талаблари доирасида баҳолаш муҳим аҳамиятга эгадир.

7. Ўзбекистонда кичик корхоналарни молиявий қўллаб-қувватлаш тизимининг такомиллаштирилиши кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликка хизмат кўрсатадиган банклар, фондлар, инвестициялар ва суғурта ташкилотларининг фаолиятларини рағбатлантириш йўналишида олиб борилиши лозим. Хорижий мамлакатлардаги каби Ўзбекистон Республикасида ҳам агар корхона устувор давлат дастурида (янги техникани яратиш, узоқ ҳудудларни ривожлантириш ва бошқалар) қатнашаётган бўлса, имтиёзли қарзлар олиши мумкин. Бунда фоизнинг энг кам меъёри ва қарзни узишда узоқ муддат берилиши – қарз беришдаги асосий шартлардандир.

8. Кичик корхоналар фаолиятига олдиндан кўриб бўлмайдиган хилма-хил хатарли вазиятлар катта таъсир кўрсатади, конъюнктуранинг кескин ўзгариб кетиши, мижозларнинг тўловга қодир бўлмай қолиши, табиий офатлар уларни танг аҳволга тушириб қўяди. Шу сабабли ривожланган мамлакатларда суғурталар тизими яхши йўлга қўйилган. Бизнинг мамлакатимизда ҳам суғурталар барпо этилиши зарур. Бу тизим кичик корхоналарни ривожлантиришда (айниқса, тижорат хатарлари катта бўлган соҳаларда) қулай шароитларни кафолатлаши, ўзиники бўлган ёки қарз олинган капитал билан таваккал қилиб иш бошлаган тадбиркорларга ишонч ва зарур барқарорликни яратиши керак.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликка, хусусан, уларнинг модернизация қилиниши ва технологик янгиланишига молиявий кўмак бериш, замонавий банк хизматлари кўрсатиш кўламини янада кенгайтириш, янги иш ўринлари яратилиши ва аҳолининг бандлиги таъминланишида, ички истеъмол товарлари ишлаб чиқариш ҳажмининг кўпайиши ва минглаб оилалар даромадлари ортишида муҳим аҳамият касб этади.

Олиб борилган таҳлиллар шуни кўрсатадики, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик Ўзбекистонда янги иш ўринларини яратиш, аҳоли бандлигини таъминлаш ва иқтисодий фаолликни оширишнинг муҳим омилларидан бири ҳисобланади. 2021–2025 йилларда кичик тадбиркорлик субъектларида банд бўлганлар сонининг ўсиши мазкур соҳанинг меҳнат бозоридаги аҳамиятини намоён этади.

Тадқиқот натижалари асосида қуйидаги илмий-амалий таклифлар ишлаб чиқилди:

1. Молиявий қўллаб-қувватлашни кенгайтириш. Янги тадбиркорлик субъектлари учун кредит ресурсларидан фойдаланиш имкониятларини яхшилаш ва молиялаштириш механизмларини такомиллаштириш зарур.

2. Ёшлар тадбиркорлигини ривожлантириш. Ёшларни бизнес юритиш, молиявий саводхонлик ва рақамли технологиялар бўйича ўқитиш орқали уларнинг мустақил даромад манбаларини шакллантиришга кўмаклашиш лозим.

3. Ҳудудий имкониятлардан самарали фойдаланиш. Ҳар бир ҳудуднинг иқтисодий салоҳияти, табиий ресурслари ва меҳнат бозори эҳтиёжларидан келиб чиқиб, кичик бизнеснинг истиқболли йўналишларини ривожлантириш мақсадга мувофиқ.

4. Барқарор ва расмий иш ўринларини кўпайтириш. Тадбиркорлик субъектларини расмий фаолият юритишга рағбатлантириш, ходимларнинг меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва муносиб меҳнат шароитларини таъминлашга эътибор қаратиш керак.

5. Инновация ва рақамлаштиришни жорий этиш. Электрон савдо, рақамли хизматлар ва замонавий ишлаб чиқариш технологияларини ривожлантириш орқали кичик бизнеснинг рақобатбардошлиги ва меҳнат унумдорлигини ошириш мумкин.

6. Бандлик самарадорлигини баҳолаш тизимини такомиллаштириш. Яратилган янги иш ўринлари сони, уларнинг қанчалик узоқ сақланиши, иш ҳақи даражаси ва меҳнат унумдорлиги каби кўрсаткичларни биргаликда таҳлил қилиш зарур.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш фақат янги иш ўринларини кўпайтиришга эмас, балки аҳоли даромадларини ошириш, иқтисодиётни диверсификация қилиш ва ижтимоий барқарорликни мустаҳкамлашга ҳам хизмат қилади. Шу боис тадбиркорлик субъектларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, бизнес муҳитини яхшилаш ва инсон капиталини ривожлантириш мамлакатда барқарор бандликни таъминлашнинг муҳим шартларидан ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Аликулов С.А., Шукуров И.С., Қушатов Р.Х., Пардаева О.М.Бизнесга кириш. Нашр йили: 2024 йил. 336 бет.
2. Ашуров М.С., Курпаяниди К.И., Шакирова Й.С. Кичик бизнес ва тадбиркорлик. Нашр йили: 2025 йил. 444 бет.

УДК: 331.101.6:658.3

КОРХОНАЛАРДА МЕҲНАТ УНУМДОРЛИГИНИ ЯХШИЛАШ ЙЎЛЛАРИ

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ ТРУДА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ

WAYS TO IMPROVE LABOR PRODUCTIVITY IN ENTERPRISES

Ахунов Мухаммадамин Абдуваситович
АДТИ «Иқтисодиёт» кафедраси доценти

Аннотация

Мазкур мақолада корхоналарда меҳнат унумдорлигини оширишнинг назарий ва амалий жиҳатлари, унга таъсир этувчи асосий омиллар ҳамда ишлаб чиқариш самарадорлигини юксалтириш йўллари ёритилган. Шунингдек, меҳнатни самарали ташкил этиш, ходимларни рағбатлантириш, замонавий технологияларни жорий этиш, инсон капиталини ривожлантириш ва бошқарув тизимини такомиллаштиришнинг меҳнат унумдорлигига таъсири кўриб чиқилган. Тадқиқот натижалари асосида корхоналарда меҳнат унумдорлигини ошириш ва рақобатбардошликни мустаҳкамлашга қаратилган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишнинг аҳамияти асосланган.

Калит сўзлар: меҳнат унумдорлиги, корхона, ишлаб чиқариш самарадорлиги, меҳнатни ташкил этиш, ходимларни рағбатлантириш, инсон капитали, инновацион технологиялар, меҳнат ресурслари, бошқарув тизими, рақобатбардошлик.

В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты повышения производительности труда на предприятиях, основные факторы, влияющие на её уровень, а также пути повышения эффективности производства. Особое внимание уделяется эффективной организации труда, мотивации работников, внедрению современных технологий, развитию человеческого капитала и совершенствованию системы управления. На основе проведённого анализа обосновывается значимость разработки предложений и рекомендаций, направленных на повышение производительности труда и укрепление конкурентоспособности предприятий.

Ключевые слова: производительность труда, предприятие, эффективность производства, организация труда, мотивация работников, человеческий капитал, инновационные технологии, трудовые ресурсы, система управления, конкурентоспособность.

This article examines the theoretical and practical aspects of improving labor productivity in enterprises, the main factors affecting productivity levels, and approaches to enhancing production efficiency. Particular attention is paid to effective work organization, employee motivation, the adoption of modern technologies, human capital development, and improvements in management systems. The study highlights the importance of developing practical recommendations aimed at increasing labor productivity, optimizing the use of labor resources, and strengthening enterprise competitiveness.

Keywords: labor productivity, enterprise, production efficiency, work organization, employee motivation, human capital, innovative technologies, labor resources, management system, competitiveness.

Бугунги кунда жаҳон иқтисодиётида рақобатнинг кучайиши, рақамли технологияларнинг жадал ривожланиши ва ишлаб чиқариш жараёнларининг модернизациялашуви корхоналар олдига мавжуд ресурслардан янада самарали фойдаланиш вазифасини қўймоқда. Бу шароитда меҳнат унумдорлигини ошириш корхоналарнинг иқтисодий барқарорлигини таъминлаш, маҳсулот таннархини пасайтириш, фойда ҳажмини кўпайтириш ва бозордаги рақобатбардошлигини мустаҳкамлашнинг муҳим омилларидан бири ҳисобланади.

Меҳнат унумдорлиги корхонада меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ифодаловчи асосий иқтисодий кўрсаткичдир. У маълум вақт давомида ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки кўрсатилган хизмат ҳажмини сарфланган меҳнат миқдорига нисбатан баҳолаш имконини беради. Меҳнат унумдорлигининг ўсиши бир хил меҳнат сарфи билан кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқариш ёки белгиланган ишлаб чиқариш ҳажмини камроқ ресурс сарфлаган ҳолда таъминлашни англатади.[1]

Ўзбекистонда иқтисодиёт тармоқларининг ривожланиши, хусусий секторнинг кенгайиши ва саноат ишлаб чиқаришининг ўсиши корхоналарда меҳнат унумдорлигини ошириш масаласини янада долзарб қилмоқда. Шу сабабли меҳнатни илмий асосда ташкил этиш, ходимларнинг касбий малакасини ошириш, инновацион технологияларни жорий этиш ва самарали бошқарув усулларидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

Меҳнат унумдорлиги ишлаб чиқариш жараёнида меҳнат сарфи ва олинган натижа ўртасидаги нисбатни ифодалайди. У корхонанинг иқтисодий салоҳияти, ишлаб чиқариш имкониятлари ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражасини баҳолашда муҳим ўрин тутади.

Меҳнат унумдорлигининг ошиши корхонага қуйидаги иқтисодий имкониятларни яратади:

1. маҳсулот бирлигига тўғри келадиган меҳнат сарфини камайтириш;
2. ишлаб чиқариш қувватларидан тўлиқроқ фойдаланиш;
3. маҳсулот сифати ва ишлаб чиқариш барқарорлигини яхшилаш;
4. корхона даромадлилиги ва рақобатбардошлигини ошириш;
5. ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш имкониятларини кенгайтириш.[2]

Бироқ меҳнат унумдорлигининг ўсиши фақат иш суръатини ошириш билан чекланмаслиги керак. У ходимларнинг хавфсизлиги, меҳнат шароитлари, маҳсулот сифати ва ишдан қониқиш даражаси билан биргаликда баҳоланиши лозим.

Меҳнат унумдорлигини ошириш масаласини ўрганишда мамлакатдаги иқтисодий ўсиш ва бандлик кўрсаткичларини таҳлил қилиш муҳимдир. Ўзбекистон Республикаси Миллий статистика қўмитасининг маълумотларига кўра, 2025 йилда иқтисодиётда банд бўлган аҳоли сони 14 933,9 минг кишини ташкил этган. 2024 йилда ушбу кўрсаткич 14 261,9 минг кишига тенг бўлган.

1-жадвал

Ўзбекистонда иқтисодиётда банд бўлган аҳоли сони

Йил	Банд аҳоли, минг киши	Олдинги йилга нисбатан ўзгариш
2023	14 014,2	—
2024	14 261,9	+247,7
2025	14 933,9	+672,0

Манба: Ўзбекистон Республикаси Миллий статистика қўмитасининг SIAT расмий статистик маълумотлари асосида тузилди

Жадвалдан кўриниб турибдики, 2024 йилда иқтисодиётда банд бўлган аҳоли сони 2023 йилга нисбатан 247,7 минг кишига ошган. 2025 йилда эса 2024 йилга нисбатан 672 минг кишига кўпайган. Ҳисоб-китобларга кўра, 2025 йилда банд аҳоли сонининг ўсиши тахминан 4,7 фоизни ташкил этган.

Ушбу кўрсаткичлар мамлакатда меҳнат ресурсларидан фойдаланиш кўлами кенгайиб бораётганини кўрсатади. Бироқ банд аҳоли сонининг ортиши ўз-ўзидан меҳнат унумдорлиги ҳам ошганини англатмайди. Бунинг учун ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, қўшилган қиймат ва сарфланган меҳнат миқдорини биргаликда таҳлил қилиш зарур.

Миллий статистика қўмитасининг 2026 йил 21 январда эълон қилинган дастлабки маълумотларига кўра, 2025 йилда Ўзбекистон ялпи ички маҳсулоти 7,7 фоизга, саноат ишлаб чиқариши эса 6,8 фоизга ўсган. Ушбу натижалар иқтисодиётда ишлаб чиқариш фаоллиги кенгайганини кўрсатади. Бироқ саноат ишлаб чиқаришининг ўсиш суръатини меҳнат унумдорлиги ўсиши билан айнан бир хил деб ҳисоблаш мумкин эмас, чунки ишлаб чиқариш ҳажмига капитал инвестициялар, ишлаб турган корхоналар сони, иш вақти ва бошқа омиллар ҳам таъсир кўрсатади.

Халқаро статистика ҳам меҳнат унумдорлигини ошириш масаласи долзарб эканини тасдиқлайди. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Барқарор ривожланиш мақсадлари бўйича 2025 йилги ҳисоботида жаҳонда меҳнат унумдорлиги ўсиши 2024 йилда 1,5 фоизга етгани, бу кўрсаткич 2015–2019 йиллардаги ўртача 1,8 фоизлик ўсишдан паст экани қайд этилган.

Ушбу маълумотлар меҳнат унумдорлигини ошириш учун фақат иш ўринларини кўпайтириш эмас, балки ҳар бир ходимнинг меҳнат натижадорлигини, технологиялардан фойдаланиш самарадорлигини ва ишлаб чиқариш жараёнларининг сифатини яхшилаш ҳам зарурлигини кўрсатади.

Корхоналарда меҳнат унумдорлигини ошириш бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган ташкилий, технологик, иқтисодий ва ижтимоий чора-тадбирларни амалга оширишни талаб этади.

1. Замонавий технологиялар ва автоматлаштиришни жорий этиш. Ишлаб чиқариш жараёнларини автоматлаштириш меҳнат унумдорлигини оширишнинг муҳим йўналишларидан биридир. Замонавий ускуналар, роботлаштирилган тизимлар, рақамли назорат воситалари ва автоматлаштирилган бошқарув дастурлари такрорий операцияларга сарфланадиган вақтни қисқартиришга ёрдам беради.

Масалан, маҳсулотларни қўлда саралаш ёки қадоқлаш жараёнларини автоматлаштириш натижасида ишлаб чиқариш тезлиги ошиши, инсон омили билан боғлиқ хатолар камайиши ва маҳсулот сифати барқарорлашиши мумкин. Бироқ бундай технологияларни жорий этишда

ускуналар қиймати, техник хизмат кўрсатиш харажатлари ва ходимларни қайта тайёрлаш эҳтиёжи ҳам ҳисобга олиниши лозим.

2. Ходимларнинг малакаси ва касбий компетенцияларини ривожлантириш. Корхона самарадорлиги кўп жиҳатдан ходимларнинг билим, малака ва тажрибасига боғлиқ. Малакали ходим ишлаб чиқариш ускуналаридан тўғри фойдаланади, носозликларни тезроқ аниқлайди ва иш жараёнидаги ортиқча харажатларни камайтиришга ҳисса қўшади.

Шу сабабли корхоналарда мунтазам малака ошириш курсларини ташкил этиш, иш жойида ўқитиш, тажрибали мутахассислар иштирокида устоз-шогирд тизимини ривожлантириш ва рақамли кўникмаларни шакллантириш зарур.

Бундан ташқари, ходимларнинг янги технологияларга мослашиш қобилиятини ривожлантириш меҳнат унумдорлигининг узоқ муддатли ўсишига хизмат қилади.

3. Меҳнатни самарали ташкил этиш. Меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи муҳим омиллардан бири иш жараёнларининг тўғри ташкил этилишидир. Вазифаларнинг ноаниқ тақсимланиши, иш жойларининг нотўғри жойлаштирилиши, хомашёни ўз вақтида етказиб бермаслик ва ускуналарнинг бекор туриб қолиши ишлаб чиқариш самарадорлигини пасайтиради.

Корхонада ҳар бир ходимнинг вазифаси ва масъулияти аниқ белгиланиши, ишлаб чиқариш жараёнлари ўзаро мувофиқлаштирилиши ҳамда иш вақтидан фойдаланиш доимий назорат қилиниши лозим.

Шунингдек, ортиқча ҳаракатлар, такрорий операциялар ва ишлаб чиқаришдаги узилишларни аниқлаш учун жараёнларни мунтазам таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

4. Моддий ва номоддий рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш. Ходимларнинг меҳнат натижаларидан манфаатдорлигини ошириш учун рағбатлантириш тизими адолатли ва тушунарли бўлиши керак. Асосий иш ҳақига қўшимча равишда белгиланган натижаларга эришган ходимларга мукофотлар, устамалар ва бошқа рағбатлантириш чоралари қўлланилиши мумкин.

Бироқ рағбатлантириш фақат ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорига боғланиб қолмаслиги лозим. Маҳсулот сифати, меҳнат хавфсизлиги, ресурсларни тежаш, жамоавий ҳамкорлик ва белгиланган муддатларга риоя қилиш ҳам баҳоланиши зарур.

Номоддий рағбатлантириш, жумладан, ходимларнинг ташаббусларини қўллаб-қувватлаш, уларнинг касбий ўсиш имкониятларини кенгайтириш ва меҳнат натижаларини эътироф этиш ҳам ижобий самара беради.

5. Рақамлаштириш ва бошқарув қарорларини такомиллаштириш. Корхоналарда рақамли технологиялардан фойдаланиш меҳнат унумдорлигини мунтазам кузатиш ва ишлаб чиқаришдаги муаммоларни тезкор аниқлаш имконини беради.

Масалан, ERP тизимлари орқали хомашё захиралари, буюртмалар, ишлаб чиқариш харажатлари ва ходимлар меҳнат фаолиятини ягона ахборот муҳитида бошқариш мумкин. Маълумотлар таҳлили асосида талабни прогноз қилиш, ишлаб чиқариш режаларини оптималлаштириш ва ресурсларни самарали тақсимлаш имконияти кенгаяди. Рақамлаштиришнинг асосий мақсади ходимларни назорат қилишни кучайтиришдангина иборат эмас, балки қарорларни аниқ маълумотларга асосланиб қабул қилиш ва ортиқча операцияларни қисқартиришдан иборат бўлиши лозим.

Айрим корхоналарда меҳнат унумдорлигининг паст бўлишига замонавий ускуналар етишмаслиги, ходимлар малакасининг талаб даражасида эмаслиги, меҳнат жараёнларининг нотўғри ташкил қилиниши ва рағбатлантириш тизимининг самарасизлиги сабаб бўлиши мумкин.

Бундан ташқари, ишлаб чиқаришдаги узилишлар, хомашё таъминотидаги муаммолар, эскирган технологиялар ва бошқарувдаги ортиқча бюрократик жараёнлар ҳам меҳнат натижадорлигига салбий таъсир кўрсатади.

Мазкур муаммоларни бартараф этиш учун қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш тавсия этилади:

1. Меҳнат унумдорлигини мунтазам ўлчаш. Ҳар бир бўлим ва ишлаб чиқариш участкаси учун ўлчанадиган кўрсаткичларни белгилаш ҳамда уларни ойлик ва чораклик кесимда таҳлил қилиш.

2. Технологик модернизацияни босқичма-босқич амалга ошириш. Аввало, энг кўп вақт ва харажат талаб қиладиган жараёнларни аниқлаб, автоматлаштириш лойиҳаларининг иқтисодий самарасини баҳолаш.

3. Ходимларнинг малакасини мунтазам ошириш. Янги ускуналар, рақамли дастурлар, сифат назорати ва меҳнат хавфсизлиги бўйича амалий ўқувларни ташкил этиш.

4. Натижага асосланган рағбатлантириш тизимини жорий этиш. Мукофотларни маҳсулот миқдори билан бирга сифат, тежамкорлик ва хавфсиз меҳнат кўрсаткичларига ҳам боғлаш.

5. Ишлаб чиқаришдаги йўқотишларни камайтириш. Хомашё исрофи, бекор туришлар, ортиқча ташиш ва такрорий операцияларни аниқлаб, уларни қисқартириш.

6. Рақамли бошқарув воситаларидан фойдаланиш. Ишлаб чиқариш режаси, харажатлар, буюртмалар ва натижаларни ягона ахборот тизимида кузатиб бориш.

7. Ходимлар учун қулай ва хавфсиз меҳнат шароитларини яратиш. Иш жойларининг эргономикасини яхшилаш, дам олиш режимларига риоя қилиш ва касбий чарчоқнинг олдини олиш.

Ушбу чора-тадбирларни амалга оширишда корхонанинг тармоқ хусусиятлари, молиявий имкониятлари ва технологик салоҳияти ҳисобга олиниши керак. Масалан, саноат корхонасида автоматлаштириш ва ускуналардан фойдаланиш самарадорлиги муҳим бўлса, хизмат кўрсатиш соҳасида ходимлар малакаси, мижозларга хизмат кўрсатиш жараёнлари ва рақамли ечимлар кўпроқ аҳамият касб этиши мумкин.

Корхоналарда меҳнат унумдорлигини ошириш иқтисодий самарадорликни таъминлаш, ишлаб чиқариш харажатларини оптималлаштириш ва рақобатбардошликни мустаҳкамлашнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Меҳнат унумдорлигининг ўсиши фақат ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтиришга эмас, балки меҳнат ресурслари, технологиялар, вақт ва молиявий маблағлардан оқилона фойдаланишга ҳам боғлиқ.

Ўзбекистонда 2025 йилда иқтисодиётда банд бўлган аҳоли сонининг 14,9 миллион кишига яқинлашиши, ялпи ички маҳсулотнинг 7,7 фоизга ва саноат ишлаб чиқаришининг 6,8 фоизга ўсиши корхоналар фаолиятини самарали ташкил этиш ва меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш масалаларининг аҳамиятини янада оширади. Шу билан бирга, иқтисодий ўсиш кўрсаткичлари меҳнат унумдорлиги ўсишини тўғридан-тўғри англатмаслиги сабабли корхона даражасида алоҳида ҳисоб-китоб ва таҳлиллар ўтказиш зарур.

Таҳлиллардан келиб чиқиб, корхоналарда меҳнат унумдорлигини ошириш учун замонавий технологияларни жорий этиш, ходимлар малакасини ривожлантириш, меҳнатни илмий асосда ташкил этиш, рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш ва рақамли бошқарув усулларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Шунингдек, меҳнат унумдорлиги кўрсаткичларини мунтазам баҳолаш ва уларни маҳсулот сифати, таннарх ҳамда меҳнат хавфсизлиги кўрсаткичлари билан биргаликда таҳлил қилиш лозим.

Ушбу йўналишлардаги изчил чора-тадбирлар корхоналарнинг мавжуд ресурслардан самарали фойдаланишига, маҳсулот таннархини пасайтиришга, ходимлар меҳнатининг натижадорлигини оширишга ва узоқ муддатли иқтисодий барқарорликни таъминлашга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдураҳмонов Қ.Х., Зокирова Н.К. — «Меҳнат иқтисодиёти, меҳнат муносабатлари ва бандлик масалалари.2025 йил.
2. George J. Borjas — Labor Economics, 9th edition. Меҳнат бозори, иш ҳақи, бандлик ва меҳнат унумдорлиги.2024 йил.

UDK: 338.24

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA SUG‘URTA KOMPANIYALARI RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISHNING STRATEGIK MODELI VA AMALIY TAVSIYALAR

СТРАТЕГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ И ПРАКТИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПОВЫШЕНИЮ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ СТРАХОВЫХ КОМПАНИЙ В КОНТЕКСТЕ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ.

STRATEGIC MODEL AND PRACTICAL RECOMMENDATIONS FOR ENHANCING THE COMPETITIVENESS OF INSURANCE COMPANIES IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION

Turg‘unmirzayev Azmiddin Shamsitdin o‘g‘li
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti Iqtisodiyot kafedrasi v.b dotsenti,
Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (Phd)
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi mustaqil tadqiqotchisi
ORG-ID: 0009-0007-2579-2410
WoS ID: PSL-6110-2026

Annotatsiya

Ushbu maqolada raqamli transformatsiya jarayonlarining sug‘urta kompaniyalari raqobatbardoshligiga ta’siri hamda ularning bozor mavqeyini mustahkamlash masalalari tadqiq etilgan. Ishda raqamli iqtisodiyot sharoitida sug‘urta tashkilotlarining raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan strategik model ishlab chiqilgan bo‘lib, u biznes-jarayonlarni avtomatlashtirish, InsurTech yechimlarini integratsiyalash va mijozga yo‘naltirilgan xizmatlarni rivojlantirish bosqichlarini qamrab oladi. Shuningdek, sug‘urta xizmatlari sifatini yaxshilash, operating xarajatlarni maqbullashtirish hamda xatarlarni baholash tizimini takomillashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar va ilmiy-amaliy takliflar shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli transformatsiya, sug‘urta kompaniyalari, raqobatbardoshlik, strategik model, amaliy tavsiyalar, InsurTech, raqamli ekotizim, biznes-jarayonlar, mijoz tajribasi.

В данной статье исследовано влияние процессов цифровой трансформации на конкурентоспособность страховых компаний и вопросы укрепления их рыночных позиций. В работе разработана стратегическая модель повышения конкурентоспособности страховых организаций в условиях цифровой экономики, охватывающая этапы автоматизации бизнес-процессов, интеграции InsurTech-решений и развития клиент-ориентированных сервисов. Также сформированы практические рекомендации и научно-практические предложения по повышению качества страховых услуг, оптимизации операционных расходов и совершенствованию системы оценки рисков.

Ключевые слова: цифровая трансформация, страховые компании, конкурентоспособность, стратегическая модель, практические рекомендации, InsurTech, цифровая экосистема, бизнес-процессы, клиентский опыт.

This article investigates the impact of digital transformation processes on the competitiveness of insurance companies and addresses methods for strengthening their market positioning. A strategic model aimed at enhancing the competitiveness of insurance organizations in the digital economy is developed, encompassing stages of business process automation, InsurTech integration, and customer-centric service development. Furthermore, practical recommendations and applied scientific suggestions are formulated to improve insurance service quality, optimize operating costs, and enhance risk assessment systems.

Keywords: digital transformation, insurance companies, competitiveness, strategic model, practical recommendations, InsurTech, digital ecosystem, business processes, customer experience.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida raqobatbardoshlik tushunchasi an’anaviy talqindan tubdan farq qiladi. Agar avvallari kuchli brend, katta kapital va keng filiallar tarmog‘i raqobat ustunligi hisoblangan bo‘lsa, bugungi kunda tezlik, ma'lumotlarni qayta ishlash qobiliyati, mijoz tajribasini (CX) boshqarish va ekotizimlar yaratish salohiyati hal qiluvchi omillarga aylandi. O‘zbekiston sug‘urta bozori jadal rivojlanish bosqichida bo‘lib, 2025 yil holatiga ko‘ra 34 ta sug‘urta kompaniyasi faoliyat yuritmoqda. 2025 yilning yanvar–iyun oylarida O‘zbekistondagi sug‘urta kompaniyalari jami 6,23 trln so‘mlik sug‘urta mukofotlari yig‘ishdi. Bu o‘tgan yilning shu davriga nisbatan 46% ko‘pdir, deya xabar bermoqda Istiqbolli loyihalar milliy agentligi (ILMA) hisoboti. Umumiy sug‘urta segmentida yig‘ilgan mukofotlar hajmi 5,85 trln so‘mni tashkil etib, 39,6%ga oshdi. Shu bilan birga, hayotni sug‘urtalash eng yuqori o‘sishni ko‘rsatdi: yig‘ilgan mukofotlar 384,22 mlrd so‘mga yetdi, bu esa o‘tgan yilga nisbatan 385,6% ko‘pdir. Yanvar–iyun oylarida sug‘urta to‘lovlari 1,24 trln so‘mni tashkil etdi (+11,6%). Umumiy sug‘urta segmentida to‘lovlar 1,18 trln so‘mga yetdi (+12,7%), hayotni sug‘urtalashda esa 64,46 mlrd so‘mgacha pasaydi (-5,9%). Iyun oyi yakuniga ko‘ra sug‘urta tashkilotlarining jami majburiyatlari 2,98 kvadrillion so‘mga yetdi, bu o‘tgan yilga nisbatan 44,6% ko‘p. Sektor investitsiyalari hajmi esa 8,34 trln so‘mdan oshdi (+36,5%). Investitsiyalarning 60,9%i depozitlarda, 16,7%i qimmatli qog‘ozlarda, 18,7%i esa ko‘chmas mulkda joylashtirilgan.

Bozorda 34 ta sug‘urta kompaniyasi faoliyat ko‘rsatmoqda, bu o‘tgan yilga nisbatan bitta kam. Shundan hayotni sug‘urtalash bilan shug‘ullanuvchi kompaniyalar soni oltiga yetdi. Umumiy sug‘urta segmentida yig‘ilgan mukofotlar bo‘yicha Apex Insurance yetakchi bo‘lib, 1,08 trln so‘m (+38,8%) to‘pladi. Keyingi o‘rinlarda My-Insurance — 354,54 mlrd so‘m (+48,9%) va “O‘zbekInvest” — 312,3 mlrd so‘m (+15,8%). Hayotni sug‘urtalash bo‘yicha esa Apex Life Insurance birinchi o‘rinni egalladi — 248,24 mlrd so‘m (+449,2%). Ikkinchi o‘rinda TBC Sug‘urta — 38,55 mlrd so‘m, uchinchi o‘rinda Alfa Life Insurance — 18,04 mlrd so‘m (+69,1%). Umumiy sug‘urta segmentida to‘lovlar hajmi bo‘yicha ham Apex Insurance yetakchi bo‘ldi — 287,18 mlrd so‘m (-30,8%). Ikkinchi o‘rinda My-Insurance — 181,93 mlrd so‘m (+42,3%), uchinchi o‘rinda Gross Sug‘urta — 97,42 mlrd so‘m (+92,2%). Hayotni sug‘urtalash bo‘yicha eng ko‘p to‘lovlarni Apex Life Insurance amalga oshirdi — 46,16 mlrd so‘m. Alfa Life Insurance — 8,7 mlrd so‘m (-23,4%), «O‘zbekInvest Hayot» esa 6 mlrd so‘m (-60,1%) to‘ladi. Faol sug‘urta shartnomalari soni bo‘yicha My-Insurance birinchi o‘rinda — 1,27 mln shartnoma (+42%). Apex Insurance — 1,23 mln shartnoma (+29,3%), “O‘zbekInvest” — 1,09 mln shartnoma (+8,4%). Bozor kontsentratsiyasi o‘rtacha darajada bo‘lsa-da, raqamli makonda raqobat keskinlashmoqda.

Biroq, tizimli muammolar saqlanib qolmoqda: aholi jon boshiga sug‘urta mukofoti va yalpi ichki mahsulotga (YAIM) nisbatan sug‘urta penetratsiyasi darajasi (0,18 %) jahon standartlaridan (OECD o‘rtacha 6,2 %) ancha orqada. Bu esa bozorda hali foydalanilmagan ulkan salohiyat mavjudligini ko‘rsatadi. Raqamli transformatsiya – bu shunchaki yangi texnologiyalarni joriy etish emas, balki biznes modelni qayta qurish, yangi qiymat zanjirini yaratish va mijoz bilan o‘zaro munosabatlarni yangi bosqichga olib chiqish jarayonidir.

Maykl Porterning raqobat strategiyalari (xarajatlar yetakchiligi, farqlanish, fokuslanish) raqamli davrda yangi mazmun kasb etmoqda. Masalan, xarajatlar yetakchiligi endi arzon ishchi kuchi hisobiga emas, balki jarayonlarni robotlashtirish (RPA) va sun’iy intellekt (AI) yordamida erishilmoqda. Farqlanish strategiyasi esa ommaviy marketingdan voz kechib, katta ma'lumotlar (Big Data) asosida har bir mijozga individual yondashishni (hiper-personalizatsiya) talab qilmoqda. Jey Barnining Resurslarga asoslangan nazariyasi (RBV) nuqtai nazaridan, bugungi kunda sug‘urta kompaniyalari uchun eng noyob va qimmatli resurs – bu ma'lumotlar va ularni tahlil qilish algoritmlaridir.

Ushbu paragrafning maqsadi nazariy munozaralardan chetlashib, O‘zbekiston sug‘urta kompaniyalari rahbarlari va menejerlari uchun amaliy qo‘llanma bo‘lib xizmat qilishdir. Unda xalqaro tajriba (Ping An, Lemonade, ZhongAn) va mahalliy bozor xususiyatlari (PQ-108 qarori,

internet qamrovi 89 %, malakali kadrlar tanqisligi) inobatga olingan holda, aniq, o‘lchanadigan va muddatli (SMART) strategik modellar hamda "qanday qilish kerak" (how-to) yo‘riqnomalari taqdim etiladi.

O‘zbekiston sug‘urta bozoridagi raqobat muhiti so‘nggi yillarda sezilarli darajada o‘zgardi. An’anaviy raqobat asosan yirik korporativ mijozlar va majburiy sug‘urta turlari (TVEFJMS) uchun kechgan bo‘lsa, endilikda raqamli platformalar va chakana mahsulotlar (KASKO, sayohat, mikro-sug‘urta) bo‘yicha kurash kuchaymoqda.

Bozorda yetakchi o‘rinlarni "O‘zbekinvest" EIMSK (bozor ulushi ~13-14 %) va "APEX Insurance" (28,2 %) kabi kompaniyalar egallab turibdi. Ular raqamli transformatsiyaga katta investitsiya kiritib, o‘zlarining mobil ilovalari va onlayn platformalarini rivojlantirmoqdalar. "Gross Insurance" va "My Insurance" kabi kompaniyalar esa agressiv marketing va innovatsion mahsulotlar orqali bozor ulushini oshirishga harakat qilmoqdalar. Kichik va o‘rta kompaniyalar (masalan, "Kafolat", "Semurg") esa o‘z o‘rnini saqlab qolish uchun bozorlarga ixtisoslashishga yoki yirikroq o‘yinchilar bilan hamkorlik qilishga majbur bo‘lmoqdalar.

Raqobatning kuchayishiga bir nechta omillar sabab bo‘lmoqda. Birinchidan, davlat tomonidan tartibga solishning liberallashuvi va sug‘urta xizmatlari turlarini kengaytirish. Ikkinchidan, aholining raqamli savodxonligi va onlayn xizmatlarga bo‘lgan ishonchining ortishi. Uchinchidan, xorijiy kapital ishtirokidagi kompaniyalarning faollashuvi. To‘rtinchidan, sug‘urta bozoriga noan’anaviy o‘yinchilarning kirib kelishi.

Eng katta strategik xavf an’anaviy raqobatchilardan emas, balki texnologik kompaniyalardan kelmoqda. InsurTech startaplari (masalan, Sug‘urta Bozor, Alfa Invest) agentlik tarmog‘iga ega bo‘lmasdan, faqat onlayn platforma orqali mijozlarga qulay va arzon xizmatlarni taklif qilmoqda. Ular mijoz tajribasini birinchi o‘ringa qo‘yib, an’anaviy kompaniyalarning "og‘riqli nuqtalari" (uzoq kutish vaqti, qog‘ozbozlik)dan foydalanmoqdalar.

Bundan ham kattaroq xavf (va imkoniyat) – bu Fintech ekotizimlari (Uzum, Click, Payme). Ushbu ilovalar millionlab faol foydalanuvchilarga ega bo‘lib, ular sug‘urta mahsulotlarini o‘z ilovalariga integratsiya qilish (Embedded Insurance) orqali bozorni tezda egallab olishlari mumkin. Masalan, Uzum Marketda tovar sotib olayotganda "bir tugma" bilan mahsulotni sug‘urtalash yoki Click orqali avtomobil jarimasini to‘layotganda avtomatik tarzda TVEFJMS polisini yangilash taklifi – bu an’anaviy sug‘urta agentlarini keraksiz qilib qo‘yishi mumkin. Agar sug‘urta kompaniyalari ushbu ekotizimlar bilan hamkorlik qilmasa, ular shunchaki "kapital va litsenziya provayderi" ga aylanib qolish xavfi mavjud, mijoz bilan bevosita aloqani esa yo‘qotadilar.

Bugungi mijoz sug‘urta kompaniyasini bank yoki boshqa sug‘urtachi bilan emas, balki Amazon, Uber yoki Netflix bilan solishtirmoqda. Ular tezkorlik (real vaqt rejimida xizmat), shaffoflik, personallashtirish va qulaylikni talab qilmoqda. Agar kompaniya mobil ilovasi 3 soniyada ochilmasa yoki da'vo arizasini onlayn yuborish imkoniyati bo‘lmasa, mijoz raqobatchiga o‘tib ketadi. Geografik joylashuv endi to‘siq emas – Qoraqalpog‘istondagi mijoz Toshkentdagi kompaniyadan onlayn xizmat olishi mumkin. Bu esa hududiy monopoliyalarni yo‘qqa chiqaradi.

Raqobatbardoshlikni oshirish uchun O‘zbekiston sug‘urta kompaniyalari quyidagi 6 ta strategik yo‘nalishda harakat qilishlari zarur. Bu strategiyalar nazariy emas, balki amaliy qadamlarni o‘z ichiga oladi.

Strategiya-1: Operatsion samaradorlikni oshirish (AI va Avtomatlashtirish)**.** Bu strategiya xarajatlarni kamaytirish va jarayonlarni tezlashtirishga qaratilgan. Maqsad: Operatsion xarajatlarni 30 % ga qisqartirish va polis rasmiylashtirish vaqtini 10 barobar tezlashtirish. Amaliy qadamlar:

1. RPA (Robotic Process Automation) joriy etish: Takrorlanuvchi jarayonlarni (ma'lumotlarni kiritish, hisobotlarni tayyorlash, polis blankalarini to'ldirish) robotlarga yuklash. Bu xodimlar vaqtini 40 % ga bo‘shatadi.
2. AI Anderrayting: Sun'iy intellekt yordamida standart risklarni (avto, sayohat, oddiy mulk) avtomatik baholash. Masalan, mijoz ma'lumotlarini davlat reyestrlari bilan avtomatik solishtirish va 1 daqiqada qaror qabul qilish.
3. Da'volarni avtomatlashtirish: Kichik zararlar (masalan, 5 mln so'mgacha) uchun "Fast-track" tizimini joriy etish. Mijoz fotosuratlarni ilova orqali yuklaydi, AI tasvirni tahlil qiladi va to'lovni

tasdiqlaydi.

Strategiya-2: Mijoz tajribasini (CX) tubdan yaxshilash. Maqsad: Net Promoter Score (NPS) ni 35 dan 70+ ga ko‘tarish. Amaliy qadamlar:

1. "Mobile-First" yondashuv: Barcha xizmatlar avvalo mobil telefonda mukammal ishlashi kerak. Veb-sayt ikkinchi darajali. Mobil ilova orqali polis sotib olish, uzaytirish, da'vo berish va maslahat olish imkoniyatini yaratish.

2. Omni-kanal aloqa: Mijoz kompaniya bilan o‘zi xohlagan kanal (Telegram bot, WhatsApp, Instagram, telefon, ofis) orqali bog‘lanishi va muloqotni uzluksiz davom ettirishi kerak.

3. Chatbot va Virtual Assistent: 24/7 rejimida ishlaydigan, 80 % standart savollarga javob beradigan va polis sotadigan aqlli chatbotni ishga tushirish.

4. Self-Service Portal: Mijozlarga o‘z polislari, to‘lovlari va da'volari holatini mustaqil boshqarish imkonini beruvchi shaxsiy kabinet yaratish.

Strategiya-3: Mahsulot innovatsiyasi. Maqsad: Yangi bozor segmentlarini qamrab olish va daromad manbalarini diversifikatsiya qilish. Amaliy qadamlar:

1. UBI (Usage-Based Insurance) pilot loyihasi: Telematika qurilmalari yoki mobil ilova orqali haydash uslubini kuzatib, xavfsiz haydovchilarga chegirma berish. Dastlab 5000 ta polis bilan pilot loyiha qilish tavsiya etiladi.

2. Mikro-sug‘urta: Kichik biznes va aholining kam daromadli qatlamlari uchun arzon, qisqa muddatli va sodda mahsulotlar (masalan, "bir kunlik salomatlik sug‘urtasi", "gadjet sug‘urtasi").

3. On-Demand Sug'urta: Kerak bo'lganda yoqiladigan va o'chiriladigan sug'urta (masalan, faqat trassaga chiqqanda KASKO ni yoqish).

4. Parametrik Sug'urta: Qishloq xo'jaligi uchun ob-havo ma'lumotlariga asoslangan, zararni baholashni talab qilmaydigan avtomatik to'lovli sug'urta.

Strategiya-4: Kanallar diversifikatsiyasi va Embedded Insurance. Maqsad: Sotuv hajmini oshirish va mijozni jalb qilish xarajatlarini (CAC) kamaytirish. Amaliy qadamlar:

1. API Platformasi: Hamkorlar (banklar, do‘konlar, sayyohlik agentliklari) uchun oson ulanadigan ochiq API yaratish.

2. E-commerce Integratsiya: Onlayn do‘konlar (marketpleyslar) bilan hamkorlikda tovarlarni sotib olish jarayonida sug‘urtani taklif qilish (Extended Warranty).

3. Fintech Hamkorlik: To‘lov ilovalari orqali sug‘urta sotish.

Strategiya-5: Ma'lumotga asoslangan boshqaruv (Data-Driven Decision Making). Maqsad: Risklarni aniqroq baholash va firibgarlikni kamaytirish. Amaliy qadamlar:

1. Data Warehouse (DWH) qurish: Barcha manbalardan (ichki tizimlar, CRM, tashqi manbalar) ma'lumotlarni yagona omborga yig'ish va tozalash.

2. BI Dashboards: Rahbarlar uchun real vaqt rejimida biznes ko'rsatkichlarini (sotuv, zarar, likvidlik) ko'rsatuvchi vizual panellar yaratish.

3. Predictive Analytics: Kelajakdagi zararlarni va mijozlarning ketib qolish (churn) ehtimolini prognoz qiluvchi modellarni ishlab chiqish.

Strategiya-6: Ekotizim qurish. Maqsad: Mijozning hayotiy siklida ko'proq ishtirok etish va sodiqlikni oshirish. Amaliy qadamlar: Sug‘urta atrofida qo‘shimcha xizmatlar tarmog‘ini yaratish. Masalan, tibbiy sug‘urta uchun: klinikalarga onlayn yozilish, telemeditsina, dorixonalardan chegirmalar, sog‘lom turmush tarzi ilovasi. Avtosug‘urta uchun: evakuator xizmati, yoqilg‘i chegirmalari, texnik xizmat ko‘rsatish monitoringi.

Kompaniyaning bozordagi o‘rni va resurslariga qarab, strategiya turlicha bo‘lishi kerak. Quyida uch toifa kompaniyalar uchun maxsus tavsiyalar berilgan.

A. Yirik kompaniyalar uchun (APEX, O'zbekinvest). Bu kompaniyalar yetarlicha kapital va bozor ulushiga ega, shuning uchun ular "Orkestrator" strategiyasini qo‘llashlari kerak.

1. Orkestrator strategiyasini qo‘llash. O‘z atrofida ekotizim yaratish. Buni qanday boshlash kerak? Avvalo, mijozning asosiy ehtiyojlarini aniqlash (masalan, "avtomobilga egalik qilish" yoki "salomatlikni saqlash"). Keyin shu ehtiyojni qondiruvchi hamkorlarni (avtoservis, klinika, sport zal) bir platformaga birlashtirish. Zarur investitsiyalar: 3 yil davomida 5-10 million AQSh dollari. Kutilayotgan natija: Mijozni ushlab qolish (Retention) ko‘rsatkichini 90 % ga yetkazish.

2. API platformasini ochish. Texnologik jihatdan ochiq bo‘lish. Startaplar va boshqa kompaniyalarga o‘z mahsulotlarini sotishga ruxsat berish (Revenue sharing modeli asosida). Regulatory sandbox imkoniyatlaridan foydalanib, yangi biznes modellarni sinab ko‘rish.

3. Milliy ma'lumotlar bazasi tashabbusi. NAPP va boshqa yirik o‘yinchilar bilan birgalikda sug‘urta tarixini yig‘uvchi yagona byuro (Credit Bureau ga o‘xshash) tashkil etish tashabbusi bilan chiqish. Bu firibgarlikni kamaytirish va halol mijozlarga arzonroq tarif berish imkonini beradi.

B. O'rta hajmdagi kompaniyalar uchun (Kafolat, Gross, My-Insurance). Bu kompaniyalar yiriklar bilan resurs bo‘yicha raqobatlasha olmaydi, shuning uchun ular "Fast Follower" (Tezkor ta'bchi) yoki "Niche Player" strategiyasini tanlashi lozim.

1. Fast Follower strategiyasi. Yetakchilarning muvaffaqiyatli tajribalarini tezda o‘zlashtirish, lekin ularning xatolarini takrorlamaslik. Qimmat R&D (tadqiqot va rivojlantirish) o‘rniga tayyor texnologik yechimlar (SaaS) ni sotib olish. Hamkorlikka urg‘u berish.

2. Niche bozorlarni egallash. Katta kompaniyalar e'tibor bermagan tor segmentlarga fokuslanish. Masalan, IT-kompaniyalar uchun kiber-sug'urta, frilanserlar uchun daromadni yo'qotishdan sug'urta, yoki ma'lum bir hudud (vodiy, voha) uchun maxsus qishloq xo'jaligi mahsulotlari.

3. Agile transformatsiya. Tashkiliy tuzilmani o'zgartirish. Katta va byurokratik departamentlar o'rniga kichik, tezkor, kross-funksional jamoalarni (sotuvchi, IT, anderrayter bir jamoada) tuzish. Bu qaror qabul qilishni tezlashtiradi va bozor o'zgarishlariga tez moslashish imkonini beradi.

C. Kichik kompaniyalar uchun. Kichik kompaniyalar uchun asosiy maqsad – "Digital Survival" (Raqamli omon qolish).

1. Raqamli mavjudlik. Minimal talablar: yaxshi ishlaydigan veb-sayt, ijtimoiy tarmoqlarda faol sahifa va oddiy onlayn sotuv kanali.

2. Cloud-based tizimlar. Qimmat serverlar va IT-xodimlar o‘rniga arzon va qulay bulutli sug‘urta dasturlarini ijaraga olish.

3. Raqamli distributsiya. O‘z brendini rivojlantirish qimmatga tushsa, marketpleyslar va aggregatorlar orqali sotishga urg‘u berish.

4. M&A (Qo‘shilish va sotib olish). Agar raqobatga dosh berish qiyin bo‘lsa, texnologik jihatdan kuchliroq kompaniya bilan birlashish imkoniyatini ko‘rib chiqish.

Raqamli transformatsiya katta mablag‘ talab qiladi, lekin to‘g‘ri rejalashtirilsa, bu xarajat emas, balki yuqori daromadli investitsiyadir.

Byudjetni shakllantirish: Yillik daromadning kamida 3-5 % ini IT va raqamli rivojlanishga ajratish tavsiya etiladi (jahon standarti). Asosiy xarajat moddalari: dasturiy ta'minot litsenziyalari, bulutli xizmatlar, IT-mutaxassislar ish haqi, marketing va treninglar.

ROI (Return on Investment) hisoblash: Investitsiya qaytimini quyidagi ko‘rsatkichlar orqali baholash mumkin: (a) Operatsion xarajatlarning kamayishi, (b) Sotuv hajmining oshishi (yangi kanallar hisobiga), (c) Mijozlarni saqlab qolish darajasining (Retention) oshishi, (d) Zararlar darajasining (Loss Ratio) kamayishi (aniqroq anderrayting va antifrod hisobiga). Odatda, raqamli loyihalar 18-24 oyda o‘zini oqlaydi.

Moliyalashtirish manbalari: O‘z mablag‘lari, bank kreditlari, venchur kapital (agar InsurTech loyihasi bo‘lsa), xalqaro grantlar (raqamlashtirishni qo‘llab-quvvatlash dasturlari).

Raqamli iqtisodiyot sharoitida O‘zbekiston sug‘urta kompaniyalari oldida turgan tanlov aniq: yoki o‘zgarish va rivojlanish, yoki turg‘unlik va bozordan chiqish. Quyida rahbarlar va menejerlar uchun darhol amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan tavsiyalar keltirilgan. Bu tavsiyalar uch darajaga bo‘linadi: strategik, operatsionva tezkor natijalarga erishish yo‘nalishidagi harakatlar.

Strategik daraja tavsiyalari:

1. *Raqamli transformatsiya strategiyasini ishlab chiqish va tasdiqlash.* Kompaniya rahbariyati raqamli transformatsiya bo‘yicha 3 yillik aniq strategiya ishlab chiqishi va uni Kengashda himoya qilishi kerak. Strategiyada quyidagilar ko‘zda tutilishi lozim: aniq maqsadlar (KPI), har bir bosqich uchun byudjet, texnologik yo‘l xaritasi, o‘zgarishlarga qarshilik (change resistance) ni boshqarish rejasi va xavflarni baholash (risk assessment). Strategiya barcha bo‘limlar va xodimlar uchun tushunarli bo‘lishi, kompaniyaning umumiy missiyasi va viziyasiga bog‘liq bo‘lishi kerak.

Strategiyani har 6 oyda qayta ko‘rib chiqish va zarur hollarda tuzatishlar kiritish jarayoni o‘rnatilishi muhim.

2. *Chief Digital Officer (CDO) lavozimini joriy etish.* Raqamli transformatsiyani muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun maxsus javobgar rahbar – CDO lavozimi yaratilishi kerak. Bu shaxs raqamli strategiyani ishlab chiqish, barcha raqamli tashabbuslarni koordinatsiya qilish, IT va biznes bo‘limlari o‘rtasida ko‘prik vazifasini bajarish, yangi texnologiyalarni izlash va sinab ko‘rish, hamda xodimlarni raqamli o‘zgarishlarga tayyorlash vazifalarini bajaradi. CDO CEO ga to‘g‘ridan-to‘g‘ri hisobot berishi va yetarli vakolat hamda resurslarra ega bo‘lishi zarur.

3. *Ma'lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish madaniyatini o‘rnatish.* Kompaniyada "Data-Driven" madaniyatni shakllantirish – bu nafaqat texnologik, balki madaniy o‘zgarishdir. Barcha muhim qarorlar intuitsiya yoki tajribaga emas, balki aniq ma'lumotlar va tahlilga asoslanishi kerak. Buning uchun quyidagilar amalga oshirilishi lozim: barcha rahbarlar ma'lumotlar tahlili (data analytics) asoslarini o‘rganishi, har bir departament o‘z KPI larini kuzatishi va muntazam hisobot berishi, qarorlar qabul qilinayotganda ma'lumotlar asosida argumentlar keltirilishi majburiy bo‘lishi, va "ma'lumot yetishmayotgan holda qaror qabul qilmaslik" qoidasini joriy etish.

4. *Fintech ekotizimlari bilan strategik hamkorlik o‘rnatish.* Uzbekistan sug‘urta kompaniyalari uchun eng katta imkoniyat – bu millionlab faol foydalanuvchilarga ega Fintech platformalar (Uzum, Click, Payme) bilan hamkorlik qilishdir. Bu hamkorlik ikki yo‘nalishda amalga oshirilishi mumkin: birinchidan, sug‘urta mahsulotlarini ushbu platformalar ilovalariga integratsiya qilish (Embedded Insurance modeli), ikkinchidan, birgalikda yangi mahsulotlar yaratish (masalan, onlayn xaridlarni sug‘urtalash, to‘lovlar xavfsizligi, mijozlar ma'lumotlarini himoya qilish). Hamkorlik shartnomalarida daromadlarni adolatli taqsimlash mexanizmi (revenue sharing), mijozlar ma'lumotlari egaligi masalalari va texnik integratsiya talablari aniq belgilanishi kerak.

5. *Innovatsiya fondi yaratish va tadqiqot-rivojlantirish (R&D) ga investitsiya qilish.* Kompaniyaning yillik byudjetidan kamida 1–2 % ni tavakkalchilikli innovatsion loyihalar uchun ajratish zarur. Bu fond yangi mahsulotlarni prototiplash, texnologik startaplar bilan tajriba o‘tkazish, xodimlarning innovatsion g‘oyalarini moliyalashtirish va xalqaro konferentsiyalarda ishtirok etish uchun ishlatilishi mumkin. Fond shaffof boshqarilishi, har bir loyiha uchun aniq maqsad va kutilayotgan natijalar belgilanishi kerak.

6. *Kiberxavfsizlik siyosatini kuchaytirish va ISO 27001 standartiga o‘tish.* Raqamli transformatsiya bilan birga kiberhujumlar xavfi ham ortadi. Shuning uchun ma'lumotlar xavfsizligi yuqori prioritet bo‘lishi kerak. Kompaniya ISO 27001 (Ma'lumot xavfsizligi boshqaruv tizimi) xalqaro standartiga o‘tishi, muntazam ravishda tashqi auditorlar tomonidan tekshiruvlar o‘tkazilishi, barcha xodimlar kiberxavfsizlik bo‘yicha o‘qitilishi va xavf-xatar stsenariylari (penetration testing, disaster recovery) muntazam sinovdan o‘tkazilishi lozim. Bundan tashqari, mijozlar ma'lumotlarini shifrlash, ikki faktorli autentifikatsiya (2FA) va ruxsatsiz kirishlarni kuzatish tizimlari o‘rnatilishi kerak.

7. *Agile boshqaruv metodologiyasini joriy etish.* Raqamli transformatsiya tez o‘zgarishlarni talab qiladi, shuning uchun an’anaviy "Waterfall" (ketma-ket) boshqaruv usuli samarasiz. O‘rniga Agile metodologiyasini qo‘llash kerak. Bu usulda katta loyihalar kichik qismlarga (sprint) bo‘linadi, har 2–4 haftada natijalar taqdim etiladi va mijozlar (ichki yoki tashqi) fikrlari asosida tuzatishlar kiritiladi. Kompaniyada kamida 2–3 ta kross-funksional Agile jamoa tuzilishi kerak (har bir jamoada sotuvchi, anderrayter, IT mutaxassis va marketing bo‘lishi). Scrum yoki Kanban metodologiyalaridan foydalanish va barcha rahbarlarni Agile asoslarida o‘qitish zarur.

8. *InsurTech startaplari bilan hamkorlik va skauting.* O‘zbekiston va MDH mintaqasidagi InsurTech startaplarni doimiy kuzatib borish va ularga investitsiya qilish yoki hamkorlik o‘rnatish imkoniyatlarini izlash kerak. Buning uchun maxsus "Venture" yoki "Corporate Innovation" bo‘limi tashkil etilishi mumkin. Ushbu bo‘lim startap konferentsiyalariga qatnashadi, akseleratorlar va inkubatorlar bilan hamkorlik qiladi, va istiqbolli g‘oyalarni kompaniyaga taqdim etadi. Startaplar bilan hamkorlik ikki shaklda bo‘lishi mumkin: birinchidan, ularning texnologiyalarini sotib olish yoki litsenziya asosida foydalanish, ikkinchidan, ular bilan birgalikda yangi mahsulot yaratish (co-creation).

9. *Mijoz markazli yondashuv (Customer-Centric Approach) ni joriy etish.* Barcha biznes jarayonlarni kompaniya emas, balki mijoz qulayligi nuqtai nazaridan qayta ko‘rib chiqish kerak. Bu uchun quyidagi qadamlar amalga oshiriladi: mijozlar bilan muntazam suhbatlar o‘tkazish va ularning "og‘riqli nuqtalari" (pain points) ni aniqlash, "Customer Journey Map" (mijozning kompaniya bilan o‘zaro aloqasi xaritasi) ni chizish va har bir bosqichda qiyinchiliklarni bartaraf etish, Net Promoter Score (NPS) va Customer Satisfaction (CSAT) ko‘rsatkichlarini muntazam o‘lchash va tahlil qilish, va mijozlar tanqidlariga tezkor javob berish tizimini o‘rnatish. Mijoz markazli yondashuv nafaqat marketing bo‘limining, balki butun kompaniyaning vazifasidir.

10. *ESG (Environmental, Social, Governance) tamoyillari va raqamli etika standartlarini qabul qilish***.** Raqamli transformatsiya bilan birga yangi etik masalalar paydo bo‘ladi: AI qarorlarining adolatliligi, mijozlar ma'lumotlarining maxfiyligi, algoritmik tarafkashlik (bias) ning oldini olish. Kompaniya o‘z "AI Ethics Policy" (Sun’iy intellekt etikasi siyosati) ni ishlab chiqishi, AI tizimlarining shaffofligini ta'minlashi (mijozlar AI tomonidan qabul qilingan qaror haqida bilishlari kerak), va muntazam ravishda algoritmlarni tarafkashlikka tekshirishi lozim. Bundan tashqari, raqamli transformatsiya ekologik jihatdan mas’uliyatli bo‘lishi (server energiya sarfini optimallashtirish, qog‘ozdan to‘liq voz kechish) va ijtimoiy jihatdan inklyuziv bo‘lishi (raqamli mahsulotlar yoshlilar, qariyalar va nogironlar uchun qulay bo‘lishi) kerak.

Operatsion daraja tavsiялari:

11. *Qog'ozsiz ofis (Paperless Office) ga to'liq o'tish***.** Ichki hujjat aylanishini 100 % elektron shaklga o'tkazish orqali saqlash xarajatlarini kamaytirish, hujjatlarni qidirish tezligini oshirish va ekologik jihatdan mas'uliyatli bo'lish mumkin. Buning uchun elektron hujjat aylanishi tizimi (EDMS – Electronic Document Management System) joriy etilishi, barcha shartnomalar va ichki buyruqlar elektron imzo bilan tasdiqlanishi, hujjatlar bulut xizmatlarida xavfsiz saqlanishi va xodimlar raqamli hujjatlar bilan ishlashga o'rgatilishi kerak. Qog'oz hujjatlarni skanerlash va arxivlash jarayonini bosqichma-bosqich amalga oshirish lozim.

12. *CRM (Customer Relationship Management) tizimini to'liq integratsiya qilish***.** Barcha mijoz ma'lumotlarini – qo'ng'iroqlar, emaillar, ijtimoiy tarmoqlardagi muloqotlar, sotib olingan polislar, da'volar tarixi – yagona bazada birlashtirish zarur. Bu mijozlar bilan munosabatlarni yaxshilash, xizmat ko'rsatish sifatini oshirish va kross-sotuvlar (cross-sell) imkoniyatlarini aniqlash uchun juda muhim. Zamonaviy CRM tizimlari (masalan, Salesforce, HubSpot, yoki Microsoft Dynamics) AI yordamida mijozlar xulq-atvorini tahlil qiladi va keyingi eng yaxshi harakatni (next best action) taklif qiladi. CRM tizimi barcha bo'limlar (sotuv, marketing, call-center, da'volar bo'limi) uchun ochiq bo'lishi va ma'lumotlar real vaqt rejimida yangilanishi kerak.

13. *Da'volarni ko'rib chiqish jarayonini tezlashtirish va "Fast-Track" tizimini joriy etish***.** Kichik zararlar (masalan, 5 million so'mgacha) uchun avtomatik to'lash tizimini yaratish mijozlar qoniqishini sezilarli darajada oshiradi. Bu tizimda mijoz mobil ilova orqali zarar rasmlari va qisqa tavsifni yuklaydi, AI tizimi rasmlarni tahlil qilib, zararning haqiqiyligini va hajmini baholaydi, va agar shubhali belgilar bo'lmasa, to'lovni avtomatik ravishda tasdiqlaydi. Katta zararlar (5 million so'mdan yuqori) uchun ekspert ko'rib chiqadi, lekin shu bilan birga jarayon bosqichlari kamaytiriladi va o'rtacha vaqt 14 kundan 5–7 kunga tushiriladi. Mijozlar da'vo holatini real vaqt rejimida kuzatishi mumkin bo'lishi kerak.

14. *Sug'urta agentlari va sotuvchilarni raqamli vositalarda ishlashga o'qitish***.** Agentlar – kompaniyaning "yuz"i bo'lib, ular mijozlar bilan bevosita aloqada. Ularni planshet yoki smartfonlar orqali ishlashga o'rgatish, mobil CRM ilovasidan foydalanishga o'rgatish va onlayn polis sotishga yo'naltirish zarur. Treninglar nafaqat texnik ko'nikmalarni (qanday ilovadan foydalanish), balki "raqamli sotish" ko'nikmalarini (qanday qilib mijozni onlayn kanallarga yo'naltirish, qanday qilib virtual uchrashuvlarni o'tkazish) ham o'z ichiga olishi kerak. Agentlarni rag'batlantirish tizimi ham qayta ko'rib chiqilishi va onlayn sotuvlar uchun qo'shimcha bonus berish kerak.

15. *Marketing avtomatizatsiyasini joriy etish.* Triggerli (trigger-based) email va SMS xabarlarni avtomatlashtirish orqali mijozlar bilan muloqotni samarali qilish mumkin. Masalan, mijozning tug'ilgan kunida avtomatik tabrik va maxsus chegirma yuborish, polis tugashidan 30 kun oldin eslatma yuborish, yoki da'vo so'ralganidan keyin har bir bosqichda holatni xabar qilish. Bunday

xabarlar shaxsiylashtirilgan bo'lishi (mijozning ismidan foydalanish, uning polis turi va tarixi asosida mazmunni tanlash) va spamga o'xshamasligi kerak. Marketing avtomatizatsiyasi platformalari (Mailchimp, SendPulse, yoki HubSpot) yordamida murakkab kampaniyalarni o'rnatish va natijalarni tahlil qilish mumkin.

16. *Anderrayting qoidalarini yangilash va yangi ma'lumotlar manbalarini qo'shish***.** An'anaviy anderrayting faqat mijozning yoshi, jinsi, yashash joyi va transport vositasi turiga asoslanadi. Zamonaviy anderrayting esa ko'proq ma'lumotlar manbalaridan foydalanadi: kredit tarixi (skoring), ijtimoiy tarmoqlardagi faollik (masalan, LinkedIn profilida ish joyi va ta'lim ma'lumotlari), to'lov tarixi (Click/Payme orqali qanchalik muntazam to'lov amalga oshiriladi), hatto smartfon foydalanish xususiyatlari (masalan, haydovchilar uchun telefonda yugurish tezligi – bu xavfsiz haydash ko'rsatkichi). Albatta, bu ma'lumotlarni to'plash mijozlarning roziligini talab qiladi va shaxsiy ma'lumotlar himoyasi qonunlariga rioya qilinishi kerak.

17. *Mobil ilova foydalanuvchi tajribasini (UX/UI) yaxshilash***.** Mobil ilova – mijozlar bilan eng asosiy aloqa nuqtasi. Uning dizayni oddiy, intuitiv va tez bo'lishi kerak. Mijozlar fikri va shikoyatlarini muntazam to'plash (masalan, ilova ichida feedback form yoki reytingni so'rash) va ularga asoslanib ilovani yangilash zarur. A/B testing (ikki xil dizayn variantini sinab ko'rish va qaysi biri yaxshiroq ishlashini aniqlash) usulidan foydalanish tavsiya etiladi. Ilova tezligi ham muhim – agar ilova 3 soniyadan ko'proq ochilsa, mijozlar uni o'chirib yuboradi. Bundan tashqari, ilova barcha qurilmalar (iOS, Android) va turli ekran o'lchamlarida (planshet, telefon) to'g'ri ishlashi kerak.

18. *Hamkorlar uchun ochiq API texnik hujjatlarini tayyorlash.* Agar kompaniya boshqa kompaniyalarga o'z mahsulotlarini sotish imkonini bermoqchi bo'lsa (API orqali integratsiya), u holda tushunarli va batafsil texnik hujjatlar (API Documentation) tayyorlash zarur. Ushbu hujjatlarda har bir API endpoint (so'rov manzili) ning vazifasi, kerakli parametrlar, javob formati va xato kodlari aniq tushuntirilishi kerak. Sandbox (sinov muhiti) yaratish, unda hamkorlar o'z integratsiyalarini real ma'lumotlarga zarar yetkazmasdan sinab ko'rishlari mumkin. Yaxshi API hujjatlari hamkorlarni jalb qilish va integratsiya vaqtini kamaytirishda muhim rol o'ynaydi.

19. *Aloqa markazi (Call-center) yuklamasini kamaytirish va chatbotni integratsiya qilish.* Aloqa markazi odatda eng ko'p yuklamaga duchor bo'ladi va operatsion xarajatlarning katta qismini tashkil etadi. Ovozli menyu (IVR – Interactive Voice Response) tizimini yaxshilash va oddiy savollarga (polis holati, to'lov tarixi) avtomatik javob beruvchi chatbotni Telegram, WhatsApp va veb-saytga integratsiya qilish orqali aloqa markazi yuklamasini 30–40 % ga kamaytirish mumkin. Chatbot 24/7 ishlaydi, bir vaqtning o'zida minglab mijozlarga xizmat ko'rsata oladi va xato qilmaydi. Biroq, chatbot "insonga o'xshash" bo'lishi va murakkab vaziyatlarda mijozni jonli operatorga o'tkazishi kerak.

20. *Xodimlarni raqamli tashabbuslar va g'oyalar uchun rag'batlantirish va mukofotlash.* Raqamli transformatsiya nafaqat yuqoridan pastga (top-down), balki pastdan yuqoriga (bottom-up) ham bo'lishi kerak. Xodimlarning innovatsion g'oyalarini qo'llab-quvvatlash va muvaffaqiyatli g'oyalarni amalga oshirganlar uchun mukofot berish tizimini joriy etish kerak. Masalan, har chorakda "Eng yaxshi raqamli g'oya" tanlovini o'tkazish, g'olibga moliyaviy mukofot berish yoki uning g'oyasini butun kompaniya miqyosida joriy etish. Xodimlar o'zlarini raqamli transformatsiya jarayonining bir qismi his qilishlari va o'zgarishlarga qarshilik ko'rsatmasliklari uchun bu juda muhim.

Tezkor natijalar:

21. *Veb-saytni optimallashtirish va mobil versiyasini yaxshilash***.** Bu eng oson va tez amalga oshiriladigan tavsiya. Veb-sayt tezligini oshirish uchun rasmlarni siqish (compress), keshdan foydalanish, keraksiz skriptlarni olib tashlash kabi texnik optimizatsiyalarni amalga oshirish mumkin. Mobil versiya uchun responsive dizaynni ta'minlash (sayt har qanday ekran o‘lchamida to‘g‘ri ko‘rinishi) va tugmalarni katta qilish (smartphone da bosish qulay bo‘lishi uchun) zarur. Google PageSpeed Insights va GTmetrix kabi vositalar yordamida sayt tezligini o‘lchash va tavsiyalarni amalga oshirish mumkin.

22. *Google Business Profile va Yandex Maps da kompaniya ma'lumotlarini yangilash***.** Ko‘pchilik mijozlar Google yoki Yandex xaritalari orqali sug‘urta kompaniyalarini qidiradi. Shuning

uchun kompaniya profili to‘liq to‘ldirilgan (manzil, telefon, ish vaqti, veb-sayt) va rasm-videolar bilan boyitilgan bo‘lishi kerak. Mijozlarning sharhlariga tezkor va professional javob berish ham muhim – bu kompaniyaning obro‘sini oshiradi va yangi mijozlarni jalb qiladi. Ijobiy sharhlarga minnatdorchilik bildirilishi, salbiy sharhlarga esa muammoni hal qilish uchun harakatlar va uzr so‘rash bilan javob berilishi kerak.

23. *Telegram yoki WhatsApp da oddiy chatbot yaratish***.** Bugungi kunda chatbot yaratish uchun dasturlash bilish shart emas – ko‘plab "no-code" platformalar (Chatfuel, ManyChat, Botpress) mavjud. Oddiy bot eng ko‘p beriladigan 10–15 ta savolga (masalan, "Qanday qilib polis sotib olish mumkin?", "Da'vo qanday topshiriladi?", "Ofis manzili qayerda?") javob berishi va zarur hollarda mijozni veb-saytga yoki aloqa markazi raqamiga yo‘naltirishí mumkin. Bunday bot yaratish 1–2 oy vaqt talab qiladi va juda arzon (oyiga $50–100).

24. *Onlayn polis sotib olish uchun chegirma (Promotion) e'lon qilish***.** Mijozlarni onlayn kanallarga ko‘chirish uchun ularni rag‘batlantirish kerak. Masalan, "Veb-sayt yoki ilova orqali polis sotib olganda 5–10 % chegirma" degan aksiya e'lon qilish. Bu nafaqat mijozlarni onlayn kanallarga yo‘naltiradi, balki kompaniyaning operatsion xarajatlarini ham kamaytiradi (agentlik komissiyasiga ehtiyoj qolmaydi). Aksiya ijtimoiy tarmoqlar, email va SMS orqali faol reklama qilinishi kerak.

25. *Asosiy raqobatchilarning raqamli kanallarini o‘rganish va tahlil qilish.* Raqobatchilarning veb-sayti, mobil ilovasi, ijtimoiy tarmoqlar va onlayn xizmat ko‘rsatish sifatini sinab ko‘rish va ularning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash. Bu orqali o‘z kamchiliklarni tuzatish va raqobatchilardan ustun turuvchi jihatlarga e'tibor berish mumkin. Masalan, agar raqobatchi onlayn polis sotish jarayonini 5 daqiqada amalga oshirayotgan bo‘lsa, siz uni 3 daqiqada amalga oshirishga harakat qilishingiz mumkin. Benchmark (qiyoslash) tahlili har 3–6 oyda bir marta takrorlanishi va yangi tendentsiyalarni kuzatib borish kerak.

Ushbu tavsiyalar har bir kompaniyaning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib moslashtirilishi va prioritetlari belgilanishi mumkin. Asosiysi – harakatsiz qolmaslik va bosqichma-bosqich o‘zgarishlarga kirishish. Raqamli transformatsiya – bu uzoq marafon, lekin unga bugun start berish zarur. O‘zbekiston sug‘urta bozori ulkan imkoniyatlar eshigida turibdi va faqat dadil qadam tashlaganlar, o‘zgarishlarga tayyorlar va mijozlarni birinchi o‘ringa qo‘yganlar ushbu imkoniyatlardan to‘liq foydalana oladilar. Raqamli transformatsiya faqat texnologiya emas – bu fikrlash tarzini, madaniyatni va biznes modelni o‘zgartirishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining "Fuqarolik kodeksi" 1996-y. (Yangi tahrir. 2019-yil 24-may № 03/19/542/317). https://lex.uz/docs/111189.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022 – 2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida"gi PF-60-sonli Farmoni. https://lex.uz/en/docs/5841063.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi "«RAQAMLI O‘ZBEKISTON – 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PF-6079-sonli Farmoni. https://lex.uz/docs/5030957.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi "O‘zbekiston – 2030" strategiyasi to‘g‘risidagi PF-158-sonli Farmoni. https://lex.uz/ru/docs/-6600413.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 23-oktyabrdagi "Sug‘urta bozorini raqamlashtirish va hayot sug‘urtasi sohasini rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida"gi PQ-5265-sonli qarori. https://lex.uz/docs/-5692504.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 2-avgustdagi "O‘zbekiston Respublikasining sug‘urta bozorini isloh qilish va uning jadal rivojlanishini ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PQ-4412-sonli qarori. https://lex.uz/docs/-4459802.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 1-martdagi "Sug‘urta xizmatlari bozorini yanada rivojlantirishning kompleks chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PQ-108-sonli qarori. https://www.lex.uz/uz/docs/-6824178.
8. O‘zbekiston Respublikasi Istiqbolli loyihalar milliy agentligi direktorining 2024-yil 12-

sentyabrdagi "Sug‘urta xizmatlarini elektron shaklda ko‘rsatish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 9-sonli Buyrug‘i. https://www.lex.uz/docs/7217159.

Monografiya, ilmiy maqola, patent, ilmiy to‘plamlar

1. Sobirov H.R. Sug‘urta: 100 savol va javob. – T.: "Mehnat", 1998. – 160 b.
2. Shennayev X.M. O‘zbekiston Respublikasida sug‘urta faoliyatini rivojlantirish yo‘nalishlari.
3. Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – T.: – 2021. – 84 b.
4. Abduraxmanov I.X. Teoriya i praktika straxovaniya: Uchebnik, – T.: "Iqtisod-moliya", 2019. – 696 str.
5. Umarov S.A. Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida O‘zbekistonda sug‘urta faoliyati rivojlanishini boshqarish. I.f.d. ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati. – T.: 2012. – 49 b.
6. Azimov R.S. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida risklarni sug‘urtalash metodologiyasini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – T.: – 2022. – 86 b.
7. Qo‘ldoshev Q.M. O‘zbekistonda o‘zaro sug‘urtalashning metodologik asoslarini takomillashtirish.
8. Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – T.: – 2019. – 75 b.
9. Yuldashev O.T. O‘zbekistonda hayot sug‘urtasini rivojlantirishning konseptual asoslari.
10. Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – T.: – 2023. – 96 b.
11. Baymuratov T.M. O‘zbekistonda sug‘urta faoliyati va uni soliqqa tortish mexanizmini takomillashtirish. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. – T.:-2004. – 22 b.
12. Xalikulova G.T. Sug‘urta tashkilotlarining innovatsion faoliyati samaradorligini oshirish yo‘nalishlari. Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – T.: – 2024. – 96 b.
13. Xasanov F.R. O‘zbekistonda kiber risklarni sug‘urtalash masalalari. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha f.d. (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2022. – 58 b.
14. Sherov S.R. Sug‘urta instituti va uni innovatsion rivojlantirish yo‘nalishlari. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha f.d. (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – T.: 2019. – 64 b.
15. Imomov U.G‘. Innovatsion iqtisodiyot sharoitida bank sug‘urtasi va uni rivojlantirish yo‘llari.
16. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha f.d. (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – T.: – 2020. – 53 b.
17. Adilova G.D. Iqtisodiy globallashuv sharoitida sug‘urta xizmatlarini takomillashtirishning yo‘nalishlari. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha f.d. (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – T.: – 2020. -60 b.
18. Braun, A., Jia, R. InsurTech: Digital technologies in insurance. Geneva Pap Risk Insur Issues Pract 50, 1–7 (2025). https://doi.org/10.1057/s41288-024-00344-x.
19. Elgargouh, Y.; Chbihi Louhdi, M.R.; Zemmouri, E.M.; Behja,H. Knowledge Management for Improved Digital Transformation in Insurance Companies: Systematic Review and Perspectives. Informatics 2024, 11, 60. https://doi.org/10.3390/informatics11030060
20. Fedorovych, I., Rykhalskyy, O., & Poltavskyi, D. (2025). Digital transformation of insurance industry: Implications of AI tools integration. International Journal of Organizational Leadership, 14(First Special Issue), 508-522. https://doi.org/10.33844/ijol.2025.60497
21. Е. В. Алексеева. Цифровизация страхования: анализ, проблемы и направления развития. Вестник Алтайской академии экономики и права №6 2023. 145-151 стр.
22. Ахвледиани Ю.Т. Современный страховой рынок и перспективы цифрового страхования. Вестник Российского экономического университета имени Г. В. Плеханова. 2024;(6):80-86. https://doi.org/10.21686/2413-2829-2024-6-80-86.
23. Страхование в условиях цифровой экономики: наука, практика, образование: монография / под ред. Л. А. Орланюк-Малицкой, А. А. Цыганова. – М. : Инфра-М, 2022. 258 стр.
24. Охрименко А.Г., Токарь Е.В. Влияние цифровых технологий на развитие страховой деятельности // Научный результат. Экономические исследования. 2024. Т.10. №2. С. 80-87. DOI:0.18413/2409-1634-2024-10-2-0-9

25. Ефимов О.Н. Страховое дело. Уфа, 2014. 176 с.
26. Сахирова Н.П. Страхование. М.: ТК Велби, 2007. 744 с.
27. Скамай Л.Г. Страхование: теория и практика. М.: Юрайт, 2016. 383 с.
28. Гвозденко А.А. Страхование. М.: Проспект, 2008. 464 с.
29. Шербаков В.А., Костяева Й.В. Страхование: учебное пособие.–М.: Кнорус, 2007, — 312 с.
30. Балакина А. П., Бабленкова И. И. Финанси: Учебник. – М.: Издател скоторговая корпорация «Дашков и К°», 2013. — 384 с.
31. Бикова Н.Н. Сушност страхования и механизм реализатсии имушественного страхования на современном этапе // журнал Вестник НГИЭО. 2016/ №2. С. 139-144.
32. Болшунова Т.В. Критерии и показатели оценки социалной эффективности страхования // Вестник Тамбовского университета. Серия: гуманитарниэ науки. 2008. Вип. 10. С. 195–197.
33. Шарапова С.А. Оценка эффективности управления сбитовими каналами страховой компании на ринке промишленного страхования // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Экономика. 2014. № 1. С. 84–94.
34. Садков В.Г., Федякова Н.И. Системниэ основи развития страхових отношений и обоснование обшественной эффективности системи страхования // Финанси и кредит. 2007. № 24. С. 43–52.
35. Рябченко А.В. Оценка эффективности страхових компаний. СФА-подход // Вестник Хабаровской государственной академии экономики и права. 2012. № 1. С. 97–106.
36. Афанасев О.В. Развитие методических основ оценки эффективности страхования производственно-экологического риска // Электронний научний журнал «Нефтегазовое дело», 2007. хттп://www.огбус.ру.
37. Барикаев Й.Н., Казиахмедов Г.М., Бойко М.В. Страхование как вид экономической деятелности в условиях современного предпринимателства. Вестник Московского университета МВД России. № 9 / 2015. – С. 243-247.
38. Apergisa N., Poufinasb T. The role of insurance growth in economic growth: Fresh evidence from a panel of OECD countries // North American Journal of Economics and Finance. 53 (2020) 101217.
39. Negroponte N. Being Digital. – NY: Knopf, 1995. – 256 p.
40. World Bank. World Development Report 2016: Digital Dividends. – Washington, DC: World Bank, 2016.
41. Козлов А. В. Интернет-страхование в России // Современниэ проблеми науки и образования.
42. Электр. науч. журн. (2010) № 4. С. 127–131.
43. Дмитриева Й.Й. ИТ-решения для страхових компаний // ЖУРНАЛ Научниэ записки молодих исследовательей (2015) № 6, 30-35 с.
44. Филиппов Д. И. Финансовиэ инноватсии в процессе трансформатсии тсифровой экономики // ЖУРНАЛ Вестник Российского экономического университета им. Г.В. Плеханова (2018) №2, 58-71 с.
45. Трофимова Й. В. Современниэ технологии минимизатсии потер в тсифровой экономике // Вестник УГНТУ. Наука, образование, экономика. Серия экономика. (2018) № 2 (24), 40-45 с.
46. Алексеева Й. В. Тсифровизация страхования: анализ, проблеми и направления развития // Вестник Алтайской академии экономики и права №6 2023. 145-151 стр.
47. Akerlof G.A. The Market for "Lemons": Quality Uncertainty and the Market Mechanism // The Quarterly Journal of Economics. 1970. Vol. 84. No. 3. P. 488–500.
48. Williamson O.E. The Economic Institutions of Capitalism.–New York: Free Press, 1985.–450 p.
49. Porter M.E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. – New York: Free Press, 1985. – 557 p.
50. Moore J.F. Predators and Prey: A New Ecology of Competition // Harvard Business Review.1993. Vol. 71. No. 3. P. 75–86.
51. Jacobides M.G., Cennamo C., Gawer A. Towards a Theory of Ecosystems // Strategic

Management Journal. 2018. Vol. 39. No. 8. P. 2255–2276.
52. Gawer A., Cusumano M.A. Industry Platforms and Ecosystem Innovation // Journal of Product Innovation Management. 2014. Vol. 31. No. 3. P. 417–433.
53. Teece D.J. Business Models, Business Strategy and Innovation // Long Range Planning. 2010. Vol. 43. No. 2–3. P. 172–194.
54. Barney J. Firm Resources and Sustained Competitive Advantage // Journal of Management. 1991. Vol. 17. No. 1. P. 99–120.
55. Ping An Insurance (Group) Company of China, Ltd. Annual Report 2024. – 248 p.
56. Lemonade, Inc. Annual Report 2024. – 156 p.
57. Allianz SE. Annual Report 2024. – 316 p.
58. Progressive Corporation. Annual Report 2024. – 198 p.
59. ZhongAn Online P&C Insurance Co., Ltd. Annual Report 2023. – 224 p.
60. The Geneva Association. Digital Platforms and Insurance: Competitive Dynamics, Consumer Protection, and Regulatory Approaches. – Geneva, 2024. – 86 p.
61. BCG. The State of InsurTech 2024: Driving Value in the New Normal. – Boston, 2024. – 42 p.
62. McKinsey & Company. Insurance 2030: The Impact of AI. – New York, 2024. – 68 p.
63. Swiss Re Institute. Digital Ecosystems in Insurance. – Zurich, 2019. – 56 p.
64. OECD. Global Insurance Market Trends 2025. – Paris, 2025. – 142 p.
65. Fitch Ratings. Uzbek Insurance Sector: Growing Fast, Regulatory Scrutiny Increasing. – April 2025. – 12 p.
66. Ikramova K.M. Development of the Insurance Market of Uzbekistan Based on Financial Technologies (InsurTech): Prospects and Directions // American Journal of Economics and Business Management. 2026. Vol. 9. No. 1. P. 87–93.
67. Leveraging Blockchain for Smart Contract Automation in Insurance // Research Gate. 2024.
68. Investigating the Efficiency of Insurance Companies: A DEA Approach // MDPI. 2024. Vol. 12. No. 6. P. 128.
69. Analysis of the Factors Affecting the Financial Performance of Insurance Companies using Statistical Modeling // ASCI Journal. 2024.
70. Econometric Analysis and Forecasting of Uzbekistan’s Insurance Market Development in the Digital Transformation Era // ACM Conference Proceedings. 2024.
71. Турғунмирзаев, А. (2025). Новые проявления конкуренции в сфере страховых услуг: теория и практика. Экономическое развитие и анализ, 3(2), 368-376.
72. Турғунмирзаев, А. (2025). Цифровизация страхового рынка как фактор повышения его конкурентоспособности. Передовая экономика и педагогические технологии, 2(1), 289-297.
73. Тургунимирзаев, А. (2025). НАПРАВЛЕНИЯ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ СТРАХОВЫХ КОМПАНИЙ В ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ. Экономическое развитие и анализ, 3(1), 439-446.
74. ТУРҒУНМИРЗАЕВ, А. (2025). Суғурта бозорини рақамлаштириш унинг рақобатбардошлигини оширишнинг омили сифатида. Ilg‘or iqtisodiyot va pedagogik texnologiyalar Учредители: Shafi Science Center Ltd, 2(1), 289-297.
75. Турғунмирзаев, А., & Шамситдинов, М. (2023). Суғурта Компаниялари Рақобатбардошлигини Бошқаришда Рақамли Иқтисодиётнинг Ўрни. Nashrlar, 238-241.
76. Turgunimirzayev, A. Directions of the Development Strategy of Insurance Companies in the Digital Economy. Economic Development and Analysis, 3(1), 439-446.
77. Turgunmirzaev, A. New Appearances of Competition in the Insurance Services Sector: Theory and Practice. Economic Development and Analysis, 3(2), 368-376.
78. Turg‘unmirzayev, A. Digitalization of the Insurance Market as A Factor in Increasing Its Competitiveness. Advanced Economics and Pedagogical Technologies, 2(1), 289-297.
79. Turgunmirzaev, A. (2025). Developing Forms of Competition in The Insurance Field: Theory and Practical Aspects. Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance, 6(3), 1083-1090.

UDK: 378.014.543 (575.1)

FROM RANKING TO FUNDING: AN EX-ANTE ANALYSIS OF PERFORMANCE-BASED FINANCING IN UZBEKISTAN’S HIGHER EDUCATION SYSTEM

REYTINGDAN MOLIYALASHTIRISHGA: O‘ZBEKISTON OLIY TA’LIM TIZIMIDA NATIJAGA ASOSLANGAN MOLIYALASHTIRISHNING EX-ANTE TAHLILI

ОТ РЕЙТИНГА К ФИНАНСИРОВАНИЮ: EX-ANTE АНАЛИЗ ФИНАНСИРОВАНИЯ, ОСНОВАННОГО НА РЕЗУЛЬТАТАХ, В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ УЗБЕКИСТАНА

Mamajonova Mukhlisakhon Muzaffar kizi
PhD in Economics, Senior Lecturer
Tashkent, Tashkent State University of Economics

Abstract

From 1 January 2027, Uzbekistan links institutional financing to the results of its national university ranking: within each category group, 20 per cent of institutions are assigned to the first tier and 40 per cent to each of the remaining two, with incentive rates differentiated by institutions' legal financial status. Because the first cycle of results had not been published when this study was completed, the mechanism can be examined before it operates. This article analyses the governing instruments available in September 2026 and applies scenario simulations to the ranking-eligible population of 168 institutions. Three design effects are identified. The statutory shares yield whole numbers of institutions in only one of four category groups, and no rounding convention is specified. The rule protecting institutions with equal scores cannot be reconciled with the fixed tier shares without an additional allocation rule, with proportionally larger effects in smaller categories. An identical tier converts into incentives of two different intensities, depending on a legal status distributed unevenly across categories. The article also documents a two-channel architecture, in which the ranking tier both sets an incentive rate and enters per-student cost formation.

Keywords: performance-based funding, university rankings, national ranking, higher education governance, policy design, financial incentives, integer allocation, quota, financial autonomy, international rankings, Uzbekistan, ex-ante analysis.

2027-yil 1-yanvardan boshlab O‘zbekistonda oliy ta’lim tashkilotlarini moliyalashtirish milliy reyting natijalariga bog‘lanadi: har bir toifa guruhida tashkilotlarning 20 foizi birinchi, 40 foizdan ikkinchi va uchinchi darajaga kiritiladi, rag‘bat stavkasi esa tashkilotning huquqiy moliyaviy maqomiga qarab tabaqalashtiriladi. Birinchi sikl natijalari hali e’lon qilinmagani bois mexanizmni u ishga tushishidan oldin tekshirish imkoniyati mavjud. Maqolada 2026-yil sentyabr holatida mavjud me’yoriy hujjatlar tahlil qilinadi va reytingda ishtirok etuvchi 168 ta tashkilot bo‘yicha ssenariy simulyatsiyalari o‘tkaziladi. Uchta dizayn effekti aniqlangan: qonunchilikda belgilangan ulushlar to‘rt toifadan faqat bittasida butun sonli taqsimot beradi, yaxlitlash qoidasi esa belgilanmagan; teng ball to‘plagan tashkilotlarni himoya qilish normasi qo‘shimcha taqsimlash mexanizmisiz darajalar bo‘yicha belgilangan qat’iy ulushlar bilan ziddiyatga kirishadi; bir xil daraja huquqiy moliyaviy maqomga qarab ikki xil intensivlikdagi rag‘batga aylanadi. Shuningdek, reyting darajasi ham rag‘bat stavkasini, ham bir talabani o‘qitish xarajatini shakllantirishda qatnashadigan ikki kanali arxitektura hujjatlashtirilgan.

Kalit so‘zlar: natijaga asoslangan moliyalashtirish, universitet reytinglari, milliy reyting, oliy ta’limni boshqarish, siyosat dizayni, moliyaviy rag‘bat, butun sonli taqsimot, kvota, moliyaviy mustaqillik, xalqaro reytinglar, O‘zbekiston, ex-ante tahlil.

С 1 января 2027 года финансирование организаций высшего образования Узбекистана увязывается с результатами национального рейтинга: в каждой категорийной группе 20 процентов организаций относятся к первому уровню и по 40 процентов - ко второму и третьему, а ставки стимулирования дифференцируются в зависимости от правового финансового статуса организации. Поскольку результаты первого цикла еще не опубликованы, механизм может быть изучен до начала его применения. В статье анализируются нормативные акты по состоянию на сентябрь 2026 года и проводятся сценарные симуляции для 168 организаций, участвующих в рейтинге. Выявлены три эффекта проектирования: установленные доли дают целочисленное распределение лишь в одной из четырех категорий, при этом правило округления не определено; норма о защите организаций с равными баллами вступает в противоречие с фиксированными долями уровней; одинаковый уровень преобразуется в стимулы различной интенсивности. Документирована двухканальная архитектура, в которой уровень рейтинга определяет и ставку стимулирования, и параметр формирования расходов на обучение одного студента.

Ключевые слова: финансирование по результатам, университетские рейтинги, национальный рейтинг, управление высшим образованием, дизайн политики, финансовое стимулирование, целочисленное распределение, квота, финансовая самостоятельность, международные рейтинги, Узбекистан, ex-ante анализ.

Performance-based funding (PBF) has become an established instrument of higher-education steering in systems where public authorities retain a substantial role in institutional financing[10], and comparative reviews of European practice show that formula elements, performance agreements and negotiated allocations now coexist within most national funding systems[5; 6; 4]. In parallel, university rankings have moved from being reputational devices to instruments that inform institutional strategy and national policy[9]. Where these two developments meet, a ranking result ceases to be a signal and becomes a rule.

Uzbekistan has recently constructed such a meeting point in an unusually explicit form. A regulation registered in February 2026 establishes a national ranking of higher education institutions, computed from twenty-five indicators and conducted separately within four category groups, with results published annually. A presidential decree adopted in April 2026 then attaches financial consequences to those results: from 1 January 2027, twenty per cent of the institutions in each category group are assigned to the first tier and forty per cent to each of the remaining two, with incentive rates differentiated by the legal financial status of the institution. The same decree lists the assigned tier among the parameters from which the cost of educating one state-funded student is formed, and provides that institutions placed in the top 1,000 of internationally recognised rankings are treated under the arrangement established for first-tier institutions.

The mechanism is therefore both specific and, at the time of writing, untested: the first funding cycle begins in 2027, and the institution-level results of the first ranking cycle conducted under the new regulation had not been published when this analysis was completed. This creates an opportunity for ex-ante design analysis before realised funding outcomes become observable. The design can be examined before it operates.

Research on Uzbek higher education finance has already begun to address the broader transition. Recent work examines the move from cost-based financing toward financial autonomy and performance orientation, and proposes a composite index, weighted through expert judgement, for assessing the financial and developmental capacity of institutions[1]. That contribution is concerned with measuring institutional capacity. What remains unexamined is the allocation architecture through which ranking results are converted into discrete funding consequences: how statutory percentage shares are turned into whole numbers of institutions, what happens when institutions obtain equal scores at a tier boundary, how a pre-existing legal status modifies the value of an identical tier, and how eligibility for the separate international-ranking arrangement depends on which annual ranking edition is treated as relevant.

This study addresses that gap. Rather than constructing another performance index, it takes the statutory ranking and incentive rules as given and asks whether their translation into institutional tiers and financial treatment is operationally determinate before implementation. The guiding question is how the national ranking translates performance measurement into differentiated financial incentives, and what design effects emerge before the mechanism operates. The analysis combines a reading of the governing instruments available in September 2026 with scenario simulations applied to the actual ranking population of 168 institutions, as reported by the national quality assurance agency.

The study makes two contributions. First, it shows that a formally simple allocation rule becomes operationally non-trivial once integer allocation, tied scores, differentiated financial status, separate international-ranking treatment and edition-sensitive eligibility are considered jointly: at several points the instruments specify an intended distribution without specifying the convention needed to produce it. Second, it documents an architecture in which ranking performance reaches institutional finance through two distinct channels - a direct percentage incentive and the incorporation of the ranking tier into per-student cost formation - of which only the first is currently specified in a computable form.

Three boundaries apply throughout. No monetary amounts are computed; no institution is assigned a tier; and the second funding channel is described but not modelled. The remainder of the paper is organised as follows. Section 2 situates the study in the literature on performance-based funding and on rankings as instruments of governance. Section 3 sets out the data, population and scenario design. Section 4 reports the results. Section 5 discusses their implications, Section 6 draws out policy implications, and Section 7 concludes.

The empirical literature on PBF is largest for the United States, where a systematic synthesis of studies using strong causal designs finds that adoption is associated with null or modest positive effects on the intended outcomes, alongside consistent evidence of unintended consequences, including restricted access, gaming of the measures and disadvantages for under-resourced institution types[13]. Qualitative work on implementation in three states traces the mechanism by which such effects arise, moving from policy instruments through organisational obstacles to intended and unintended impacts[7]. Evidence of this kind is specific to the United States and is used here as comparative context rather than as a basis for expectations about Uzbek institutions.

A recent meta-narrative review reframes the field, arguing that the productive question is not whether PBF works in general but under what conditions it succeeds or fails, and calling for closer attention to policy design and implementation[10]. Comparative policy evidence points in the same direction. An OECD assessment reports that the effects of performance-based formula funding on targeted outputs are typically modest and that poorly specified incentives can produce unintended effects[12], while an earlier OECD study of higher education resourcing emphasises that the criteria, weights, mission differentiation and financial consequences embedded in a funding formula should be defined clearly and transparently in advance[11]. European comparative reports document the same design elements in practice across national systems, including the combination of block grants, formula components and performance agreements[5; 6; 4].

One aspect of formula design that is directly relevant here has a well-developed theoretical treatment outside the PBF literature. Where a rule distributes fixed shares over a finite population, the shares must be converted into whole units, and the choice of conversion method is consequential. The theory of apportionment analyses precisely this problem, including quota conditions and methods based on rounding and on largest remainders[3]. This study draws on that literature in a deliberately narrow way: it uses a largest-remainder allocation as a benchmark against which the statutory shares can be assessed, not as a recommendation for the system examined.

A second literature examines what happens when organisations are publicly ranked. The concept of reactivity holds that people and organisations change their behaviour in response to being measured, and that public measures reshape the worlds they claim to describe through mechanisms including self-fulfilling prophecy and commensuration[8]. Follow-up work shows how rankings penetrate organisations to the point where buffering becomes difficult, as external pressures are internalised by the members of the organisation rather than merely imposed on it[14]. Both studies

are based on the case of American law schools and offer a theoretical framework rather than transferable empirical findings.

At the level of systems, rankings have been shown to influence policy choices, institutional ambitions and national priorities, with the choice of indicators mattering precisely because of the consequences attached to it[9]. This body of work explains why a government might wish to connect ranking outcomes to institutional steering. It does not, however, specify how such a connection should be constructed when rankings are used not as a signal but as an allocation rule.

The interface between these two literatures is less directly developed in the sources reviewed here. A comparative analysis of four European PBF programmes tested the recurring assertion that governments design funding around global ranking indicators, and found the orientation weaker than the rankings literature commonly assumes, with only limited funding volume tied to such indicators [2]. The Uzbek case offers a contrasting institutional configuration: the link is neither implicit nor indirect. Placement in the top 1,000 of specified international rankings operates as an explicit eligibility condition within a domestic funding rule, while the domestic ranking itself determines the tier to which incentive rates attach.

For Uzbekistan, recent work has examined the shift from cost-based financing toward financial autonomy and performance-oriented funding and has proposed a composite framework, combining revenue autonomy, expenditure flexibility, research financing, infrastructure capacity and governance readiness, for assessing institutional financial capacity[1]. That study measures the capacity of institutions to operate under the new financing arrangements. The present study asks a different question, about the rules themselves: whether the statutory translation of ranking outcomes into tiers and financial treatment is determinate before implementation, and what design effects follow from the way the translation is specified.

This is where the study is positioned. It is not an additional performance index, nor an evaluation of realised funding outcomes, which cannot yet be observed. It is an ex-ante examination of an allocation architecture that has been adopted but has not yet operated.

This study is an ex-ante analysis of policy design. The financial incentive mechanism examined here enters into force on 1 January 2027, while the first cycle of national ranking results conducted under the current regulation is to be published by 1 November of the year following the reporting year. Institution-level ranking scores for the 2025 reporting year were therefore not publicly available at the time of writing. The analysis consequently does not evaluate realised funding outcomes. It examines the internal consistency of the mechanism as specified in the governing instruments, and it measures, through scenario simulation, the allocation properties that follow from that specification once it is applied to the actual population of ranked institutions.

Three scenarios are constructed. S1 examines integer allocation of the statutory tier shares. S2 examines the consequences of tied scores at a tier cutoff. S3 examines the sensitivity of eligibility for the separate international-ranking treatment to the choice of ranking edition. The present sections report S1 and S2.

The primary legal sources are three instruments, consulted in September 2026, in the versions available at that date, including the version of PF-58 that takes effect on 1 October 2026: Presidential Decree PF-58 of 10 April 2026, which introduces the ranking-based financial incentive system and sets out the incentive schedule in its Annex 1; Regulation No. 3783 of 28 February 2026, registered by the Ministry of Justice, which defines the object, categories, indicators and calendar of the national ranking; and Presidential Resolution PQ-61 of 24 December 2021, whose Annex 1 - restated in the wording of PF-58 - lists the state higher education institutions granted financial autonomy.

Two features of these instruments are relevant to the design of the analysis. First, PF-58 assigns 20 per cent of the institutions in each category group to tier 1 and 40 per cent each to tiers 2 and 3, and provides that where institutions obtain equal scores, all of them receive the relevant tier. Second, neither PF-58 nor Regulation 3783 specifies a rounding rule for the resulting fractional quotas, and neither specifies which annual edition of an international ranking is to be treated as relevant for a given funding cycle. These omissions are treated here as analytical objects rather than as defects: a

government resolution on the financing of state higher education institutions is scheduled in the roadmap annexed to PF-58 for October 2026, and the linking rules may be specified there.

Institution-level data are drawn from materials published by the National Agency for Quality Assurance in Education (NQAAE): the infographic series reporting the student-faculty ratio indicator of the national ranking, and the analytical review of international students for the 2025 reporting year, which states the scope of the ranking population and lists, in its Annex 1, the institutions excluded from it.

The ranking population is defined by Regulation 3783: higher education institutions that have been in operation for at least three years and have graduates, excluding military and militarised institutions. Institutions are grouped into four categories - applied sciences, medical sciences, social sciences and humanities, and creative arts and sport - and a separate track may be maintained for institutions placed in the world rankings of THE, QS and ARWU, subject rankings excluded.

For the 2025 reporting year the agency reports 168 institutions within the scope of the ranking, and 32 institutions excluded because they have no graduates or have operated for less than three years. The 168 institutions are distributed as follows: 40 in applied sciences, 14 in medical sciences, 99 in social sciences and humanities, 12 in creative arts and sport, and 3 in the separate international-ranking track, the latter comprising TIIAME National Research University, the National University of Uzbekistan and Tashkent State Technical University.

One reconciliation is required. The agency's student-faculty infographics list 106 institutions in the social sciences and humanities category, seven more than the 99 institutions within the ranking scope. All seven appear on the agency's own list of institutions excluded from the ranking, six of them matching by full name and one by a name variant. The infographics therefore report the sector, whereas the ranking scope reports the eligible population. All denominators used below are the eligible ones.

Annex 1 to PQ-61, as restated by PF-58, lists 41 state institutions granted financial autonomy. Of these, 36 fall within the four ranking categories, 3 belong to the separate international-ranking track, and 2 were not matched to the ranking-eligible population; one of the latter is explicitly identified by the agency as having operated for less than three years, while the status of the other requires separate verification. Institutions were matched to the ranking population by name; two matches rest on name variants whose legal identity has not been independently confirmed, and the category-level figures reported in Table 1 should be read with that qualification. The ministry has been authorised since 2023 to add institutions to the list, so additions made outside the text of PQ-61 would not be captured here.

Table 1

Ranking-eligible population and financial autonomy by category, 2025 reporting year

Category / track	Eligible institutions	Financially autonomous	Share
Applied sciences	40	9	22.5%
Medical sciences	14	6	42.9%
Social sciences and humanities	99	20	20.2%
Creative arts and sport	12	1	8.3%
Separate international-ranking track	3	3	100.0%
Total	168	39	23.2%

Sources: Regulation No. 3783 of 28 February 2026; NQAAE, review of international students, 2025 reporting year, section 2.1 and Annex 1; PQ-61 of 24 December 2021, Annex 1, in the wording of PF-58 of 10 April 2026. Financial status matched to the ranking population by institution name.

S1 applies the statutory shares to each category population and compares four integer-allocation rules: downward rounding of each tier (floor), upward rounding of each tier (ceiling), independent nearest rounding, and a total-preserving allocation of the largest-remainder type. The fourth rule is reported as a benchmark counterfactual only; no such rule appears in the instruments examined.

S2 takes an integer allocation as given and introduces tied institutions at a tier cutoff. Because the statutory rule protects all institutions with equal scores, two implementations are possible and neither is specified in the instruments. Under the first, the tier expands to absorb the tied institutions while the remaining tiers retain their nominal sizes. Under the second, the expansion is offset by a reduction in the immediately lower tier, so that the category total is preserved. Both are counterfactual implementations of an unresolved operational ambiguity, not interpretations of the legal text. The simulation applies fixed shocks of one, two and three tied institutions and reports the mechanical consequences conditional on a tie; the frequency of ties is not estimated.

Four boundaries are maintained throughout. No monetary amounts are computed, because the per-student cost figures on which the incentive rates operate are not published. No institution is assigned a tier, because ranking scores are not available. The second funding channel - the inclusion of the ranking tier among the parameters forming per-student costs - is described institutionally but not modelled, because no coefficient or functional form is specified for it. Finally, the analysis reflects the instruments as available in September 2026, including the version of PF-58 that takes effect on 1 October 2026; the decree has been amended more than once since its adoption, and the implementing government resolution on the financing of state higher education institutions had not been adopted.

The mechanism examined here connects institutional performance to institutional financing in a single administrative sequence. Performance is measured by the national ranking, which Regulation 3783 constructs from 25 indicators, five of which are derived from the nationwide survey of students, faculty and employers. Institutions are not ranked against the system as a whole but within category groups defined by the composition of their student body, so that the comparison set is specific to the category. The agency forms the scores by 1 October of the year following the reporting year and publishes the results by 1 November. From 1 January 2027, those results acquire financial consequences.

The financial consequence is not of one kind. The instruments establish two distinct channels through which the assigned tier enters institutional finance, and the distinction between them is central to how the mechanism should be understood.

The first channel is a direct percentage incentive. Annex 1 to PF-58 attaches a rate to each tier, differentiated by the legal financial status of the institution: a first-tier institution receives 20 per cent where it has been granted financial autonomy and 10 per cent where it is financed under the traditional arrangement, a second-tier institution receives 10 and 5 per cent respectively, and a third-tier institution receives no incentive. For autonomous institutions the rate applies to the amount financing the education of one state-funded student; for traditionally financed institutions it applies to the budget allocation covering expenditures, and the corresponding funds are transferred to the institution's own account, with discretion over their use. The schedule is set out in Table 2, and the architecture as a whole is summarised in Figure 1.

Table 2

Ranking-linked incentive rates by tier and legal financial status

Tier	Financially autonomous institutions	Traditionally financed institutions	Difference (percentage points)
Tier 1	20%	10%	10
Tier 2	10%	5%	5
Tier 3	-	-	-

Source: PF-58 of 10 April 2026, Annex 1 and its notes. Institutions of the republic placed in the top 1,000 of internationally recognised rankings are subject to the arrangement established for first-tier institutions; this provision is examined in section 4.5.

The second channel operates through the cost base rather than through a bonus. Paragraph 6 of PF-58 introduces, from the same date, a procedure for forming the amount spent on the education of one state-funded student, and lists among its parameters the tier assigned to the institution under the national ranking, alongside the student-faculty ratio, the complexity of the field of study, its correspondence to priority areas, staff remuneration costs, the institution's research orientation, its

regional location and its maintenance costs. The ranking tier therefore does not only determine a percentage applied to a given base; it is also one of the inputs from which that base is formed.

Two properties of this architecture matter for the analysis that follows. First, the same ranking outcome is transmitted twice, through mechanisms of different types: an incentive rate and a funding parameter. Second, the two channels are specified to very different degrees. The incentive rate schedule is explicitly specified - the rates and the financial-status distinction are set out in the decree - whereas the second channel is specified only at the level of funding parameters: neither a coefficient nor a functional form is given for the tier. The second channel is accordingly reported here as part of the institutional architecture and is not quantified anywhere in this study; its operational content depends on implementing rules that had not been adopted at the time of writing.

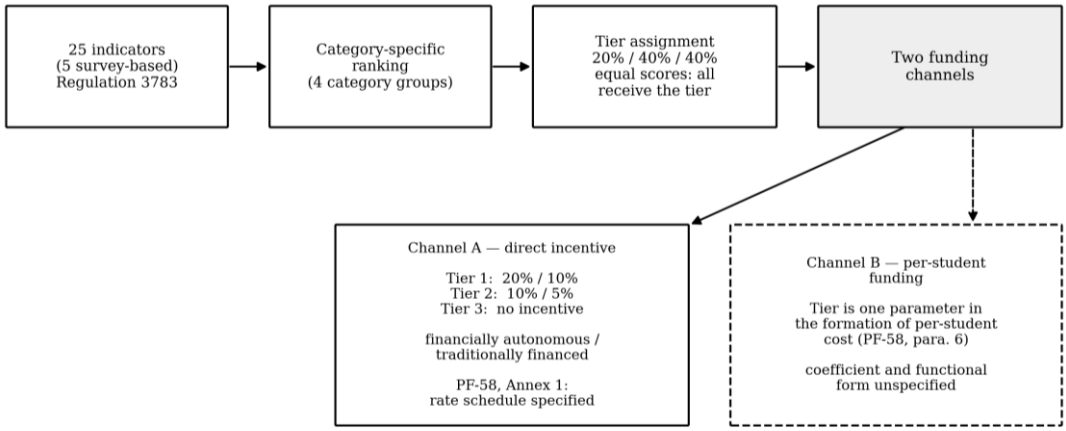

Figure 2. The architecture of ranking-linked financing: from measurement to two funding channels

Source: Decree PF-58 of 10 April 2026, paragraphs 5 and 6 and Annex 1; Regulation No. 3783 of 28 February 2026. Note: the branch drawn in solid line is the channel for which a rate schedule is specified; the branch drawn in dashed line is the channel for which no coefficient or functional form is specified. The separate arrangement for institutions placed in the top 1,000 of international rankings is not shown here; it is reported in Figure 2.

Applying the statutory split of 20, 40 and 40 per cent to the eligible populations produces integer values in only one of the four categories. In applied sciences, where 40 institutions are ranked, the shares correspond to 8, 16 and 16 institutions, and no rounding is required. This category therefore serves as a control case. In the remaining three categories the exact values are fractional: 2.8, 5.6 and 5.6 in medical sciences; 19.8, 39.6 and 39.6 in social sciences and humanities; and 2.4, 4.8 and 4.8 in creative arts and sport.

Because the regulation specifies shares but not a rounding rule, the allocation actually implemented depends on a choice that the instruments do not make. Table 3 reports the four rules described in section 3.6. Two results follow.

First, the two simple directional rules fail systematically in opposite directions. Downward rounding of each tier leaves 12 of 14 institutions allocated in medical sciences, 97 of 99 in social sciences and humanities, and 10 of 12 in creative arts and sport. Upward rounding allocates 15, 100 and 13 respectively, in each case more positions than there are institutions.

Second, independent nearest rounding is also not consistently total-preserving. In medical sciences it yields 3, 6 and 6 institutions, a total of 15 against a population of 14; in social sciences and humanities it yields 100 against 99. That it happens to return exactly 12 in creative arts and sport does not establish its reliability: there the statutory 20 per cent is realised as 16.7 per cent, because 2.4 is rounded down to 2.

Only the total-preserving benchmark reproduces the category population in all four categories. It does so, however, at the cost of a decision that has no basis in the instruments: in medical sciences

the second and third tiers have identical remainders, so the surplus position is allocated to one of them by a mechanical tie-break rather than by any rule of law.

Table 3

Integer allocation of the statutory 20/40/40 shares under four rules

Category	N	Exact values	Floor	Ceiling	Nearest	Largest remainder
Applied sciences	40	8.0 / 16.0 / 16.0	40	40	40	40
Medical sciences	14	2.8 / 5.6 / 5.6	12	15	15	14
Social sciences and humanities	99	19.8 / 39.6 / 39.6	97	100	100	99
Creative arts and sport	12	2.4 / 4.8 / 4.8	10	13	12	12

Cell entries are the total number of institutions allocated across the three tiers; the category total is N. Source: author's calculations on the eligible populations reported in Table 2, applying the shares set out in PF-58, paragraph 5(v).

The finding is therefore not that the statutory shares are arithmetically impossible, but that they are incomplete as an allocation instrument. A rule expressed entirely in percentages requires an integer-allocation convention before it can be applied to a finite population, and the selection of that convention determines both how many institutions receive each tier and how far the realised shares depart from the statutory ones.

The regulation addresses one allocation contingency directly: where institutions obtain equal scores, all of them are assigned the relevant tier. This protects institutions from arbitrary separation at a cutoff. It does not, however, specify what happens to the tier structure once the protected group exceeds the nominal quota, and this is where the second design problem arises.

Two implementations are possible. Under quota expansion, the tied institutions all enter the higher tier and the remaining tiers retain their nominal sizes; the number of allocated positions then exceeds the category population. Under quota displacement, the expansion is offset by a reduction in the immediately lower tier; the category total is preserved, but the lower tier falls below its statutory share. Table 4 reports both for the two smallest categories, with one, two and three tied institutions at the tier-1 cutoff.

Table 4

Tie stress-test at the tier-1 cutoff: expansion versus displacement

Category	Tied institutions	Expansion: tiers	Total allocated	Displacement: tiers	Tier-2 realised share
Medical sciences (N = 14)	baseline	3 / 6 / 5	14	3 / 6 / 5	42.9%
	1	4 / 6 / 5	15	4 / 5 / 5	35.7%
	2	5 / 6 / 5	16	5 / 4 / 5	28.6%
	3	6 / 6 / 5	17	6 / 3 / 5	21.4%
Creative arts and sport (N = 12)	baseline	2 / 5 / 5	12	2 / 5 / 5	41.7%
	1	3 / 5 / 5	13	3 / 4 / 5	33.3%
	2	4 / 5 / 5	14	4 / 3 / 5	25.0%
	3	5 / 5 / 5	15	5 / 2 / 5	16.7%

The baseline allocation is the total-preserving benchmark of Table 3. Statutory shares are 20, 40 and 40 per cent. The full matrix, including ties at the tier-2 cutoff and the two larger categories, is reported in the supplementary material. Source: author's calculations.

The simulations reveal a consistent mechanical trade-off. Expansion preserves the statutory tier shares but breaks the population constraint: with three tied institutions, medical sciences allocates 17 positions among 14 institutions. Displacement preserves the population but breaks the shares: the second tier, in which no tie occurred, falls from 42.9 to 21.4 per cent of the category. The two statutory

provisions - the tier shares and the protection of tied institutions - cannot both be satisfied by the allocation itself. Satisfying them simultaneously requires an additional allocation rule, and no such rule is provided.

Two further observations follow from Table 4. First, the burden of displacement falls on a tier in which nothing happened. Where the tie occurs at the tier-2 cutoff, the third tier absorbs the adjustment even though it attracts no incentive payment; because tiers are published, this remains consequential as a public signal even where it is financially neutral. Second, the same absolute number of tied institutions produces a larger percentage-point deviation in smaller categories: three tied institutions move the tier-1 share by 21.4 percentage points in medical sciences and by 25.0 points in creative arts and sport, while the same shock is barely visible in a category of 99. This is stated as a property of the fixed shocks examined here; no functional relationship between category size and distortion is claimed.

Read together with R2, the two results describe a sequence rather than two separate defects. The statutory shares first require an integer-allocation convention that the instruments do not supply; and once such a convention is supplied, the tie-protection rule can still move the realised shares away from it.

The tier schedule in Table 1 is not applied uniformly across the system. It is conditioned on a legal status that was conferred before the ranking mechanism existed and on grounds unrelated to ranking performance. Annex 1 to PQ-61, as restated in the wording of PF-58, lists 41 state institutions granted financial autonomy. Of these, 36 belong to the four ranking categories, 3 belong to the separate international-ranking track, and 2 were not matched to the ranking-eligible population. One of these is explicitly listed by the agency as having operated for less than three years; the status of the other requires separate verification.

The consequence is that an identical ranking outcome does not imply an identical incentive. A first-tier institution with financial autonomy is subject to a 20 per cent rate; a first-tier institution without it is subject to 10 per cent. The gap is not marginal at the margin of performance: it is twice the rate, and it is invariant to how narrowly or widely the tier boundary was passed. The same doubling applies at the second tier, where the rates are 10 and 5 per cent.

This conditioning is unevenly distributed across the system. As Table 2 reports, 39 of the 168 ranking-eligible institutions, or 23.2 per cent, hold financial autonomy, but the share ranges from 8.3 per cent in creative arts and sport to 42.9 per cent in medical sciences, with 22.5 per cent in applied sciences and 20.2 per cent in social sciences and humanities. In medical sciences, therefore, close to half of the institutions competing for a tier would receive the higher rate for it; in creative arts and sport, one institution in twelve would. The three institutions in the separate international-ranking track are all financially autonomous.

The property can be stated compactly: the mechanism produces heterogeneous incentive intensity conditional on legal financial status. The ranking assigns a tier, which is a performance signal of uniform nominal meaning across the system; the financing rules then convert that signal into incentives of two different intensities, according to a legal classification that the ranking itself does not observe. Because financial-autonomy status is unevenly distributed across categories, the composition of institutions exposed to the higher rate also differs across category groups.

Three qualifications bound this result. First, the category-level shares rest on matching the institutions listed in Annex 1 to PQ-61 with the agency's category lists by name; two of the matches rest on name variants whose legal identity has not been independently confirmed, and the ministry has been authorised since 2023 to add institutions to the autonomy list outside the text of the resolution. Second, financial autonomy does not by itself make an institution an object of the ranking: two autonomous institutions were not matched to the eligible population, and the instruments examined do not specify how the ranking-linked incentive applies to institutions that hold the status but cannot yet be assigned a tier. Third, no monetary value is computed here, since the per-student cost amounts on which the rates operate are not published.

A final clarification concerns what is, and is not, claimed. The differentiation described above is not presented as an inequity. Financial autonomy carries obligations as well as rights, and the higher

rate applies to a base that autonomous institutions administer under a different financing regime, so that the two rates are not directly comparable as transfers. What the analysis identifies is a structural feature of the design: the intensity of the performance incentive is determined jointly by the ranking outcome and by a pre-existing legal status, and the second of these is distributed unevenly across the categories within which the ranking itself is conducted.

Alongside the four category groups, Regulation 3783 provides that the national ranking may be maintained separately for institutions of the republic that hold positions in the world rankings of Times Higher Education, QS and ARWU, expressly excluding subject rankings. PF-58 attaches a financial consequence to the same status: institutions of the republic placed in the top 1,000 of internationally recognised rankings are subject to the arrangement established for first-tier institutions.

For the 2025 reporting year, the composition of this track is documented rather than inferred. The agency's analytical review identifies the group by name as comprising TIIAME National Research University, the National University of Uzbekistan and Tashkent State Technical University. The composition is consistent with the editions published during the reporting year: in the QS World University Rankings 2026, released in June 2025, the three institutions were placed at 469th, in the 721-730 band and in the 901-950 band respectively, while the four further Uzbek institutions in that edition were placed beyond the top 1,000; in the Times Higher Education World University Rankings 2026, released in October 2025, only TIIAME appeared within the top 1,000, in the 501-600 band. No Uzbek institution was identified in the ARWU 2025 list, and the verification of that source remains open; since no institution is added by it, it does not alter the composition of the track.

The instruments do not state which annual edition of a ranking is relevant to a given funding cycle, and the editions themselves move. In the QS World University Rankings 2027, released in June 2026, Tashkent State Technical University is placed in the 1001-1200 band, outside the top 1,000, while the National University of Uzbekistan is placed in the 801-850 band and TIIAME remains well within the threshold. Under the editions published during the reporting year the separate track comprises three institutions; under the subsequent edition, and absent any other relevant ranking that would return it to the top 1,000, it comprises two. The sequence is summarised in Figure 2.

The threshold effect here is discrete while the underlying movement is not. The change in position that places an institution on one side of the 1,000th place rather than the other may be small and continuous; the eligibility consequence attached to it is categorical.

The consequence of leaving the separate track is not that an institution leaves the mechanism. It is that the basis on which the institution becomes eligible for a ranking-linked incentive changes in kind. Within the separate track, an institution receives first-tier treatment by virtue of its top-1,000 status: no position in the domestic tier distribution has to be obtained for it, so the treatment is in this sense automatic. Outside the track, the institution is ranked within its category group and receives whichever tier its score yields, so that the incentive becomes contingent on relative domestic performance. For an institution holding financial autonomy, the applicable rate therefore moves from a fixed 20 per cent to one of three possible outcomes - 20, 10 or zero per cent - determined by the tier it obtains.

The transition is thus from certainty of treatment to conditional treatment, and its occurrence depends on which ranking edition is treated as relevant to the funding cycle.

Because the instruments examined in September 2026 do not specify a general edition-to-funding-cycle mapping rule, this scenario identifies potential institutional exposure rather than an observed change in funding. Two elements of the chain remain unspecified in the instruments: which edition governs which cycle, and which tier an institution returning to a category group would obtain. Neither is estimated here, and no loss of funding is claimed. The roadmap annexed to PF-58 schedules a government resolution on the financing of state higher education institutions for October 2026; the linking rule may be established there.

A movement of this kind has a consequence beyond the institution concerned, which is worth stating because it connects this section to the allocation problem reported in section 4.2. The tier quotas are computed as shares of the category population. If an institution leaves the separate track

and is ranked within a category group, that group's population increases by one, and the statutory shares are applied to a different denominator.

The magnitude can be illustrated on the applied-sciences category, which in the 2025 reporting year contains 40 institutions and is the one category in which the statutory shares yield integer values. Were a returning institution assigned to it, the population would become 41 and the shares would yield 8.2, 16.4 and 16.4 - no longer integers. The single category that requires no rounding convention would then require one.

This extension is conditional in two respects. The category to which a returning institution would be assigned is determined by the agency on the basis of its student contingent under Annex 2 to Regulation 3783, and applied sciences is used here only as an illustration; and the movement itself is subject to the same unspecified edition rule discussed above. It is reported as a structural property of the design - the allocation problem is not confined to the categories in which it currently appears - rather than as a prediction about any institution.

Panels 1–2: documented positions. Panels 3–4: counterfactual.
No general rule mapping ranking editions to funding cycles is specified in the instruments examined as of 1 October 2026.

Figure 2. Edition-sensitive eligibility and the basis of ranking-linked treatment

Source: QS World University Rankings 2026 and 2027; Times Higher Education World University Rankings 2026; Regulation No. 3783, paragraph 3; PF-58, Annex 1; author's analysis. Note: the first two panels report documented positions; the third and fourth are counterfactual. No general rule mapping ranking editions to funding cycles is specified in the instruments examined in September 2026.

The results reported above converge on a single proposition. The central design challenge in the mechanism examined here is not the existence of performance-based incentives, but the translation of continuous and comparative performance information into discrete administrative and financial consequences. Ranking scores are continuous and relational: they are produced by comparing institutions on twenty-five indicators within a category group. Tiers, quotas, rates and eligibility thresholds are discrete. Each of the results above locates a point at which that translation requires a decision the instruments do not yet contain.

Expressed as a rule, the tier structure is minimal: twenty per cent of each category group to the first tier and forty per cent to each of the other two, with the associated rates set out in a single annex. The analysis indicates that this formulation is complete as a statement of intent and incomplete as an instrument of allocation.

Three of the results contribute to this reading. Section 4.2 shows that the statutory shares yield integer values in only one of the four category groups, so that an integer-allocation convention must be supplied before the rule can be applied at all, and that the choice of convention changes both the number of institutions in each tier and the distance between realised and statutory shares. Section 4.3 shows that supplying such a convention is not sufficient: the protection of institutions with equal scores and the fixed tier shares cannot both be honoured by the allocation itself, so a further rule is needed to determine whether ties expand a tier or displace the tier below it. Section 4.5 shows that a third decision - which annual ranking edition is relevant to a given funding cycle - governs whether an institution is treated under the separate international-ranking arrangement or within its category group.

These are not three isolated gaps but a single characteristic of the design: a rule expressed in percentages, applied to finite populations under a tie-protection guarantee and combined with a status-based eligibility threshold, generates a determinate outcome only once several implementation conventions are added to it. Where those conventions are not specified in advance, they necessarily require resolution at the point of implementation. The roadmap annexed to PF-58 provides a natural vehicle for settling them: a government resolution on the financing of state higher education institutions was scheduled for October 2026.

The second contribution of the analysis concerns the architecture rather than the arithmetic. Section 4.1 shows that the ranking tier enters institutional finance twice. It determines a percentage incentive under Annex 1 to PF-58, and it is listed among the parameters from which the cost of educating one state-funded student is formed under paragraph 6 of the same decree. The two operate on different objects: the first modifies an amount, the second participates in constituting it.

This dual role distinguishes the mechanism from a conventional performance bonus and has an analytical implication. Where a ranking outcome affects both the incentive rate and the base to which rates and allocations apply, the two channels may interact, and the direction and magnitude of any interaction cannot be read from the incentive schedule alone. The present study does not estimate that interaction, and the point should not be read as a claim of a compounded or doubled effect. The second channel is specified only at the level of parameters; no coefficient or functional form is attached to the tier, and any quantification would require assumptions that the instruments do not support. What can be stated is architectural: the design links ranking performance to financing through two distinct routes, only one of which currently specifies a computable rate schedule.

The simulations in sections 4.2 and 4.3 indicate that the operational consequences of discrete allocation are not distributed evenly across the system. With category populations of 14 and 12 institutions, a single indivisible position corresponds to 7.1 and 8.3 percentage points of the category respectively; with 99 institutions it corresponds to 1.0 point, and with 40 to 2.5. The same statutory rule, and the same absolute number of tied institutions, therefore translate into different departures from the statutory shares depending on where they occur.

This is a property of discrete allocation in small populations rather than a feature specific to the instruments examined, and it is reported here without any implication that particular category groups are advantaged or disadvantaged. Its practical relevance is that the implementation conventions discussed in section 5.1 matter most precisely where the categories are smallest, and that a convention chosen with the largest category in mind may behave differently in the smallest.

Threshold-based eligibility rules direct institutional attention to the thresholds themselves. In the mechanism examined here two thresholds carry financial consequences: the boundary between tiers within a category group, and the top-1,000 boundary in the international rankings that governs the separate arrangement. The comparative literature on performance-based funding documents a range of institutional responses to such boundaries, including the reallocation of effort toward measured indicators and, in some settings, strategic behaviour with respect to the measures themselves. Alongside this, PF-58 authorises institutions to conclude contracts directly with international ranking organisations from their own extra-budgetary funds, and the supervisory boards of financially autonomous institutions are charged with defining targeted measures for improving international ranking positions - provisions that make engagement with ranking methodologies an explicit part of institutional governance.

These observations are ex ante. No behavioural evidence for Uzbek institutions is presented in this study, and none of the above should be read as a claim that such responses have occurred or will occur. What the design analysis supports is narrower: the mechanism creates points at which small differences in measured position carry discrete financial consequences and therefore establishes explicit performance thresholds to which institutions may respond.

The analysis connects two literatures that are usually kept apart. Work on performance-based funding examines how financing formulas respond to measured institutional outcomes; work on rankings as instruments of governance examines how external comparative measures come to shape institutional behaviour and state policy. The mechanism studied here sits at their intersection: a

national ranking, constructed by a state agency but methodologically oriented toward international practice, is used not as a reputational signal but as a rule of resource allocation, and an international ranking position is used as a direct eligibility condition within that rule.

Two features of this case are of wider interest. First, it shows what is added when a ranking is given allocative force: the properties that matter shift from the validity of indicators to the arithmetic of allocation - integer quotas, tie handling, population definition and the vintage of external data. Second, it shows that where a national system incorporates external ranking outcomes as eligibility criteria, part of the information determining eligibility is produced externally, through ranking organisations' methodological and publication decisions. Both features are likely to arise in other systems that link ranking performance to financing, and both are visible before implementation rather than only after it.

The implications below follow directly from the results reported in Section 4. They concern the specification of the mechanism rather than its desirability, and each identifies a decision that the instruments currently leave open.

The statutory shares of 20, 40 and 40 per cent yield whole numbers of institutions in only one of the four category groups. Until a rounding or apportionment convention is established, the number of institutions in each tier is not determined by the rules alone, and different conventions produce different tier sizes and different departures from the statutory shares (Section 4.2). The convention should be stated in the instrument that establishes the shares, and should be total-preserving, so that the positions allocated across the three tiers sum to the category population.

The protection of institutions with equal scores and the fixed tier shares cannot both be satisfied by the allocation itself. A rule is therefore needed to determine whether a tie expands the tier or reduces the tier immediately below it, and what happens to the lower tier's statutory share in the second case (Section 4.3). Because the consequences of a tie are proportionally larger in the smaller category groups, the rule should be tested against the smallest category rather than the largest.

Eligibility for treatment under the separate international-ranking arrangement depends on which annual edition of the relevant rankings is treated as applicable, and the instruments examined do not specify this (Section 4.5). The government resolution on the financing of state higher education institutions, scheduled in the roadmap annexed to the decree, is the natural instrument in which to establish the mapping, together with the treatment of institutions that enter or leave the separate track between cycles.

Two institutions on the list of financially autonomous institutions were not matched to the ranking-eligible population (Section 4.4). One is explicitly identified by the agency as having operated for less than three years; the status of the other requires separate verification. The instruments do not specify how a tier-based incentive applies to an institution that holds the status to which the higher rate attaches but cannot yet be assigned a tier.

If an institution leaves or joins the separate international-ranking track, the population of the receiving or releasing category changes, and with it the tier quotas and their integer properties (Section 4.5). A rule for recalculating category parameters between cycles would prevent the allocation problem identified in Section 4.2 from being transferred to categories in which it does not currently arise.

The ranking tier is listed among the parameters forming per-student costs, but no coefficient or functional form is attached to it (Section 4.1). Publishing the coefficient or functional rule attached to the ranking tier would clarify how this second channel contributes to the financial consequences of a ranking outcome.

This study asked how the national ranking of higher education institutions in Uzbekistan translates performance measurement into differentiated financial incentives, and what design effects emerge before the mechanism begins to operate. The answer has four parts.

First, the translation runs through two channels rather than one: the assigned tier determines an incentive rate and also shapes per-student funding costs. Only the first is specified in a computable form. Second, the statutory shares of 20, 40 and 40 per cent do not produce whole numbers of institutions in three of the four category groups, and the instruments do not supply the convention

needed to convert them; simple rounding rules either leave positions unallocated or allocate more positions than there are institutions. Third, the rule protecting institutions with equal scores cannot be reconciled with the fixed tier shares by the allocation alone: a tie either expands the tier beyond the category population or reduces the tier below it, and the effect is proportionally larger in the smaller categories. Fourth, the incentive attached to a given tier depends on a legal financial status conferred independently of the ranking, and eligibility for the separate international-ranking arrangement depends on which annual ranking edition is treated as relevant - a question the instruments examined do not settle.

Taken together, these results support a single proposition. A rule that is formally simple becomes operationally non-trivial once it is applied to finite populations under a tie-protection guarantee, combined with a status-based differentiation of rates and an externally determined eligibility threshold. Where operational conventions are not specified at the design stage, they require resolution at the point of implementation.

The analysis is subject to the boundaries stated at the outset. Institution-level ranking scores had not been published when the study was completed, so no institution is assigned a tier and no monetary amount is computed; the second funding channel is described but not modelled; and the findings reflect the instruments available in September 2026. These boundaries also indicate the natural continuation of the work. Once the first cycle of results is published and the implementing financing rules are adopted, the same population and the same allocation questions can be examined ex post, and the conventions actually chosen can be compared with the alternatives set out here.

List of references:

1. Abdualimova Z., Kholmuradov R., Hamroyeva S., Yusupova H., Valiyeva N. From financial autonomy to performance-based funding for sustainable development financing of higher education institutions in Uzbekistan // Frontiers in Education. 2026. Vol. 11. Art. 1920875. https://doi.org/10.3389/feduc.2026.1920875
2. Adam E. ‘Governments base performance-based funding on global rankings indicators’: A global trend in higher education finance or a global rankings literature fiction? A comparative analysis of four performance-based funding programs // International Journal of Educational Development. 2020. Vol. 76. Art. 102197. https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2020.102197
3. Balinski M. L., Young H. P. Fair Representation: Meeting the Ideal of One Man, One Vote. 2nd ed. Washington, DC: Brookings Institution Press, 2001.
4. Bennetot Pruvot E., Estermann T. Allocating core public funding to universities in Europe: state of play and principles. Brussels: European University Association, 2022.
5. Claeys-Kulik A.-L., Estermann T. DEFINE thematic report: Performance-based funding of universities in Europe. Brussels: European University Association, 2015.
6. de Boer H., Jongbloed B., Benneworth P., Cremonini L., Kolster R., Kottmann A., Lemmens-Krug K., Vossensteyn H. Performance-based funding and performance agreements in fourteen higher education systems. Enschede: CHEPS, University of Twente, 2015.
7. Dougherty K. J., Jones S. M., Lahr H., Natow R. S., Pheatt L., Reddy V. Looking inside the black box of performance funding for higher education: Policy instruments, organizational obstacles, and intended and unintended impacts // RSF: The Russell Sage Foundation Journal of the Social Sciences. 2016. Vol. 2, No. 1. P. 147-173. https://doi.org/10.7758/RSF.2016.2.1.07
8. Espeland W. N., Sauder M. Rankings and reactivity: How public measures recreate social worlds // American Journal of Sociology. 2007. Vol. 113, No. 1. P. 1-40. https://doi.org/10.1086/517897
9. Hazelkorn E. Rankings and the reshaping of higher education: The battle for world-class excellence. 2nd ed. London: Palgrave Macmillan, 2015. https://doi.org/10.1057/9781137446671
10. Matveeva A. Performance-based funding in higher education: A meta-narrative review and renewed research agenda proposal // Tertiary Education and Management. 2025. Vol. 31, No. 1. P. 21-44. https://doi.org/10.1007/s11233-025-09151-y
11. OECD. Resourcing higher education: Challenges, choices and consequences. Paris: OECD Publishing, 2020. https://doi.org/10.1787/735e1f44-en

12. OECD. The financial sustainability of higher education. Paris: OECD Publishing, 2025. https://doi.org/10.1787/f544ccfe-en
13. Ortagus J. C., Kelchen R., Rosinger K., Voorhees N. Performance-based funding in American higher education: A systematic synthesis of the intended and unintended consequences // Educational Evaluation and Policy Analysis. 2020. Vol. 42, No. 4. P. 520-550. https://doi.org/10.3102/0162373720953128
14. Sauder M., Espeland W. N. The discipline of rankings: Tight coupling and organizational change // American Sociological Review. 2009. Vol. 74, No. 1. P. 63-82. https://doi.org/10.1177/000312240907400104
15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 10-apreldagi “Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar tizimini takomillashtirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida” PF-58-sonli Farmoni (2026-yil sentabr oyida mavjud bo‘lgan, 2026-yil 1-oktabrdan kuchga kiruvchi tahrir).
16. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 24-dekabrdagi “Davlat oliy ta’lim muassasalariga moliyaviy mustaqillik berish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-61-sonli Qarori (1-ilova PF-58 tahririda).
17. Oliy ta’lim tashkilotlari milliy reytingini yuritish to‘g‘risidagi nizom. Adliya vazirligida 2026-yil 28-fevralda 3783-son bilan ro‘yxatdan o‘tkazilgan.
18. Ta’lim sifatini ta’minlash milliy agentligi. Oliygohlarda xorijiy talabalar: 2025-yil yakunlari: axborot-tahliliy sharh. Toshkent, 2026.
19. Ta’lim sifatini ta’minlash milliy agentligi. Milliy reytingning professor-o‘qituvchi va talabalar nisbati indikatori: infografika. Toshkent, 2026.

UDK: 330.43

O‘ZBEKISTONDA KICHIK BIZNES SUBYEKTLARI FAOLLIGINING KAMBAG‘ALLIKNI QISQARTIRISHDAGI ROLINI EKONOMETRIK TAHLIL QILISH

ЭКОНОМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РОЛИ АКТИВНОСТИ СУБЪЕКТОВ МАЛОГО БИЗНЕСА В СНИЖЕНИИ БЕДНОСТИ В УЗБЕКИСТАНЕ"

"ECONOMETRIC ANALYSIS OF THE ROLE OF SMALL BUSINESS ACTIVITY IN POVERTY REDUCTION IN UZBEKISTAN"

Yo‘ldosheva Madina Farxod qizi
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti
Ekonometrika va iqtisodiy modellashtirish kafedrasi stajyor-o‘qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada 2010–2025-yillarga tegishli statistik ma’lumotlar bazasiga asoslanib, O‘zbekistonda kichik biznes subyektlari faolligining kambag‘allikni qisqartirishdagi roli juft regressiya va korrelyatsion tahlil usullari yordamida o‘rganilgan. Tadqiqotda erksiz o‘zgaruvchi sifatida kambag‘allik darajasi, omillar sifatida esa kichik biznes subyektlari soni, ushbu sektorda band bo‘lganlar va mazkur sektorga asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar hajmi tanlangan. Olingan natijalar asosida sohani rivojlantirish orqali kambag‘allikni qisqartirish yuzasidan amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: kambag‘allikni qisqartirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik, bandlik, asosiy kapitalga investitsiyalar, juft regressiya, korrelyatsion tahlil, panel ma’lumotlar,

В данной статье на основе статистических данных за 2010–2025 годы с помощью методов парной регрессии и корреляционного анализа исследована роль активности субъектов малого бизнеса в снижении бедности в Узбекистане. В качестве зависимой переменной

(результативного признака) взят уровень бедности, а в качестве факторов — количество субъектов малого бизнеса, занятость в секторе и объем инвестиций в основной капитал, направленных в данный сектор. На основе полученных результатов разработаны практические рекомендации по сокращению бедности через развитие данного сектора.

Ключевые слова: снижение бедности, малый бизнес и частное предпринимательство, занятость, инвестиции в основной капитал, парная регрессия, корреляционный анализ, панельные данные

This article examines the role of small business activity in poverty reduction in Uzbekistan based on statistic data for 2010–2025, applying bivariate regression and correlation analysis. The study treats the poverty rate as the dependent variable, while the number of small business entities, sector employment, and investments in fixed assets directed to this sector serve as the key explanatory factors. Based on the findings, practical recommendations are developed to enhance poverty reduction through the promotion of the small business sector.

Keywords: poverty reduction, small business and private entrepreneurship, employment, investments in fixed assets, bivariate regression, correlation analysis, panel data.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda kambag‘allikni qisqartirish va aholi farovonligini oshirish davlat siyosatining eng ustuvor yo‘nalishiga aylantirilib, bu borada keng ko‘lamli institutsional va amaliy chora-tadbirlar amalga oshirildi. Xususan, mamlakatimizda kambag‘allikka qarshi kurashish strategiyasini tizimli davom ettirish hamda tadbirkorlik muhitini yanada yaxshilash maqsadida qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 12-sentabrdagi PF-158-son Farmoni bilan tasdiqlangan "O‘zbekiston — 2030" strategiyasi[1] hamda 2020-yil 26-martdagi PQ-4653-sonli Qarori kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash orqali aholini doimiy daromad manbai bilan ta’minlashning huquqiy poydevori bo‘lib xizmat qildi[2]. Shu bilan birga, kichik biznes subyektlari faolligining hududlar kesimida kambag‘allik darajasini qisqartirishga ko‘rsatayotgan ta’sir mexanizmlarini chuqur ilmiy-uslubiy jihatdan baholash va ekonometrik modellashtirish dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Mavzuning dolzarbligi shundaki, kichik biznesning kengayishi aholi bandligini ta’minlash va sektorda asosiy kapitalga yo‘naltirilgan investitsiyalar hajmini oshirish orqali kambag‘allikni qisqartirishda muhim o‘rin tutadi. Bu jarayonlarni aniq statistik va ekonometrik usullar yordamida baholash amaliy qarorlar qabul qilishda muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi — 2010–2025-yillarga tegishli hududiy panel ma’lumotlar bazasiga asoslanib, O‘zbekistonda kichik biznes subyektlari faolligining kambag‘allikni qisqartirishdagi rolini juft regressiya va korrelyatsion tahlil usullari yordamida ekonometrik baholashdan iboratdir.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- Kichik biznes va kambag‘allikni qisqartirish o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikning nazariy va uslubiy asoslarini o‘rganish;
- O‘zbekistonda 2010–2025-yillarda kichik biznes, bandlik va investitsiyalar sohasidagi umumiy rivojlanish tendensiyalarini tahlil qilish;
- 2010–2025-yillardagi hududiy panel ma’lumotlari asosida kambag‘allik darajasi hamda kichik biznes subyektlari soni, ushbu sektorda band bo‘lganlar va mazkur sektorga asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar hajmi o‘rtasidagi bog‘liqlikni juft regressiya modellari yordamida baholash;
- Olingan ekonometrik natijalar asosida kichik biznesni rivojlantirish orqali kambag‘allikni qisqartirish yuzasidan ilmiy asoslangan xulosalar va amaliy takliflar ishlab chiqish.

Kichik va o‘rta biznes subyektlarining kambag‘allikni qisqartirish va bandlikni ta’minlashdagi roli so‘nggi yillarda ko‘plab xalqaro va mahalliy iqtisodchilar tomonidan keng o‘rganib kelinmoqda.

lmiy adabiyotlarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining kambag‘allikni qisqartirishdagi o‘rni hamda mikromoliyalash mexanizmlarining ta’siri ko‘plab nufuzli xalqaro tadqiqotlarda chuqur o‘rganilgan. Xususan, iqtisod fanlari bo‘yicha Nobel mukofoti laureatlari Abhijit Banerjee va Esther Duflo o‘zlarining keng ko‘lamli empirik va eksperimental tadqiqotlarida

kichik tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash kambag‘allikdan chiqishda muhim qadam ekanligini isbotlaganlar[1].

Shuningdek, Banerjee va boshqalarning boshqa bir qator amaliy izlanishlarida mikrokreditlash va kichik biznes subyektlariga ko‘maklashish dasturlari hududlardagi iqtisodiy faollikni jonlantirishi, biroq uning samaradorligi bevosita joylardagi institutsional muhit va bozor infratuzilmasiga bog‘liqligi empirik jihatdan asoslab berilgan[2].

Tadqiqotchi Beck va boshqalarning 2021–2023-yillardagi ilmiy ishlarida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi mamlakatlarda daromadlar tengsizligini qisqartirish hamda kambag‘allik darajasini pasaytirishda multiplikativ ta’sir ko‘rsatishi isbotlangan[3]. Ular moliyaviy resurslardan foydalanish imkoniyatlari (financial inclusion) kengaygan hududlarda kambag‘allik darajasi tezroq pasayishini alohida ta’kidlaydilar.

Mintaqaviy va milliy darajada olib borilgan izlanishlarda ham bu yondashuvlar o‘z tasdig‘ini topgan. So‘nggi yillardagi ilmiy izlanishlarda (masalan, F. A’zamjonova va S. Akhunova, 2025) kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning O‘zbekiston iqtisodiyotidagi o‘rni har tomonlama ko‘rib chiqilgan bo‘lib, uning hududiy rivojlanishdagi ahamiyati ochib berilgan[4]. Shuningdek, mahalliy olimlarning 2022–2025-yillardagi ilmiy nashrlarida mamlakatimizda kambag‘allikni qisqartirishning yangi institutsional mexanizmlari, xususan, "oilaviy tadbirkorlik", mahalla darajasida tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash va kichik biznesni imtiyozli kreditlash amaliyotining hududiy bandlikka ta’siri chuqur o‘rganilgan[5].

Shunga qaramay, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, aksariyat tadqiqotlarda umumiy nazariy yondashuvlar ustunlik qiladi. 2010–2025-yillardagi rasmiy kambag‘allik ko‘rsatkichlari asosida ekonometrik tahlil usulini qo‘llagan holda ekonometrik baholashlar yetarli darajada yoritilmagan.

Kambag‘allik darajasini pasaytirish mexanizmlarini ekonometrik jihatdan baholashda quyidagi uchta asosiy omilning nazariy va amaliy ahamiyati ustuvor hisoblanadi:

1. Kichik biznes subyektlari soni va faolligi: Tadbirkorlik sektori iqtisodiyotning moslashuvchan bo‘g‘ini sifatida hududlarda ishbilarmonlik muhitini yaxshilaydi, yangi bo‘sh ish o‘rinlarini yaratadi va aholining o‘zini o‘zi band qilishiga keng yo‘l ochadi. Kichik biznes subyektlarining soni ortishi bilan hududiy miqyosda daromadlar bazasi kengayib, kambag‘allik xavfi kamayib boradi.

2. Kichik biznes sohasida band bo‘lganlar soni : Aholining barqaror ish haqi va doimiy mehnat daromadiga ega bo‘lishi har qanday oilani kambag‘allik darajasidan chiqarishning eng to‘g‘ridan-to‘g‘ri va ta’sirchan mexanizmi hisoblanadi.

3. Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar hajmi: Sektorga yo‘naltirilgan investitsiyalar moddiy-texnik bazani mustahkamlash, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, texnologik yangilanish va mehnat unumdorligini oshirishga xizmat qiladi. Bu esa uzoq muddatli barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlash orqali kambag‘allikni tubdan qisqartirishning mustahkam poydevorini yaratadi.

Mazkur nazariy yondashuvlar va omillarning amaldagi namoyon bo‘lishini baholash maqsadida, O‘zbekiston Respublikasida 2010–2025-yillar oralig‘ida kichik biznes va tadbirkorlik sohasida kuzatilgan ko‘p yillik statistik tendensiyalar tahliliga murojaat etamiz. O‘tgan 15 yillik davr mobaynida mamlakatimizda kichik biznes subyektlarining faolligi, ushbu sektorda band bo‘lgan aholi soni hamda asosiy kapitalga yo‘naltirilgan investitsiyalar hajmi izchil o‘sish dinamikasini namoyon etdi.(1-jadval)

1-jadval

O‘zbekistonda 2010-2025-yillardagi kichik biznes subyektlarining faoliyati va kambag‘allik darajasining o‘zgarish tendensiyasi

№	Yillar	Kambag‘allik darajasi(% da)	Kichik biznes va tadbirkorlik subyektlari soni(birlikda)	Kichik biznes sohasida bandlar soni (ming kishi)	Kichik biznes subyektlarining asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi(milliard so‘mda)
1	2010	17,7	152246	8643,9	5491,3

2	2011	16	164052	8950,7	7278,4
3	2012	15	177876	9239,7	9701,8
4	2013	14,1	177551	9604	11189,3
5	2014	13,3	189867	9950,8	14892
6	2015	12,8	196014	10170,4	18072,1
7	2016	12,3	207104	10397,5	20944,2
8	2017	11,9	210594	10541,5	27515
9	2018	11,4	229666	10128,8	47225,2
10	2019	11	262930	10318,9	86886,8
11	2020	11,5	334767	9865,7	96629,2
12	2021	17	411203	10080,6	109202,2
13	2022	14,1	462834	10131,1	127640,6
14	2023	11	523556	10373,3	176630,5
15	2024	8,9	417080	10538,6	265685,8
16	2025	5,8	358116	11183,4	362910

Manba. Ma’lumotlar O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi rasmiy portali: siat.stat.uz (Statistik ma’lumotlar bazasi va yillik ko‘rsatkichlar) saytidan olindi.

Xususan, rasmiy statistika ma’lumotlariga ko‘ra, mazkur yillar davomida iqtisodiyotning diversifikatsiyalashuvi va tadbirkorlikka keng yo‘l ochilishi natijasida hududlarda yangi ish o‘rinlari soni ko‘payib, investitsion oqimlar sezilarli darajada kengaydi va O‘zbekistonda kambag‘allik darajasining ulushi oxirgi 5-6 yil ichida sezilarli darajada pasayganini ko‘rish mumkin.

Yuqorida keltirilgan statistik ma’lumotlar yordamida kambag‘allik darajasi va unga ta’sir etuvchi omillar o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘liqlik aniqlanadi.(2-jadval)

Kichik biznesdagi bandlar soni, kambag‘allik darajasi bilan kuchli bog‘liqlik mavjud eng muhim omildir. Buni quyida keltirilgan 2-jadvaldan ham ko‘rishimiz mumkin: kambag‘allik darajasi va kichik biznesdagi bandlar soni orasida kuchli korrelyatsiya koefitsienti -0,83 yani kuchli manfiy bog‘lanish mavjud.

Shu bilan bir qatorda Kambag‘allik darajasi va kichik biznes subyektlari soni o‘rtasidagi o‘rtasida -0.369 miqdoridagi o‘rtacha darajadagi teskari (manfiy) korrelyatsiya aniqlandi. Bu holat kichik biznes subyektlari sonining kengayishi hududlardagi kambag‘allik darajasini pasaytirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi.

Kichik biznes subyektlarining asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi bilan kambag‘allik darajasi o‘rtasida -0.74 miqdoridagi kuchli teskari bog‘liqlik qayd etildi. Demak, hududlarga yo‘naltirilayotgan investitsiyalar hajmining ortishi yangi ishlab chiqarish quvvatlari va xizmatlarni yaratish orqali kambag‘allikni qisqartirishga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.(2-jadval)

2-jadval

	Kambag‘allik darajasi	Kichik biznes subyektlari soni	Kichik biznesda bandlar soni	asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi
Kambag‘allik darajasi	1,00			
Kichik biznes subyektlari soni	-0.369	1,00		
Kichik biznesda bandlar soni	-0.83	0.53	1,00	
asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi	-0.74	0.73	0.67	1,00

Kambag‘allik darajasiga ta’sir etuvchi omillarning korrelyatsiya koeffitsiyentlari

Manba. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi rasmiy portal: siat.stat.uz ma’lumotlari asosida muallif hisob kitobi.

Kambag‘allik darajasiga kichik biznes va tadbirkorlik subyektlari soni o‘sishining ta’sirini baholash maqsadida bu ikki omil o‘rtasida juft regression tahlil amalga oshirildi. Regressiya tahlili

shuni ko‘rsatadiki, boshqa omillar ta’siri bo‘lmaganda, agar faoliyat ko‘rsatayotgan kichik biznes va xususiy tadbirkorliklar soni bir foizga oshsa, kambag‘allik darajasi 0,0325 foizga kamayadi.

3-jadval

Kambag‘allik darajasi va kichik biznes va tadbirkorlik subyektlari soni o‘rtasidagi juft regression tahlil natijalari

Regression tahlil	
Korrelyatsiya	-0.369
R-kvadrat	0.195
Normallashgan R-kvadrat	0.138
Standart xatolik	2.79
Kuzatilmalar	16

koefitsientlar		Standart xatolik	t-statistika	P-qiymat	Quyi 95%	yuqori 95%
konstanta	53.277	22.026	2.42	0.030	6.037	100.52
Ln_biznes soni	-3.25	1.766	-1.84	0.087	-7.043	.5359

Kichik biznes sohasida ish bilan ta’minlanganlar sonining oshishi kambag‘allikni qisqartirishga o‘zining katta ta’sirini o‘tkazadi. Buni 4-jadval ma’lumotlaridan ham ko‘rish mumkin. Jadval ma’lumotlariga ko‘ra boshqa omillar ta’sir o‘tkazmaganda tadbirkorlik sohasida bandlar sonining bir foizga o‘sishi kambag‘allik darajasining 0,37 foizga kamayishiga hissa qo‘shadi.(4-jadval)

4-jadval

Kambag‘allik darajasi va kichik biznes sohasida bandlar soni (ming kishi) o‘rtasidagi juft regression tahlil natijalari

Regression tahlil	
Korrelyatsiya	-0.83
R-kvadrat	0.676
Normallashgan R-kvadrat	0.653
Standart xatolik	1.7285
Kuzatilmalar	16

koefitsientlar		Standart xatolik	t-statistika	P-qiymat	Quyi 95%	yuqori 95%
konstanta	360.85	64.455	5.60	0.000	222.61	499.096
Ln_Bandlar soni	-37.80	6.999	-5.40	0.000	-52.81	-22.79

Kichik biznes subyektlarining asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi ham kambag‘allikni qisqartirishga o‘zining sezilarli ta’sirini o‘tkazadi. Quyidagi jadval ma’lumotlaridan ham ko‘rishimiz mumkinki, asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi 1% ga o‘sishi kambag‘allik darajasining taxminan 0,0156 foizga kamayishiga olib keladi.(5-jadval)

5-jadval

Kambag‘allik darajasi va Kichik biznes subyektlarining asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi(milliard so‘mda) o‘rtasidagi juft regression tahlil natijalari

Regression tahlil	
Korrelyatsiya	-0.74
R-kvadrat	0.488
Normallashgan R-kvadrat	0.451
Standart xatolik	2.228
Kuzatilmalar	16

	koefitsientlar	Standart xatolik	t-statistika	P-qiymat	Quyi 95%	yuqori 95%
konstanta	29.35	4.585	6.40	0,00	19.517	39.183
investitsiyalar	-1.564	.4285	-3.65	0.003	-2.483	-.6451

Tadqiqot doirasida O‘zbekistonda 2010–2025 yillarni qamrab oluvchi yillik vaqt qatori (time-series) ma’lumotlari asosida kambag‘allik darajasiga ta’sir etuvchi omillar Stata dasturida ekonometrik modellashtirildi.

O‘tkazilgan bir omilli regressiya tahlillari natijalariga ko‘ra, investitsiyalar hajmi va kambag‘allik darajasi o‘rtasida teskari bog‘liqlik mavjud bo‘lib , bu uzoq muddatli davrda kapital qo‘yilmalarning kambag‘allikni qisqartirishdagi muhim ahamiyatini tasdiqlaydi.

Xronologik tahlillar davomida eng yuqori natija bandlar soni modelida qayd etilib, aholi bandligini ta’minlash kambag‘allikni qisqartirishdagi eng ustuvor va ishonchli omil ekanini isbotladi. Olingan natijalar 2010–2025 yillar davomida mamlakatda amalga oshirilgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar ichida ayniqsa yangi ish o‘rinlarini yaratish va bandlikni ta’minlash eng samarali vosita bo‘lganini empirik jihatdan asoslaydi.

O‘zbekistonda kambag‘allik darajasiga ta’sir etuvchi omillarning 2010–2025-yillardagi statistikasining ekonometrik tahlillari shuni ko‘rsatdiki, aholi bandligini ta’minlash hamda investitsiyalarni jalb qilish kambag‘allikni qisqartirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Shu munosabat bilan quyidagi amaliy tavsiyalar taklif etiladi:

1. Bandlik dasturlarini manzilli kengaytirish: Kambag‘allik darajasi yuqori bo‘lgan hududlarda yangi doimiy ish o‘rinlarini yaratishga qaratilgan kichik va o‘rta tadbirkorlik loyihalarini moliyaviy rag‘batlantirishni kuchaytirish zarur, chunki bandlik kambag‘allikni qisqartirishning eng asosiy omilidir.

2. Investitsiyalarning ijtimoiy yo‘naltirilganligini oshirish: Investitsion loyihalarni joylashtirishda hududlardagi ishsizlik va kambag‘allik darajasini inobatga olish, xususan, hududiy infratuzilmani rivojlantirishga qaratilgan investitsiyalar hajmini oshirish maqsadga muvofiqdir.

3. Tadbirkorlik muhitini yanada rag‘batlantirish va qo‘llab-quvvatlash: Hududlarda kichik biznes subyektlari uchun soliq imtiyozlari, imtiyozli kreditlar va subsidiyalar ajratish mexanizmlarini kengaytirish, ayniqsa chekka tumanlarda yangi biznes tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash orqali qo‘shimcha ish o‘rinlarini yaratish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Banerjee A., Duflo E. Poor Economics: A Radical Rethinking of the Way to Fight Global Poverty. — New York: PublicAffairs, 2011. — P. 235–250.
2. Banerjee A., Karlan D., Zinman J. Winning Friends and Influencing People? The Effects of Microfinance Reconsidered // Economic Journal. — 2015. — Vol. 125, Iss. 589. — P. 127–156.
3. Beck T. et al. Small and Medium Enterprises, Growth, and Poverty: Cross-Country Evidence // Journal of Development Economics. — 2021–2023. — Vol. 145. — P. 112–128.
4. A’zamjonova F., Akhunova S. O‘zbekiston iqtisodiyotida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning hududiy rivojlanishdagi o‘rni // Iqtisodiyot va ta’lim. — Toshkent, 2025. — № 2. — B. 88–94.
5. O‘zbekiston olimlarining ilmiy nashrlari. Kambag‘allikni qisqartirishning institutsional mexanizmlari va oilaviy tadbirkorlik amaliyoti. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2022–2025. — B. 150–165.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 12-sentabrdagi "O‘zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida"gi PF-158-sonli Farmoni.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 26-martdagi "Aholining ijtimoiy zaif qatlamlarini qo‘llab-quvvatlash, tadbirkorlik subyektlari va aholiga moliyaviy ko‘rsatishni kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PQ-4653-sonli Qarori
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. siat.stat.uz — Hududiy statistik ma’lumotlar bazasi. — URL: https://siat.stat.uz (Murojaat vaqti: 10.10.2026).

UDK: 336.15

XIZMAT KO‘RSATISH KORXONALARI MOLIYAVIY NATIJALARIGA TA’SIR ETUVCHI MAKROIQTISODIY VA MOLIYAVIY OMILLARNI EKONOMETRIK MODELLASHTIRISH

ЭКОНОМЕТРИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИХ И ФИНАНСОВЫХ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ФИНАНСОВЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ПРЕДПРИЯТИЙ СФЕРЫ УСЛУГ

ECONOMETRIC MODELING OF MACROECONOMIC AND FINANCIAL FACTORS AFFECTING THE FINANCIAL RESULTS OF SERVICE ENTERPRISES

Xamidullayeva Xonzoda G‘ulomjon qizi
O‘zMu Iqtisodiyot fakulteti “Ekonometrika va iqtisodiy modellashtirish” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya

Moliyaviy ko‘rsatkichlarni o‘lchash nafaqat korxonaning joriy holatini baholash, balki uning uzoq muddatli rivojlanish yo‘nalishini belgilovchi strategik qarorlarni qabul qilishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada xizmat ko‘rsatish korxonalari sanoat ishlab chiqarishi, oziq-ovqat, ichimlik va tamaki, kimyo va plastmassa, texnologiya hamda energetika tarmoqlarida makroiqtisodiy o‘zgaruvchanlikning korxona rentabelligiga qanday ta’sir qilishini o‘rganadi. Samaradorlik ko‘rsatkichlari sifatida aktivlar rentabelligi (ROA) va xususiy kapital rentabelligidan (ROE) foydalangan holda, inflyatsiya, foiz stavkalari, ishsizlik hamda inflyatsiya va valyuta kursi o‘zgaruvchanligini birlashtirgan yangi Makroiqtisodiy stress indeksining (MSI) ta’sirini sinovdan o‘tkazish uchun panel ma’lumotlar regressiyasi qo‘llanildi.

Natijalar sezilarli tarmoq farqlarini ko‘rsatdi: kimyo va ishlab chiqarish tarmoqlaridagi korxonalar eksport rag‘batlari va miqyos samaradorligidan foydalangan holda ROA bo‘yicha boshqalardan ustun keldi, energetika va oziq-ovqat tarmoqlari esa qoidalar hamda xarajatlarning qat’iyligi sababli past natija ko‘rsatdi. Xususan, MSI ning ham ROA, ham ROE ga izchil va sezilarli ijobiy ta’sir ko‘rsatgani aniqlandi, bu ko‘plab korxonalar makroiqtisodiy stressga qarshi operatsiyalarni qayta tuzish va samaradorlikni oshirish orqali javob berganini ko‘rsatadi. Aksincha, foiz stavkalari rentabellikka kuchli salbiy ta’sir ko‘rsatib, korxonalarning moliyalashtirish xarajatlariga sezgirligini tasdiqladi. Ushbu topilmalar tarmoq darajasidagi maqsadli siyosat yordamiga ehtiyoj borligini ta’kidlaydi va barqaror iqtisodiy stress sharoitida korxona faoliyatini saqlab qolishda ichki moslashish qobiliyatlarining muhimligini yoritib beradi.

Kalit so‘zlar: makroiqtisodiy omillar; korxona faoliyati; aktivlar rentabelligi (ROA); xususiy kapital rentabelligi (ROE); makroiqtisodiy stress indeksi; tarmoq tahlili

Оценка финансовых показателей имеет ключевое значение не только для анализа текущего состояния предприятия, но и для принятия стратегических решений, определяющих вектор его долгосрочного развития. В данной статье исследуется влияние макроэкономической волатильности на рентабельность предприятий сферы услуг, промышленного производства, пищевой, табачной и алкогольной промышленности, химической и пластмассовой отраслей, а также технологического и энергетического секторов. В качестве показателей эффективности использованы рентабельность активов (ROA) и рентабельность собственного капитала (ROE). Для оценки влияния инфляции, процентных ставок, безработицы, а также разработанного совокупного индекса макроэкономического стресса (MSI), объединяющего инфляцию и волатильность валютного курса, была применена регрессия панельных данных.

Результаты выявили существенные межотраслевые различия: предприятия химической промышленности и обрабатывающего сектора опередили другие отрасли по показателю ROA

за счет использования экспортных стимулов и эффекта масштаба, тогда как энергетический и пищевой секторы продемонстрировали более низкие результаты вследствие регуляторных ограничений и жесткости издержек. Примечательно, что индекс MSI оказал устойчивое и статистически значимое положительное влияние как на ROA, так и на ROE. Это свидетельствует о том, что многие предприятия адаптировались к макроэкономическому стрессу путем операционной реструктуризации и повышения эффективности. Напротив, процентные ставки оказали выраженное отрицательное воздействие на рентабельность, подтверждая высокую чувствительность предприятий к стоимости финансирования. Полученные результаты подчеркивают необходимость адресной отраслевой поддержки и освещают решающую роль внутреннего адаптационного потенциала в поддержании жизнеспособности предприятий в условиях перманентного экономического стресса.

Ключевые слова: макроэкономические факторы; результативность деятельности предприятия; рентабельность активов (ROA); рентабельность собственного капитала (ROE); индекс макроэкономического стресса; отраслевой анализ.

Measuring financial metrics is essential not only for assessing a firm’s current standing but also for making strategic decisions that determine its long-term development trajectory. This paper examines how macroeconomic volatility affects corporate profitability across service enterprises, industrial manufacturing, food, beverage, and tobacco, chemicals and plastics, technology, and energy sectors. Employing return on assets (ROA) and return on equity (ROE) as performance proxies, panel data regression is applied to test the effects of inflation, interest rates, unemployment, and a newly developed Macroeconomic Stress Index (MSI) that combines inflation and exchange rate volatility.

The results reveal pronounced cross-sectoral disparities: firms in the chemical and manufacturing industries outperformed peers in ROA by leveraging export incentives and economies of scale, whereas the energy and food sectors underperformed due to regulatory constraints and cost stickiness. Notably, the MSI demonstrated a consistent and statistically significant positive impact on both ROA and ROE, indicating that many enterprises adapted to macroeconomic stress through operational restructuring and efficiency gains. Conversely, interest rates exerted a strong adverse effect on profitability, corroborating firms’ heightened sensitivity to financing costs. These findings underscore the necessity of targeted, sector-specific policy support and highlight the critical role of internal adaptive capabilities in sustaining enterprise resilience amid persistent economic stress.

Keywords: macroeconomic factors; firm performance; return on assets (ROA); return on equity (ROE); macroeconomic stress index; sectoral analysis.

Makroiqtisodiy o‘zgaruvchanlikka nisbatan tarmoqlararo geterogenlikni aniqlash uchun ushbu tadqiqot beshta asosiy sohaga e’tibor qaratadi: sanoat ishlab chiqarishi, oziq-ovqat, ichimlik va tamaki; energetika; kimyo va plastmassa; hamda texnologiya. Ushbu tarmoqlar o‘zlarining iqtisodiy ahamiyati, tarkibiy farqlari va makroiqtisodiy xatarlarga ta’sirchanlik darajasi turlicha bo‘lgani sababli tanlab olindi. Sanoat ishlab chiqarishi va energetika xomashyo/resurs xarajatlariga hamda valyuta kursining o‘zgarishiga yuqori darajada ta’sirchan bo‘lib, inflyatsiya va valyuta kursining beqarorligi sharoitida ularni ayniqsa zaif qilib qo‘yadi. Oziq-ovqat, ichimlik va tamaki tarmog‘i esa birlamchi zaruriy mahsulotlar ishlab chiqarsa-da, ta’minot zanjiridagi uzilishlar va ayniqsa, inflyatsion muhitda iste’molchilarning narxga nisbatan sezgirligi sababli rentabellik marjasi bosimiga duch keladi. Kimyo va plastmassa sektori oraliq tovarlarning asosiy yetkazib beruvchisi sifatida global xomashyo bozorlari va valyuta dinamikasi bilan uzviy bog‘liqdir. Aksincha, texnologiya sektori importga unchalik qaram bo‘lmasa-da, yanada moslashuvchan va innovatsiyalarga asoslangan korxonalarning uzoq muddatli noaniqlikka qanday munosabat bildirishini ko‘rsatib beradi. Texnologik firmalar ko‘pincha o‘zlarining yengilroq kapital tarkibi, raqamli biznes modellari va noaniq muhitda tez kengayish (masshtablash) qobiliyati tufayli yuqoriroq chidamlilik namoyish etadi. Mazkur tarmoqlar birgalikda Turkiya sanoat landshaftining reprezentativ kesimini hosil qiladi va turli

sohalarning makroiqtisodiy stress sharoitida qanday faoliyat yuritishini chuqurroq tushunishga imkon beradi.

Ushbu maqola mavjud ilmiy nazariyaga quyidagi yo‘nalishlarda hissa qo‘shadi. Birinchidan, tarmoqqa xos dinamikani tahlil qilish orqali makroiqtisodiy beqarorlik korxonalarga qanday turlicha ta’sir ko‘rsatishi bo‘yicha yangi empirik dalillarni taqdim etamiz. Ikkinchidan, bizning xulosalarimiz rivojlanayotgan bozorlardagi uzoq muddatli makroiqtisodiy xatarlarni boshqarayotgan siyosatchilar (tartibga soluvchi organlar) va korporativ strateglar uchun amaliy ahamiyatga ega tavsiyalarni beradi. Dastlabki natijalar makroiqtisodiy beqarorlik barcha tarmoqlarga bir xilda ta’sir ko‘rsatmasligini tasdiqlaydi. Energetika va ishlab chiqarish korxonalari inflyatsiya hamda valyuta kursi shoklariga nisbatan ayniqsa zaif bo‘lib chiqdi, texnologiya korxonalari esa, ehtimol, moddiy resurslar va import qilinadigan asosiy vositalarga qaramligi pastligi sababli, yuqoriroq chidamlilik namoyish etdi. Mazkur xulosalar shunga o‘xshash beqaror iqtisodiy muhitda yanada maqsadli makroprudensial siyosat va korxona darajasidagi samarali strategiyalarni ishlab chiqishda xizmat qilishi mumkin.

O‘zgaruvchilar tavsifi

Tadqiqotda korxonaning moliyaviy natijalarini ifodalovchi ikkita bog‘liq o‘zgaruvchi tanlandi:

- ROA_{it} - aktivlar rentabelligi (Sof foyda / Jami aktivlar);
- ROE_{it} - xususiy kapital rentabelligi (Sof foyda / Xususiy kapital).;

Mustaqil o‘zgaruvchilar tizimi ikki blokdan iborat:

Mikromoliyaviy omillar (korxona darajasida)

- LEV_{it} — (Moliyaviy dastak / Leverage) = Jami majburiyatlar / Jami aktivlar;
- LIQ_{it} - (Joriy likvidlik) = Joriy aktivlar / Qisqa muddatli majburiyatlar;

Ushbu maqolada to‘rtta asosiy nazariy konsepsiyaga tayangan holda makroiqtisodiy omillarning korxona rentabelligiga ta’sirini o‘rganadi: Keynschilik iqtisodiy nazariyasi, «tuzilma–xulq-atvor–samaradorlik» (SCP) paradigmasi, dinamik qobiliyatlar bilan boyitilgan resurslarga asoslangan yondashuv (RBV) hamda Dyupon (DuPont) tahlili va kapital tarkibi nazariyasi kabi korporativ moliya modellari. Ushbu nazariy tizimlar tashqi iqtisodiy sharoitlar hamda ichki resurslar korxona faoliyati samaradorligini qay tarzda shakllantirishini tushuntirishga xizmat qiladi.

Keynschilik iqtisodiyoti yalpi talabning ham umumiy iqtisodiy o‘sishni, ham korxona faoliyati samaradorligini ta’minlashdagi yetakchi rolini alohida ta’kidlaydi. Keyns (1936) konsepsiyasiga ko‘ra, YaIM o‘sishi, davlat xarajatlari va pul-kredit siyosati kabi omillar iste’mol talabiga bevosita ta’sir ko‘rsatib, korxonaning tushumlari va xarajatlarini belgilaydi. Iqtisodiy yuksalish davrlarida iste’mol xarajatlari hamda investitsiyalarning ortishi rentabellik uchun qulay sharoit yaratadi. Aksincha, retsessiya davrida talabning qisqarishi daromadlarni kamaytirib, korxona natijadorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Turkiyada yuqori inflyatsiya va nomutanosib pul-kredit siyosati kuzatilgan davrlar tarixan yalpi talabni cheklab, rentabellik ko‘rsatkichlarining beqaror dinamikasiga sabab bo‘lgan. Mazkur nazariya Turkiya korxonalarining iqtisodiy faollikdagi tebranishlarga qanday moslashishini baholash uchun fundamental tahliliy asos yaratadi.

Beyn (1951) tomonidan asos solingan SCP paradigmasi tarmoq tuzilmasining korxona xulq-atvori va yakuniy natijalariga qay tarzda ta’sir qilishiga e’tibor qaratadi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, inflyatsiya, foiz stavkalari va savdo siyosati kabi makroiqtisodiy omillar tarmoq tuzilmasini shakllantiradi, bu esa o‘z navbatida korxonalarning strategiyalariga (masalan, narx shakllanishi, investitsiyalar) va rentabelligiga ta’sir ko‘rsatadi. Xususan, inflyatsiya ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi, savdo siyosatidagi o‘zgarishlar esa bozor dinamikasini o‘zgartirib, eksport va import imkoniyatlariga ta’sir qiladi. Valyuta tebranishlari, inflyatsion bosim yoki cheklovchi savdo choralari korxonalar uchun qiyinchiliklar tug‘dirsa, qulay savdo muhiti rentabellikni oshirish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Mazkur konsepsiya Turkiya amaliyoti uchun alohida ahamiyatga ega, chunki bu yerda yuqori inflyatsiya darajasi, beqaror valyuta kurslari va tez-tez o‘zgaruvchan savdo siyosati kabi makroiqtisodiy tebranishlar tarmoqlar tuzilmasini to‘g‘ridan-to‘g‘ri qayta shakllantirib, korxonalarni raqobatbardoshlik va rentabellikni saqlab qolish uchun o‘z strategiyalarini doimiy ravishda moslashtirishga majbur qiladi.

Barni (1991) tomonidan ishlab chiqilgan resurslarga asoslangan yondashuv (RBV) va uning dinamik qobiliyatlar orqali kengaytirilgan shakli (Tis va boshq., 1997) ichki resurslarning

korxonalarga raqobatdosh ustunlikka erishish va uni barqaror saqlab qolishda qanday yordam berishiga urg‘u beradi. RBV nazariyasiga muvofiq, noyob va takrorlanishi murakkab bo‘lgan resurslarga ega korxonalar yuqoriroq samaradorlikka erishadi. Dinamik qobiliyatlar konsepsiyasi esa ushbu g‘oyani rivojlantirib, korxonaning o‘zgaruvchan makroiqtisodiy sharoitlarga moslashish salohiyatini birinchi o‘ringa olib chiqadi. Masalan, ilg‘or texnologiyalar, samarali ta’minot zanjirlari yoki chuqur bozor tahlili salohiyatiga ega korxonalar valyuta kursi tebranishlari, inflyatsiya yoki savdo siyosatidagi o‘zgarishlar kabi muammolarni bartaraf etishda ancha qulay mavqega ega bo‘ladi. Mazkur qobiliyatlar ularga noaniq yoki noqulay iqtisodiy muhitda ham rentabellikni saqlab qolish imkonini beradi. Valyuta beqarorligi, inflyatsiya va siyosiy noaniqlik bilan tavsiflanuvchi Turkiyaning beqaror makroiqtisodiy muhitida RBV va dinamik qobiliyatlar konsepsiyalari o‘ta muhim hisoblanadi, chunki korxonalar iqtisodiy turbulentlik sharoitida o‘z faoliyatini saqlab qolish va rivojlanish uchun o‘ziga xos ichki ustunliklaridan oqilona foydalanishlari hamda tezkorlik bilan moslashishlari zarur.

Iqtisodiy va strategik konsepsiyalardan tashqari, moliya nazariyasi makroiqtisodiy omillar va korxona rentabelligi o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushunishda, ayniqsa aktivlar rentabelligi (ROA) va xususiy kapital rentabelligi (ROE) ko‘rsatkichlari orqali chuqur ilmiy asos beradi. Dyupon tahlili ushbu ko‘rsatkichlarni operatsion samaradorlik, aktivlar aylanuvchanligi va moliyaviy dastak (leverage) kabi tarkibiy qismlarga ajratadi — bularning barchasi makroiqtisodiy kuchlar ta’sirida shakllanadi. Masalan, inflyatsiya va foiz stavkalarining oshishi qarz olish xarajatlarini ko‘tarib, sof foyda va (ROE) darajasini pasaytiradi. Valyuta kursi tebranishlari esa aktivlar bahosi va daromadlar oqimini buzib ko‘rsatishi mumkin, bu esa bevosita (ROA) ga ta’sir qiladi. Kapital tarkibi nazariyasi (Modilyani va Miller, 1958) foiz stavkalari sharoiti korxonalarning qarz yuki (leverage) bo‘yicha qarorlariga ta’sir qilishini ko‘rsatadi: yuqori stavkalar ko‘pincha moliyaviy yukni kamaytirish maqsadida korxonalarni qarz majburiyatlarini qisqartirishga undaydi va bu yakunda (ROE) ga ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu moliyaviy yondashuvlar tashqi makroiqtisodiy shoklarni ichki moliyaviy natijalar bilan bevosita bog‘lab, iqtisodiy va resurslarga asoslangan modellarni to‘ldiradi.

Mazkur tadqiqotdagi asosiy tahlil Keynschilik nazariyasi, SCP paradigmasi, dinamik qobiliyatlar bilan kengaytirilgan RBV hamda moliya nazariyasi modellariga tayangan bo‘lsa-da, korporativ moliya nazariyasining qo‘shimcha tushunchalari nazariy poydevorni yanada boyitadi. Xususan, signallar nazariyasi (Spens, 1973; Ross, 1977) kapital tarkibi tahlilini to‘ldirib, korxonalar o‘zlarining moliyaviy siyosatini — masalan, qarz dastagi yoki dividend to‘lovlari bo‘yicha qarorlarni — nafaqat operatsion zaruriyat sababli, balki beqaror makroiqtisodiy davrlarda bozorga barqarorlik va ishonch signallarini berish uchun ham muvofiqlashtirishini ilgari suradi. Turkiya kabi inflyatsiya, foiz stavkalari va valyuta harakatlari atrofida noaniqlik tez-tez yuzaga keladigan muhitda bunday signallar investorlar kutuvlarini shakllantirish va moliyalashtirish manbalariga kirish imkoniyatini ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Xuddi shuningdek, aktivlar narxini shakllantirish nazariyasi, ayniqsa Mertonning (1973) davrlararo aktivlarni baholash modeli (ICAPM), makroiqtisodiy sharoitlardagi siljishlar xatar mukofotlari (risk premiums) va kapital qiymatiga qanday ta’sir qilishini ochib beradi. Keynschilik nazariyasi umumiy makroiqtisodiy fonni belgilab beradi; SCP tarmoq darajasidagi choralarni tushuntiradi; moliyaviy nazariyalar natijadorlikdagi o‘zgarishlarni miqdoriy ifodalaydi; ammo aynan RBV va dinamik qobiliyatlar konsepsiyasi bir xil iqtisodiy sharoitda nima uchun ayrim korxonalar boshqalardan ustun natija ko‘rsatishini asoslaydi. Bu nazariy sinergiya, ayniqsa, korxonalar doimiy iqtisodiy beqarorlik sharoitida faoliyat yuritadigan va rentabellikni saqlab qolish uchun tinimsiz moslashishi talab etiladigan Turkiya amaliyoti uchun juda dolzarbdir. Bundan tashqari, mazkur nazariy asoslar nafaqat konseptual vosita bo‘libgina qolmay, keyingi bo‘limda keltirilgan empirik reallik bilan ham chambarchas bog‘langan. Ushbu nazariyalarni real ma’lumotlarga, xususan Turkiyaning o‘ziga xos va tebranuvchan iqtisodiy kontekstiga tatbiq etish orqali biz nazariy kutilmalar bilan korxonalarning amaliy xulq-atvori o‘rtasidagi tafovutni bartaraf etishni maqsad qilganmiz.

Maqola tanlanmasi Istanbul fond birjasida (Borsa Istanbul — BIST) kotirovka qilinuvchi, Turkiya iqtisodiyotining eng muhim 5 ta tarmog‘ini qamrab olgan 135 ta aksiyadorlik kompaniyasidan tashkil topgan. Mazkur korxonalar Jamoatchilikni xabardor qilish platformasida

(KAP) ma’lumotlarning mavjudligi hamda 2016–2023-yillar davomida moliyaviy hisobotlarni uzluksiz taqdim etib borganligi asosida saralab olindi.

Garchi Turkiyada barcha sohalar bo‘yicha jami 1 milliondan ortiq korxona ro‘yxatga olingan bo‘lsa-da (Turkiya statistika instituti, 2023), BIST birjasida ularning atigi 470 ga yaqini listingdan o‘tgan. Dinamik (panel) tahlil talablariga javob beradigan to‘liq moliyaviy hisobotlarni taqdim etuvchi korxonalar soni esa bundan ham kamroqdir. Biz shakllantirgan tanlanma birjada ro‘yxatga olingan barcha nomoliyaviy korxonalarning qariyb 29 foizini tashkil etadi hamda Turkiya sanoatining asosiy tayanchi bo‘lgan ishlab chiqarish, texnologiya, energetika va kimyo tarmoqlari jami mahsulot hajmining salmoqli qismini qamrab oladi.

Ushbu tanlanma kichik va o‘rta biznes (KOB) subyektlarini to‘liq ifoda etolmasligi mumkin, biroq u Turkiyaning eng yirik va strategik jihatdan eng muhim korxonalari xulq-atvorini haqqoniy aks ettiradi. Aynan mana shu subyektlar makroiqtisodiy beqarorlikka eng kuchli ta’sirchan bo‘lib, mamlakatdagi bandlik, tashqi savdo hamda investitsiya tendensiyalarini belgilab berishda hal qiluvchi o‘rin tutadi. Tanlanmagan oid batafsil ma’lumotlar 1-jadvalda jamlangan.

1-jadval

Tanlanmaga kiritilgan korxonalar tavsifi

Sector	Count of Companies	% in Sample
Chemical and plastics	29	21
Energy	6	4
Food, beverage, and tobacco	22	16
Manufacturing	66	49
Technology	12	9

Asosiy o‘zgaruvchilarga qo‘shimcha ravishda, biz beshta fiktiv o‘zgaruvchini (dummy variables) kiritdik. Ekonometrik modellarda fiktiv o‘zgaruvchilardan foydalanish baholash natijalarida tizimli xatoliklarni keltirib chiqarishi mumkin bo‘lgan toifaviy omillar ta’sirini nazorat qilishga xizmat qiladi. Korxonalarning turlicha bozor, tartibga solish va operatsion sharoitlarda faoliyat yuritishini inobatga olgan holda, tarmoqlararo tarkibiy farqlarni aks ettirish uchun sohaga oid fiktiv o‘zgaruvchilar qo‘shildi. Ushbu yondashuv qat’iy ta’sirlar (fixed effects) metodologiyasiga to‘liq mos keladi, unda tarmoqqa xos ozod hadlar (industry-specific intercepts) tushuntiruvchi o‘zgaruvchilar ta’sirini sof holda ajratib olishga yordam beradi (Gujarati & Porter, 2009).

Odatda «fiktiv o‘zgaruvchilar tuzog‘i» (dummy variable trap) deb ataladigan mukammal multikollinearlikning oldini olish maqsadida bitta tarmoq modeldan chiqarilib, bazaviy kategoriya sifatida qabul qilindi; bu esa modelning barqarorligini hamda interpretatsiya qilinish aniqligini oshiradi. Bundan tashqari, jahon bozorlarini izdan chiqargan, beqarorlikni kuchaytirgan hamda korxona darajasidagi moliyaviy dinamikani o‘zgartirgan yirik ekzogen shok — COVID-19 pandemiyasi ta’sirini aks ettirish uchun pandemiya davri fiktiv o‘zgaruvchisi kiritildi.

Bunday tarkibiy siljishlarni (structural breaks) nazorat qilish beqaror davrlarda korxona faoliyati samaradorligini tahlil qilish chog‘ida ekonometrik asoslilikni (econometric validity) ta’minlash uchun zarur hisoblanadi (Baltagi, 2005). Mazkur metodologik yondashuv avvalgi empirik tadqiqotlarga, xususan, Efiopiya sanoat tarmoqlarida sohaga xos ta’sirlarni baholashda shunga o‘xshash fiktiv o‘zgaruvchilar usulini qo‘llagan I. Dewi va boshqalarning (2019) ishiga to‘la mos keladi. Quyidagi 2-jadvalda tahlil uchun tanlangan o‘zgaruvchilar tavsifi keltirilgan.

2-jadval

O‘zgaruvchilar tavsifi

Variable	Type	Calculation/Definition
ROA (Return on Assets)	Dependent	Net income/Total assets
ROE (Return on Equity)	Dependent	Net income/Shareholder’s equity
Unemployment Rate	Independent	National unemployment rate (annual average)
Interest Rate	Independent	Yearly average CBRT interest rate
Real GDP Growth	Independent	$(GDP_t—GDP_{t-1})/GDP_{t-1}$
Macroeconomic Stress Index (MSI)	Independent	Inflation × Exchange Rate
Leverage	Control	Total debt/Total assets
Liquidity	Control	Current assets/Current liabilities
Asset Turnover	Control	Net sales/Total assets
Sectoral Dummies	Control	5 binary variables; one sector excluded as baseline
COVID-19 Dummy	Control	Binary (1 = COVID-19 period, 0 = otherwise)

Yuqorida tavsiflangan o‘zgaruvchilar ilgari surilgan gipotezalarga tayangan holda, beshta tarmoq ma’lumotlariga tatbiq etiluvchi ko‘p omilli regressiya modeli ishlab chiqildi; bunda empirik natijalar har bir tarmoq bo‘yicha alohida sharhlanib, sohalararo umumiylik va xususiyatlar yoritib beriladi.

Profitability (ROA/ROE) = β_0+ β_1Dummy_Chemical_$_{Plasticsi}$ + β_2Dummy_$_{Manufacturingi}$+β_3Dummy_$_{Energyi}$+β_4Dummy_$_{Technologyi}$+β_5MSI$_i$+β_6Unemployment$_i$+β_7GGDP$_i$ +β_8Interest_$_{Ratei}$+β_9Leverage$_i$+β_{10}Liquidity$_i$ + β_{11}Asset_Turnover + β_{12}Dummy_Covid_Yeari + ε_i

Bu yerda,

β_0: Ozod had (konstanta)

β_n: Mustaqil (tushuntiruvchi) o‘zgaruvchilar koeffitsiyentlari

e:Qoldiq had (tasodifiy xatolik)

i: Alohida kuzatuvlar (obyektlar) indeksi

t: Vaqt indeksi (vaqtli qatorlar yoki panel ma’lumotlarda qo‘llanadi)

Regressiya tahlili va panel ma’lumotlarni modellashtirishda olingan natijalarning ishonchliligi hamda asosliligini (validligini) ta’minlash uchun bir qator fundamental farazlar (shartlar) tekshirilishi lozim. Ushbu farazlarning buzilishi chetlangan baholarga, noto‘g‘ri ilmiy xulosalarga va modelning bashorat qilish (prognostik) qobiliyatining pasayishiga olib kelishi mumkin. Mazkur bo‘lim asosiy farazlarni tekshirishga qaratilgan muhim diagnostik testlarni — jumladan, statsionarlik, multikollinearlik, geteroskedastiklik, model spetsifikatsiyasi, qoldiqlarning normal taqsimoti hamda avtokorrelyatsiya tahlilini qamrab oladi va ularning nima sababdan zarurligini hamda empirik tadqiqotlarning mustahkamligini qay tarzda oshirishini yoritib beradi.

3-jadval

4-Tarmoqlar kesimida aktivlar rentabelligining (ROA) deskriptiv statistikasi

	Chemicals and Plastics	Energy	Food, Beverage, and Tobacco	Manufacturing	Technology
Mean	0.09	0	0.03	0.07	0.08
Standard Error	0.01	0.02	0.01	0.01	0.01
Median	0.08	0	0.03	0.05	0.07
Standard Deviation	0.11	0.11	0.11	0.12	0.12
Sample Variance	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01
Kurtosis	1.78	0.27	14.29	3.54	7.45
Skewness	0.24	−0.1	−2.13	0.43	1.75
Range	0.81	0.52	1.09	1.11	0.91
Minimum	−0.33	−0.27	−0.73	−0.52	−0.24
Maximum	0.48	0.25	0.36	0.59	0.67
Count	232	48	176	528	96

Source: Author’s own calculations by using R statistical tool.

4-jadval

Tarmoqlar kesimida aktivlar rentabelligining (ROA) deskriptiv statistikasi

	Chemicals and Plastics	Energy	Food, Beverage, and Tobacco	Manufacturing	Technology
Mean	0.14	0.01	0.08	0.02	−0.07
Standard Error	0.06	0.2	0.02	0.1	0.2
Median	0.18	0	0.07	0.12	0.15
Standard Deviation	0.96	1.39	0.22	2.22	1.96
Sample Variance	0.93	1.94	0.05	4.93	3.84
Kurtosis	177.32	30.15	9.11	447.92	93.12
Skewness	−12.45	4.53	1.08	−20.28	−9.58
Range	15.72	11.81	2.06	57.58	19.62
Minimum	−13.53	−3.38	−0.65	−48.85	−18.93
Maximum	2.19	8.43	1.41	8.72	0.69
Count	232	48	176	528	96

Source: Author’s own calculations by using R statistical tool.

Quyidagi 3 va 4-jadvallarda beshta turli tarmoq korxonalari bo‘yicha tavsifiy statistika (deskriptiv tahlil) ko‘rsatkichlari umumlashtirilgan. Jadval ma’lumotlariga ko‘ra, kimyo va plastmassa tarmog‘i barqaror (ROA) darajasini (o‘rtacha qiymat: 0.09, standart chetlanish: 0.11) namoyish etgan bo‘lsa-da, uning (ROE) ko‘rsatkichi yuqori darajada beqaror bo‘lib, katta standart chetlanish (0.96) hamda ekstremal ekssess (kurtosis: 177.32) bilan tavsiflanadi; bu esa tanlanmada jiddiy anomaliyalar (chetga chiquvchi keskin qiymatlar / outliers) mavjudligini ko‘rsatadi. (ROE) taqsimotining kuchli chapga og‘ishi (manfiy assimetriya: -12.45) vaqti-vaqti bilan kuzatiladigan yirik salbiy qiymatlarni aks ettiradi. Aksincha, energetika tarmog‘i salbiyga yaqin o‘rtacha (ROA)(-0.00) va minimal (ROE) rentabelligini (o‘rtacha qiymat: 0.01) qayd etgan. Shunday bo‘lsa-da, mazkur tarmoqda ham (ROE) ko‘rsatkichining sezilarli o‘zgaruvchanligi yaqqol namoyon bo‘ladi: standart chetlanish 1.39 ni, o‘ng tomonga assimetriya koeffitsiyenti esa 4.53 ni tashkil etadi; bu ko‘rsatkichning -3.38 dan 8.43 gacha bo‘lgan diapazonda yuqoriga tomon keskin tebranishlarini ifodalaydi.

Mazkur tadqiqot 2016–2023-yillar mobaynida iqtisodiy turbulentlikning g‘ayritabiiy darajada uzoq davom etgan davrini boshdan kechirgan, o‘rtadan yuqori daromadli rivojlanayotgan iqtisodiyot hisoblangan Turkiya misolida makroiqtisodiy beqarorlik korxona rentabelligiga qanday ta’sir ko‘rsatishi bo‘yicha ishonchli empirik dalillarni taqdim etadi. Ushbu davrda Turkiya surunkali inflyatsiya, milliy valyutaning keskin devalvatsiyasi hamda noan’anaviy pul-kredit siyosati choralari — xususan, narxlar o‘sishiga qaramasdan foiz stavkalarining maqsadli pasaytirilishi bilan xarakterlandi. Inflyatsiya 7,7 foizdan 72 foizdan ortiq darajaga ko‘tarildi, turk lirasi esa 1 AQSH dollari uchun 3 liralik ko‘rsatkichdan 34 liragacha qadrsizlandi. Ushbu dinamik jarayonlar COVID-19 pandemiyasi, ta’minot zanjiridagi uzilishlar va geosiyosiy ittifoqlarning o‘zgarishi kabi global xatarlar bilan yanada murakkablashdi. Mazkur beqaror muhit korxonalarga, ayniqsa import qilinadigan resurslarga yoki xorijiy valyutadagi qarz majburiyatlariga tayanuvchi subyektlarga ulkan moliyaviy bosim o‘tkazdi; bu esa Turkiyani makroiqtisodiy beqarorlikning korxona darajasidagi oqibatlarini baholashda nihoyatda dolzarb tadqiqot poligoniga aylantiradi.

Tadqiqot natijalari ilgari surilgan ikkala gipotezani ham to‘liq tasdiqladi. Birinchidan, makroiqtisodiy beqarorlik tarmoqlar kesimida turlicha bo‘lgan holda, korxona rentabelligiga statistik jihatdan sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Inflyatsiya hamda valyuta kursi o‘zgaruvchanligini birlashtirgan Makroiqtisodiy stress indeksi (MSI) aktivlar rentabelligi (ROA) bilan ijobiy korrelyatsiyaga ega bo‘lib chiqdi. Kutilmagan bu natija ayrim korxonalarning noqulay makroiqtisodiy sharoitlarga moslashuvchan narx strategiyalari yoki xarajatlarni qayta tuzish (restrukturizatsiya qilish) orqali javob qaytara olganligidan dalolat beradi. Boshqa tomondan, foiz stavkalari ham ROA, ham xususiy kapital rentabelligiga (ROE) sezilarli salbiy ta’sir ko‘rsatib, qarz olish xarajatlarining oshishi orqali qat’iy pul-kredit sharoitlari rentabellikni pasaytirishi haqidagi Keynschilik nazariyasini tasdiqlaydi. Ishsizlik darajasi ham rentabellik bilan ijobiy bog‘liqlikni namoyish etdi; bu holat iqtisodiy turg‘unlik davrida mehnat xarajatlarining kamayishi bilan izohlanishi mumkin.

Tarmoqlar darajasidagi tahlil shuni ko‘rsatadiki, kimyo va plastmassa hamda ishlab chiqarish sohasidagi korxonalar ROA ko‘rsatkichi bo‘yicha bazaviy tarmoqdan (oziq-ovqat, ichimlik va tamaki) ustun natija qayd etgan bo‘lsa, energetika va texnologiya sohalari statistik jihatdan ahamiyatli ustunlikka ega bo‘lmadi. Ushbu natijalar tartibga solish yuki va bozor tuzilmasi korxona ko‘rsatkichlariga qanday ta’sir qilishini asoslovchi «tuzilma–xulq-atvor–samaradorlik» (SCP) paradigmasiga to‘liq mos keladi. Davlat siyosati nuqtai nazaridan olganda, Turkiya hukumati tomonidan berilgan tarmoq imtiyozlari — masalan, 5746-sonli Qonunga muvofiq ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari (R&D) uchun berilgan soliq yengilliklari, eksport kreditlari va bojxona preferensiyalari — kimyo, plastmassa hamda ishlab chiqarish tarmoqlarining ROA bo‘yicha yuqori natijadorligida o‘z empirik tasdig‘ini topdi (Turkiya Savdo vazirligi, 2022). Aksincha, kuchli davlat tartibga solinishi va qat’iy narx nazoratiga (masalan, yuqori aksiz soliqlari) duch keladigan energetika hamda oziq-ovqat, ichimlik va tamaki kabi tarmoqlar past natijalar qayd etdi; bu esa sanoat tuzilmasi korxona xulq-atvori va rentabelligini shakllantirishi haqidagi SCP nazariyasi qarashlarini tasdiqlaydi (Bain, 1951).

Bundan tashqari, COVID-19 fiktiv o‘zgaruvchisining ijobiy va statistik ahamiyatli bo‘lib chiqishi ikkinchi gipotezani quvvatlaydi hamda kuchli ichki moslashuvchanlik qobiliyatiga ega bo‘lgan, ayniqsa texnologiya va elektron tijoratga tayangan sohalardagi korxonalar global inqiroz davrida o‘z faoliyatini barqaror saqlab qolganini, hatto samaradorligini oshirishga erishganini ko‘rsatadi. Bu esa resurslarga asoslangan yondashuv (RBV) va dinamik qobiliyatlar nazariyasining dolzarbligini yanada mustahkamlaydi: beqaror sharoitlarda tezkorlik, innovatsiyalar va raqamli infratuzilma tashqi shoklarga nisbatan chidamlilikni ta’minlashning asosiy omillari ekanligi empirik jihatdan isbotlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabr «O‘zbekiston – 2030» strategiyasi to‘g‘risida PF-158-sonli Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 11-may Xizmatlar sohasini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida PQ-5113-sonli Qarori.
3. Bain, J. S. (1951). The structure-conduct-performance paradigm. Journal of Industrial Economics, 19(2), 1-14.
4. Barney, J. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. Journal of Management, 17(1), 99-120.
5. Bain, J. S. (1951). Relation of profit rate to industry concentration: American manufacturing, 1936–1940. Quarterly Journal of Economics, 65(3), 293–324.
6. Barney, J. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. Journal of Management, 17(1), 99–120.Goddard, J., Tavakoli, M., & Wilson, J. O. (2005). Determinants of profitability in European manufacturing and services: Evidence from a dynamic panel model. Applied Financial Economics, 15(18), 1269–1282.
7. Greene, W. H. (2018). Econometric Analysis (8th ed.). Pearson.
8. Kandir, S. Y. (2008). Macroeconomic variables, firm characteristics and stock returns: Evidence from Turkey. International Research Journal of Finance and Economics, 16(1), 35–45.
9. Nguyen, T. X., & Nguyen, H. A. (2020). Macroeconomic determinants of firm performance: Evidence from an emerging economy. Journal of Risk and Financial Management, 13(8), 170.
10. Wooldridge, J. M. (2010). Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data (2nd ed.). MIT Press.

UDK: 338.48

O‘ZBEKISTONDA OMMAVIY TADBIRLAR ORQALI ICHKI TURIZMNI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ВНУТРЕННЕГО ТУРИЗМА В УЗБЕКИСТАНЕ ПОСРЕДСТВОМ МАССОВЫХ МЕРОПРИЯТИЙ

PROSPECTS FOR DEVELOPING DOMESTIC TOURISM IN UZBEKISTAN THROUGH MASS EVENTS

Abduvaxidova Nargiza Akbardjonovna
“Ipak yo‘li” turizm va madaniy meros xalqaro universiteti, PhD

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekistonda ichki turizmni rivojlantirishda ommaviy tadbirlarning tutgan o‘rni va istiqbollari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda festival, sport musobaqalari, milliy bayramlar, gastronomik festivallar, madaniy ko‘rgazmalar va folklor tadbirlarining ichki turistlar oqimini oshirishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, hududiy turizm salohiyatini kengaytirish, mahalliy tadbirkorlikni rivojlantirish, yangi ish o‘rinlari yaratish va turizm infratuzilmasini takomillashtirishda ommaviy tadbirlarning iqtisodiy hamda ijtimoiy samaradorligi baholangan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ommaviy tadbirlarni zamonaviy marketing vositalari, raqamli platformalar va hududiy brending bilan uyg‘unlashtirish ichki turizmning barqaror rivojlanishiga xizmat qilishi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: ichki turizm, ommaviy tadbirlar, festival turizmi, madaniy turizm, gastronomik turizm, sport turizmi, hududiy brending, turizm infratuzilmasi, mahalliy iqtisodiyot, turizm marketingi.

В данной статье научно анализируется роль и перспективы массовых мероприятий в развитии внутреннего туризма в Узбекистане. Исследование подчеркивает важность фестивалей, спортивных соревнований, национальных праздников, гастрономических фестивалей, культурных выставок и фольклорных мероприятий в увеличении потока внутренних туристов. Также оценивается экономическая и социальная эффективность массовых мероприятий в расширении регионального туристического потенциала, развитии местного предпринимательства, создании новых рабочих мест и улучшении туристической инфраструктуры. По результатам исследования обосновывается, что сочетание массовых мероприятий с современными маркетинговыми инструментами, цифровыми платформами и региональным брендингом будет способствовать устойчивому развитию внутреннего туризма.

Ключевые слова: внутренний туризм, массовые мероприятия, фестивальный туризм, культурный туризм, гастрономический туризм, спортивный туризм, региональный брендинг, туристическая инфраструктура, местная экономика, туристический маркетинг.

This article scientifically analyzes the role and prospects of mass events in the development of domestic tourism in Uzbekistan. The study highlights the importance of festivals, sports competitions, national holidays, gastronomic festivals, cultural exhibitions and folklore events in increasing the flow of domestic tourists. It also assesses the economic and social effectiveness of mass events in expanding regional tourism potential, developing local entrepreneurship, creating new jobs and improving tourism infrastructure. According to the results of the study, it is substantiated that combining mass events with modern marketing tools, digital platforms and regional branding will serve the sustainable development of domestic tourism.

Keywords: domestic tourism, mass events, festival tourism, cultural tourism, gastronomic tourism, sports tourism, regional branding, tourism infrastructure, local economy, tourism marketing.

Turizm bugungi kunda dunyo iqtisodiyotining eng jadal rivojlanayotgan tarmoqlaridan biri hisoblanadi. U nafaqat iqtisodiy daromad manbai, balki hududlarning ijtimoiy rivojlanishi, madaniy merosni asrash, aholining bandligini ta’minlash va milliy qadriyatlarni ommalashtirishda ham muhim o‘rin egallaydi. So‘nggi yillarda dunyoda yuz bergan iqtisodiy va epidemiologik jarayonlar ko‘plab davlatlarda ichki turizmni rivojlantirish zaruratini yanada kuchaytirdi. Natijada ko‘plab mamlakatlar milliy turizm bozorini kengaytirish, fuqarolarning mamlakat ichida sayohat qilishini rag‘batlantirish va yangi turistik mahsulotlarni yaratishga alohida e’tibor qaratmoqda.

O‘zbekiston boy tarixiy-madaniy merosi, qadimiy shaharlari, tabiiy landshaftlari va rang-barang milliy an’analari bilan ichki turizmni rivojlantirish uchun katta salohiyatga ega. Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabz, Qo‘qon, Termiz, Nukus, Farg‘ona vodiysi hamda tog‘li va ekologik hududlar yil davomida millionlab mahalliy sayyohlarni jalb etish imkoniyatiga ega. Biroq mavjud turistik salohiyatdan samarali foydalanish uchun yangi yondashuvlarni qo‘llash talab etiladi. Shunday innovatsion yondashuvlardan biri ommaviy tadbirlar orqali turistik faollikni oshirish hisoblanadi.

Ommaviy tadbirlar turizm industriyasining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, ular hududning iqtisodiy va madaniy jozibadorligini oshiradi. Festival, ko‘rgazma, sport musobaqalari, xalq sayillari, hunarmandchilik yarmarkalari, gastronomik festivallar, folklor bayramlari va madaniy anjumanlar qisqa vaqt ichida katta miqdordagi tashrif buyuruvchilarni jalb etish imkoniyatiga ega. Bunday tadbirlar nafaqat turistlar oqimini ko‘paytiradi, balki mehmonxona, transport, umumiy ovqatlanish, savdo va xizmat ko‘rsatish tarmoqlarining rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Ichki turizmni rivojlantirishning asosiy afzalliklaridan biri turizm daromadlarining mamlakat ichida qolishi va hududiy iqtisodiyotning rivojlanishiga xizmat qilishidir. Ayniqsa, chekka hududlarda tashkil etiladigan ommaviy madaniy tadbirlar mahalliy aholining daromadlarini oshirish, hunarmandchilik mahsulotlariga talabni kuchaytirish hamda oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratadi. Shu bilan birga, bunday tadbirlar milliy qadriyatlarni yosh avlodga yetkazish, tarixiy obidalarni targ‘ib qilish va fuqarolarning vatanparvarlik tuyg‘ularini mustahkamlashga xizmat qiladi. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar ommaviy tadbirlarni tashkil etish va targ‘ib qilish samaradorligini sezilarli darajada oshirmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, elektron chiptalar, mobil ilovalar va onlayn reklama vositalari orqali tadbirlar haqida keng jamoatchilikka tezkor axborot yetkazish, ishtirokchilarni ro‘yxatdan o‘tkazish hamda turistlar oqimini boshqarish imkoniyati kengaymoqda. Natijada ichki turizm bozori yanada faollashmoqda[1].

Mazkur tadqiqotni amalga oshirishda ilmiy bilishning zamonaviy usullaridan kompleks ravishda foydalanildi. Jumladan, tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, statistik ma’lumotlarni umumlashtirish, ilmiy kuzatish, mantiqiy tahlil, taqqoslash va sintez usullari qo‘llanildi.

Tadqiqotning nazariy asosini turizm iqtisodiyoti, hududiy rivojlanish, tadbirlar menejmenti va barqaror turizmga oid mahalliy hamda xorijiy olimlarning ilmiy ishlari tashkil etdi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasida turizmni rivojlantirishga oid normativ-huquqiy hujjatlar, strategik dasturlar hamda turizm sohasidagi ilmiy maqolalar tahlil qilindi.

Tojimamatova M., Berdiyeva A., Egamberdiyeva O. turizm industriyasini rivojlantirishda innovatsion texnologiyalarning ahamiyatini o‘rganib, zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalari turistlarga xizmat ko‘rsatish sifatini oshirish, turistik mahsulotlarni targ‘ib qilish va hududlarning raqobatbardoshligini kuchaytirishga xizmat qilishini ilmiy asoslaganlar[3].

Bo‘ltakov S. o‘z tadqiqotlarida raqamli iqtisodiyot sharoitida turizmni boshqarishning yangi mexanizmlarini yoritib, elektron xizmatlar, onlayn bronlash tizimlari va raqamli marketing vositalarining ichki turizmni rivojlantirishdagi rolini ko‘rsatib bergan[4].

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ommaviy tadbirlar ichki turizmni rivojlantirishning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Bunday tadbirlar aholining mamlakat ichida sayohat qilishga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, hududlarning turistik salohiyatini keng targ‘ib qiladi hamda mahalliy iqtisodiyotning rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, tarixiy shaharlar, ziyorat maskanlari,

tog‘li hududlar va ekologik turizm zonalarida tashkil etiladigan festival hamda madaniy tadbirlar qisqa vaqt ichida minglab tashrif buyuruvchilarni jalb etish imkoniyatiga ega.

O‘zbekistonda so‘nggi yillarda milliy bayramlar, hunarmandchilik yarmarkalari, gastronomik festivallar, folklor festivallari, sport musobaqalari va madaniy anjumanlar sonining ortishi ichki turizm bozorining faollashishiga xizmat qilmoqda. Bunday tadbirlar nafaqat sayyohlarni jalb qiladi, balki hududlarning tarixiy va madaniy salohiyatini namoyish etish, milliy qadriyatlarni ommalashtirish hamda mahalliy aholining turizm sohasidagi faolligini oshirish uchun ham muhim omil hisoblanadi. Festival turizmi ichki turizmning eng istiqbolli yo‘nalishlaridan biridir. Har bir hududning o‘ziga xos madaniyati, milliy taomlari, hunarmandchiligi va san’atini namoyish etuvchi festivallar turistlarga yangi taassurotlar bag‘ishlaydi. Masalan, milliy taomlar festivali, meva-sabzavot festivallari yoki xalq amaliy san’ati yarmarkalari nafaqat madaniy almashinuvni rivojlantiradi, balki mahalliy ishlab chiqaruvchilar mahsulotlarini keng targ‘ib qilish imkonini ham yaratadi. Natijada hududlarda xizmat ko‘rsatish hajmi ortadi va qo‘shimcha daromad manbalari shakllanadi. Sport tadbirlari ham ichki turizm rivojiga sezilarli hissa qo‘shadi. Respublikada tashkil etilayotgan marafonlar, velomarafonlar, milliy sport musobaqalari, kurash va ot sporti bo‘yicha musobaqalar turli viloyatlardan tashrif buyuruvchilar sonining ko‘payishiga xizmat qilmoqda. Sport tadbirlari davomida mehmonxona, transport, umumiy ovqatlanish va savdo xizmatlariga talab ortib, hudud iqtisodiyotida multiplikativ ta’sir yuzaga keladi.

Ichki turizmni rivojlantirishda gastronomik tadbirlarning ham ahamiyati ortib bormoqda. Har bir viloyatning milliy taomlari va pazandachilik an’analarini namoyish etuvchi festivallar turistlar uchun alohida qiziqish uyg‘otadi. Bunday tadbirlar hududiy brendni shakllantirish, mahalliy oshpazlar faoliyatini qo‘llab-quvvatlash va oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarining daromadlarini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, gastronomik turizm milliy madaniyatni targ‘ib etishning samarali vositasi hisoblanadi.

Madaniy tadbirlar va folklor festivallari tarixiy merosni ommalashtirishda muhim o‘rin egallaydi. Konsert dasturlari, teatr festivallari, baxshichilik anjumanlari, maqom festivallari va xalq ijodiyoti bayramlari turistlarda milliy madaniyatga nisbatan qiziqishni kuchaytiradi. Ayniqsa, bunday tadbirlarning tarixiy obidalar hududida tashkil etilishi turistik marshrutlarning jozibadorligini yanada oshiradi. Ichki turizmni rivojlantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish ommaviy tadbirlar samaradorligini yanada oshirmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, mobil ilovalar, elektron chiptalar, QR-kodli axborot tizimlari va onlayn reklama platformalari tadbirlar haqida tezkor ma’lumot tarqatish imkonini bermoqda. Natijada fuqarolar tadbirlar to‘g‘risida oldindan xabardor bo‘lib, sayohatlarini qulay rejalashtirish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Shu bilan birga, raqamli marketing vositalari hududlarning turistik imijini mustahkamlashda muhim rol o‘ynamoqda [5].

Biroq ichki turizmni ommaviy tadbirlar orqali rivojlantirishda ayrim muammolar ham mavjud. Ayrim hududlarda transport infratuzilmasining yetarli emasligi, mehmonxona o‘rinlarining cheklanganligi, tadbirlarni xalqaro standartlar asosida tashkil etish tajribasining kamligi hamda marketing faoliyatining sustligi turistlar oqimini oshirish imkoniyatlarini cheklab kelmoqda. Shuningdek, ayrim tadbirlarning mavsumiy tashkil etilishi yil davomida turistik faollikni bir maromda ushlab turishga to‘sqinlik qiladi.

1-jadval

Ommaviy tadbirlarning ichki turizm rivojlanishiga ta’siri

Ommaviy tadbir turi	Ichki turizmga ta’siri	Kutilayotgan natija
Madaniy festivallar	Turistlar oqimini ko‘paytiradi	Hududning turistik jozibadorligi ortadi
Gastronomik festivallar	Milliy taomlarni targ‘ib qiladi	Mahalliy tadbirkorlik rivojlanadi
Sport musobaqalari	Sport ixlosmandlarini jalb qiladi	Mehmonxona va transport xizmatlariga talab oshadi
Hunarmandchilik yarmarkalari	Milliy mahsulotlar savdosini kengaytiradi	Aholi daromadlari ortadi
Folklor va san’at tadbirlari	Madaniy merosni ommalashtiradi	Ichki turizmning barqaror rivojlanishi ta’minlanadi

Ommaviy tadbirlarni hududlarning tabiiy, tarixiy va madaniy salohiyati bilan uyg‘unlashtirish ichki turizmning uzoq muddatli rivojlanishiga xizmat qiladi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar yordamida tadbirlarni keng targ‘ib qilish, elektron xizmatlarni joriy etish va hududiy brendlarni shakllantirish orqali O‘zbekistonning ichki turizm bozori yanada faollashadi. Shu sababli ommaviy tadbirlarni turizm siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida rivojlantirish mamlakatning iqtisodiy o‘sishi, madaniy merosini asrash va hududlarning raqobatbardoshligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi (1-jadval).

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ommaviy tadbirlar O‘zbekistonda ichki turizmni rivojlantirishning samarali mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Turli festival, madaniy anjuman, sport musobaqalari, gastronomik sayillar va hunarmandchilik yarmarkalari aholining mamlakat ichida sayohat qilish faolligini oshirish bilan bir qatorda hududlarning turistik salohiyatini keng namoyon etishga xizmat qiladi. Bunday tadbirlar mahalliy iqtisodiyotning rivojlanishi, xizmat ko‘rsatish sohasining kengayishi va yangi ish o‘rinlarining yaratilishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Kelgusida ichki turizmni rivojlantirish maqsadida har bir hududning tarixiy, madaniy va tabiiy salohiyatidan kelib chiqib yillik tadbirlar kalendarini shakllantirish, davlat-xususiy sheriklik asosida turizm infratuzilmasini takomillashtirish, hududiy brendingni rivojlantirish va ommaviy tadbirlarni xalqaro standartlar asosida tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Qodirov D. Q. Turizm xizmatlari bozorini rivojlantirishning zamonaviy yo‘nalishlari // *Iqtisodiyot va ta’lim*. – 2021. – № 6. – B. 156–162.
2. Nurmatov Sh. A., Yusupov F. B. O‘zbekistonda ichki turizmni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari // *Biznes-ekspert*. – 2022. – № 10. – B. 72–79.
3. Tojimamatova M., Berdiyeva A., Egamberdiyeva O. Turizm industriyasini rivojlantirishda raqamli texnologiyalarning ta’siri // *Eurasian Journal of Academic Research*. – 2024. – T. 4. – № 2. – B. 112–119.
4. Bo‘ltakov S. Turizm sohasida raqamli iqtisodiyotning ahamiyati // *Eurasian Journal of Academic Research*. – 2022. – T. 2. – № 13. – B. 84–90.
5. Rasulov A. X. Turizm infratuzilmasini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari. – Toshkent: “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi”, 2023.y. 214 b.

УДК: 336.53

ДАВЛАТ ХАРИДЛАРИНИ АМАЛГА ОШИРИШДА КОРРУПЦИЯВИЙ ОМИЛЛАРНИ ҚИСҚАРТИРИШ ВА БОШҚАРИШ: ҚОНУНЧИЛИК ТАҲЛИЛИ ВА ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ТАКЛИФЛАР

СНИЖЕНИЕ И НЕЙТРАЛИЗАЦИЯ КОРРУПЦИОННЫХ ФАКТОРОВ В СФЕРЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК: ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ И НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

MITIGATION AND NEUTRALIZATION OF CORRUPTION FACTORS IN PUBLIC PROCUREMENT: LEGISLATIVE ANALYSIS AND RESEARCH-BASED PRACTICAL PROPOSALS

Гадоев Аброр
Тошкент давлат иқтисодиёт университети мустақил изланувчиси.

Аннотация

Мақолада коррупциянинг хавф-хатарини бошқариш орқали давлат харидларида коррупциянинг олдини олиш масалалари ўрганилиб, қонунчилик таҳлили ва илмий-амалий таклифлар берилган.

Калит сўзлар: Коррупциянинг хавф-хатар, коррупция, коррупциянинг хавф-хатарини бошқариш**,** давлат харидлари, давлат харидларининг субъектлари, тендер.

В статье рассматриваются вопросы предотвращения коррупции в сфере государственных закупок посредством управления коррупционными рисками, проводится анализ законодательства, а также представлены законодательный анализ и научно-практические предложения.

Ключевые слова: Коррупционный риск, коррупция, управление коррупционными рисками, государственные закупки, субъекты государственных закупок, тендер.

The article examines issues related to preventing corruption in public procurement through corruption risk management; it analyzes the relevant legislation and presents a legislative analysis along with proposals based on both theory and practice.

Key words: Corruption risk, corruption, corruption risk management, public procurement, public procurement entities, tender.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев тасдиқлаган ҳужжати билан мамлакат ривожланишининг бугунги босқичида коррупция Ўзбекистон давлати ва жамияти тараққиёти учун энг жиддий хавф-хатарлардан бири эканлиги қайд этилди[1].

Давлат харидлари давлат молиявий ресурсларидан самарали, мақсадли ва оқилона фойдаланишни таъминлайдиган муҳим иқтисодий механизмлардан биридир. Давлат харидлари орқали бюджет ташкилотлари, давлат муассасалари ва қонунчиликда белгиланган бошқа давлат буюртмачилари ўз фаолияти учун зарур товарлар, ишлар ва хизматларни харид қилади.

Бироқ, давлат харидларида катта молиявий ресурсларнинг жамланиши, буюртмачиларнинг қарор қабул қилиш ваколатлари ҳамда етказиб берувчилар ўртасидаги рақобат айрим коррупциявий хавфларни келтириб чиқариши мумкин. Жумладан, қуйидаги ҳолатлар коррупциявий хавф омиллари ҳисобланиши мавзунинг долзарблигини белгилайди:

- харид шартларини муайян етказиб берувчи манфаатига мослаштириш;
- манфаатлар тўқнашувига йўл қўйиш;
- харид нархларини сунъий ошириш;

- рақобатни чеклаш ва иштирокчиларга тенг имконият бермаслик;
- харидларни асоссиз равишда тўғридан-тўғри шартномалар орқали амалга ошириш;
- шартнома ижроси ва товарлар сифатини назорат қилишдаги камчиликлар.

Шу сабабли давлат харидлари соҳасида коррупциянинг олдини олиш фақат ҳуқуқбузарлик содир этилгандан кейин жазолаш билан чекланмаслиги, балки коррупцияга шароит яратувчи омилларни олдиндан аниқлаш ва бартараф этишга қаратилган бўлиши зарур.

Таҳлилнинг мақсади – Ўзбекистон Республикасида давлат харидларини тартибга солувчи қонунчиликни, халқаро ташкилотларнинг тавсияларини ва илмий адабиётлардаги ёндашувларни ўрганиш асосида коррупциявий хавфларни қисқартириш бўйича амалий таклифлар ишлаб чиқиш.

Коррупциянинг кенг тарқалиши мамлакатнинг барқарор ривожланиш жараёнига кескин тўсқинлик қилиб, давлатнинг иқтисодий ўсиш суръатларини секинлаштиради, шартномаларнинг яширин жиноий тил бириктирилган ҳолда юқори қийматларда тузилиши (пора ва бошқа тегишли суистеъмол қилишлар туфайли) истеъмолчиларга маҳсулотларнинг юқори нархларда етказиб берилишига сабаб бўлади, аҳоли турмуш харажатларининг ошиши, унинг даромад даражаси паст бўлган қатламига салбий таъсир кўрсатади.

2017 йил 3 январда фуқаролар ва тадбиркорларнинг, энг аввало, давлат органларига бўлган ишончини мустаҳкамлашга, республиканинг инвестициявий жозибадорлигини оширишга, шунингдек, коррупция тусидаги ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва профилактика қилишга қаратилган “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни[2] нинг қабул қилинганлиги ўта аҳамиятлидир.

Хабарингиз бор, давлат бюджети маблағларидан амалга ошириладиган дастурларнинг бажарилиши устидан таҳлиллар ўтказиш илгари кўпроқ субъектив табиат касб этарди. Давр энди молиявий операциялар шаффофлиги ва коррупция омиллари мавжудлигига алоҳида эътибор қаратилишини тақозо этмоқда.

Давлат харидлари тизими ва бу борада қонунчиликка қандай амал қилинаётганлиги ҳам ўрганилади, харидларни амалга ошириш механизмларида коррупцияга оид бўшлиқлар аниқланади ва бу бўйича тегишли таклифлар ишлаб чиқилмоқда.

Коррупцияга қарши фаолиятини самарали ташкил қилиш мақсадида қуйидаги масалаларга алоҳида эътибор қаратилмоқда:

– Давлат бюджетининг шаклланишидан тортиб, унинг ижросини таъминлашда коррупциявий омиллар жойларга чиқиб, маҳаллаларга бориб аниқланмоқда ҳамда уларни бартараф этиш учун амалдаги қонунчиликка аниқ таклифлар тайёрланмоқда.

– Молиявий назорат механизмларини янада кучайтириш устида иш олиб борилмоқда. Бюджет харажатларини таҳлил қилишни тизимли йўлга қўйишда тегишли таклифлар тақдим қилинмоқда.

– Рақамлаштириш орқали давлат молияси, солиқ ва божхона тизимларида инсон омилини камайтириш, молиявий ахборот тизимлари очиқлигини таъминлаш, бунда улар фаолияти шаффофлигига эътибор қаратиш бўйича иш олиб борилмоқда.

– Давлат харидлари жараёнида коррупцияга қарши курашни кучайтириш, танлов ва тендер жараёнларининг очиқ ва шаффоф ўтказилишини таъминлаш бўйича яъни тўғридан-тўғри харидларни икки карра қисқартириш бўйича ишлар олиб борилмоқда.

– Жамоатчилик фикрини инобатга олиш, давлат бюджетининг шаффоф ва самарали бошқарилишини таъминлаш мақсадида жамоатчилик кенгашлари билан ҳамкорлик кучайтирилмоқда.

Давлат молияси, банк тизими, бюджет, солиқ ва пул-кредит сиёсати мамлакатимиз тараққиётининг асосий воситаларидан биридир. Уларнинг шаффофлиги ва самарали бошқарилиши учун Олий Мажлис палаталарининг тегишли қўмиталари, жамоатчилик, масъул вазирлик ҳамда идоралар билан коррупциянинг олдини олиш борасида ҳамкорлик йўлга қўйилди.

Ўзбекистон Республикасининг “Давлат харидлари тўғрисида”[3]ги қонунида келтирилган айрим қуйидаги асосий тушунчаларни келтирамиз:

бошланғич нархни пасайтириш учун ўтказиладиган аукцион – давлат харидлари электрон тизимининг махсус платформасида давлат харидларини амалга оширишнинг рақобатли усули бўлиб, уни ташкил этиш чоғида нарх ғолибни аниқлашнинг ягона мезони бўлади;

давлат буюртмачиси – давлат харидларини амалга оширувчи юридик шахс;

давлат харидлари – давлат буюртмачиларининг товарларга (ишларга, хизматларга) бўлган эҳтиёжларини пулли асосда таъминлаш жараёни;

давлат харидларининг субъектлари – давлат буюртмачиси, харид қилиш тартиб-таомиллари иштирокчиси, давлат харидларининг ижрочиси, харид комиссияси, давлат харидлари электрон тизимининг оператори, ихтисослашган ташкилот ва эксперт, эксперт ташкилоти;

тендер – давлат харидини амалга оширишнинг рақобатли тартиб-таомили воситасида давлат харидларининг ижрочисини аниқлаш тартиб-таомилини назарда тутувчи танлов бўлиб, унинг натижаларига кўра давлат харидлари тўғрисидаги шартномани бажаришнинг энг яхши шартларини таклиф этган харид қилиш тартиб-таомилларининг иштирокчиси ғолиб деб топилади;

энг яхши таклифларни танлаш – харид қилиш тартиб-таомилларининг бир нечта иштирокчисидан олинган таклифларни таққослаш асосида давлат харидларини амалга оширишнинг рақобатли усули;

эълон – давлат харидларини амалга ошириш усули, талаблари ва шартлари, таклифларни тақдим этиш муддатлари ҳамда тартиби кўрсатилган, махсус ахборот портали орқали давлат харидларининг электрон тизимига давлат буюртмачиси томонидан жойлаштириладиган бўлажак давлат харидлари тўғрисидаги ахборот;

ғолиб – харид қилиш тартиб-таомиллари якунларига кўра таклифи энг мақбул деб топилган харид қилиш тартиб-таомиллари иштирокчиси.

Ўзбекистон Республикаси Бюджет кодексининг 121-моддасида белгилаб қўйилгани каби “давлат харидлари товарларни (ишларни, хизматларни) етказиб берувчиларнинг рақобати ва очиқликни таъминлаш асосида амалга оширилади. Давлат харидлари амалга оширилиши ва уларнинг якунлари тўғрисидаги эълонлар белгиланган тартибда махсус ахборот порталида (Ўзбекистон Республикаси товар-хом ашё биржасининг махсус веб-сайтида) жойлаштирилиши керак. Давлат харидлари амалга оширилиши тўғрисидаги эълонлар махсус ахборот порталида ушбу харидлар амалга оширилишидан камида ўн кун олдин, бироқ жорий молия йилининг 10 декабридан кечиктирмасдан жойлаштирилиши керак”[4].

Ваҳоланки, “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонуни[2] ушбу йўналишда янги бир босқичга қадам қўйганимиздан далолат беради. Ушбу қонун нафақат норматив-ҳуқуқий база вазифасини таъминлаб беради, балки коррупцияга қарши кураш соҳасидаги барча муносабатларни тартибга солади. Қонуннинг 23-моддасига алоҳида эътибор қаратиш талаб этилади. Унга кўра: “давлат харидларини амалга ошириш соҳасида коррупциянинг олдини олишга доир чора-тадбирлар қуйидагилардан иборат:

давлат харидларини амалга ошириш тартиб-таомиллари тўғрисидаги ахборотнинг шаффофлиги ва очиқлигини таъминлаш;

адолатли рақобатни ва қарорлар қабул қилиш чоғида холисона мезонлардан фойдаланилишини таъминлаш;

– ички назоратнинг самарали тизимини, шунингдек давлат харидларини ўтказиш натижалари юзасидан шикоят қилиш ва низолашишнинг самарали тартиб-таомилини яратиш;

– давлат электрон савдоларининг самарали ишлашини таъминлаш”.

Ушбу чора-тадбирларни амалга ошириш нафақат савдоларни ташкиллаштирувчига, балки барча иштирокчиларга бирдек масъулият юклайди.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, Бош прокуратура томонидан 2018-2024 йилларда давлат харидларини амалга оширишда содир этилган коррупциявий жиноятлар таҳлил қилинганда, соҳада 791 нафар шахс жиноий жавобгарликка тортилгани аниқланган. Жавобгарликка тортилган давлат органлари вакиллари: қурилишда – 12 нафар; молияда– 14 нафар; қишлоқ

хўжалигида – 14 нафар; бандликда – 14 нафар; маданият соҳасида – 15 нафар; спорт – 16 нафар; олий таълимда – 17 нафар; маҳаллий давлат ҳокимияти – 73 нафар; соғлиқни сақлаш – 116 нафар; мактабгача ва мактаб таълими – 149 нафар[5].

Кўриниб турибдики, бюджет маблағлари кўпроқ фан, таълим, маданият, спортни ривожлантиришга сарфланади. Фан, таълим, маданият, спорт ва ёшларга оид соҳаларда коррупцияга қарши курашиш борасида қилиниши лозим бўлган тизимли масалалар кўп. Биргина Бош прокуратура ҳузуридаги Иқтисодий жиноятларга қарши курашиш департаменти томонидан 2024 йилда бюджет маблағларидан мақсадли ва оқилона фойдаланиш устидан самарали назоратни таъминлаш, бюджет қонунчилиги бузилиши профилактикасини кучайтириш борасида тизимли ишлар олиб борилгани ўта аҳамиятлидир.

Кейинги йилларда мамлакатимизда коррупцияга қарши курашиш, жамиятда коррупцияга нисбатан муросасиз муносабатни шакллантириш борасида кенг кўламли ислоҳотлар амалга оширилмоқда.

Бироқ кўрилаётган тизимли чораларга қарамай, бир қатор соҳаларда коррупция ҳолатлари юқорилигича сақланиб қолаётганлиги биринчидан, коррупцияга қарши курашиш ишлари самарадорлигини ошириш, иккинчидан, коррупцияга оид жиноятлар содир этганлик учун жавобгарлик муқаррарлигини таъминлаш, шунингдек учинчидан, ёшларни коррупцияга нисбатан муросасизлик руҳида тарбиялаш заруриятини юзага келтирмоқда.

Шу боис, 2026 йил 22 июнда Ўзбекистон Республикасининг ЎРҚ-1155-сонли қонуни[6] – “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига коррупцияга қарши курашиш самарадорлигини оширишга, коррупцияга оид жиноятлар учун жавобгарлик муқаррарлигини таъминлашга қаратилган қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш тўғрисида»ги қонундир. Ҳужжат 2026 йил 23 июндан кучга кирди.

Ушбу Қонун билан[6] Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига:

1). коррупцияга оид жиноятлар учун жавобгарлик ва жазо чораларини кучайтиришга;

2). Коррупцияга қарши курашиш бўйича миллий ва ҳудудий кенгашлар,

3). Коррупцияга қарши курашиш агентлиги;

4). Комплаенс ва коррупцияга қарши ички назорат тузилмалари фаолиятининг самарадорлигини янада оширишга;

5). Коррупцияга оид жиноятларнинг аниқ рўйхатини белгилашга;

6). Коррупция ҳақида хабар берган шахсларнинг хавфсизлигини таъминлашга;

7). Давлат харидларини амалга оширишда коррупциявий омилларни қисқартиришга;

8). Ёшларда коррупцияга нисбатан муросасиз муносабат шакллантирилишини ёшларга оид давлат сиёсатининг асосий йўналишларидан бири сифатида белгилашга қаратилган қўшимча ва ўзгартиришлар киритилмоқда.

Яна бир янгилик. Ўзбекистон Республикасининг 1155-сонли қонунига кўра, коррупцияга оид жиноятларни содир этишда айбдор деб топилган шахслар коррупцияга оид жиноятларни содир этишда айбдор деб топилган шахсларнинг электрон реестрига (бундан буён матнда электрон реестр деб юритилади) киритилади.

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги коррупцияга оид жиноятларни содир этишда айбдор деб топилган шахсларга нисбатан айблов ҳукми (ажрим) қонуний кучга кирган пайтдан эътиборан уч иш куни ичида электрон реестрга шахс ҳақидаги маълумотларни киритади[6].

Электрон реестрда коррупцияга оид жиноятларни содир этишда айбдор деб топилган шахслар тўғрисидаги маълумотлар Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида белгиланган судланганлик муддати давомида сақланади.

Электрон реестрга киритилган шахсларга нисбатан қуйидаги чекловлар белгиланади:

1) давлат хизматига кириш ва давлат мукофотлари билан тақдирланиш;

2) сайланадиган ва алоҳида тартибда тайинланадиган лавозимларга номзодининг кўрсатилиши;

3) давлат органлари ҳузуридаги жамоатчилик кенгашлари ҳамда идоралараро коллегиал органларнинг аъзоси бўлиш;

4) ўзи таъсис этган ва (ёки) устав фондидаги (устав капиталидаги) улушининг 50 фоизидан кўпроқ қисмига ўзи эгалик қиладиган тадбиркорлик субъектларининг давлат харидларида ва давлат-хусусий шериклик тўғрисидаги битимда иштирокчи (ижрочи) сифатида қатнашиш;

5) давлат улуши 50 фоиздан юқори бўлган ташкилотларда ва давлат таълим муассасаларида раҳбарлик лавозимларида фаолият юритиш.

Электрон реестр Коррупцияга қарши курашиш агентлиги томонидан Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги билан ҳамкорликда юритилади[6].

Электрон реестрдан маълумот олиш тартиби, коррупцияга оид жиноятларни содир этишда айбдор деб топилган шахсларни Электрон реестрдан чиқариш асослари ва тартиби, шунингдек давлат органларининг Электрон реестрни юритиш борасидаги ҳамкорлиги қонунчиликда белгиланган тартибда амалга оширилади. Мазкур қонунига кўра, давлат харидлари тизимида бошланғич нархни асоссиз ошириш каби ҳолатлар учун Маъмурий жавобгарлик чоралари белгиланди. Давлат харидлари тизимида товар ёки хизматларнинг бошланғич нархини асоссиз ошириш – давлат маблағларини талон-торож қилиш ва коррупцияга йўл очиш деб баҳоланади ҳамда қонунчиликка асосан жиддий жавобгарликка сабаб бўлади. Давлат харидлари махсус порталида сунъий интеллект технологиялари асосида ишловчи электрон модуль фаолият юритмоқда. Ушбу модуль:

1. Товарлар ва хизматларнинг реал бозордаги ўртача нархини автоматик ҳисоблайди.
2. Буюртмачи томонидан киритилган бошланғич нархни бозор баҳоси билан солиштиради.
3. Инсон омилини чеклаб, нархни асоссиз оширишга бўлган уринишларни тизимнинг ўзидаёқ тўсиб қўяди.

Давлат хариди предметининг бошланғич нархи ва унинг ўртача бозор нархи ўртасида йўл қўйиладиган тафовутнинг энг кўп миқдорига нисбатан белгиланган талабни бузиш, бундан талон-торож қилиш ҳоллари мустасно, –мансабдор шахсларга базавий ҳисоблаш миқдорининг ўттиз бараваригача миқдорда (30*440 000 сўм**)** жарима солишга сабаб бўлади.

Ушбу модданинг бешинчи қисмида назарда тутилган ҳуқуқбузарликни маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этиш, – мансабдор шахсларга базавий ҳисоблаш миқдорининг ўттиз бараваридан эллик бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади». (50*440 000 сўм)

Ўзбекистон Республикасининг Президентнинг 2026 йил 23 июндаги фармони[7] га асосан, 2026 йил 1 сентябрдан бошлаб, БҲМ миқдори 7 фоизга оширилиб, ойига 440 000 сўм этиб белгиланади. (300*440 000), (600*440 000).

Таклиф ва тавсиялар. 1. Юқорида таъкидлаганимиздек, Ўзбекистон Республикасининг 2017 йил 3 январдаги ЎРҚ-419-сонли Қонуни[2] коррупцияга қарши курашишнинг умумий ҳуқуқий асосларини белгилайди Ушбу Қонуннинг давлат харидларига нисбатан аҳамияти коррупциявий хавфларнинг олдини олиш, давлат органлари фаолиятида очиқликни таъминлаш ва манфаатлар тўқнашувини бартараф этиш зарурати билан боғлиқ. Таҳлиллардан келиб чиқиб давлат харидларида коррупцияга қарши чораларни харид жараёнининг охирида эмас, балки режалаштириш босқичидан бошлаш мақсадга мувофиқ.

Таклиф: Ҳар бир давлат буюртмачиси йиллик харид режаси бўйича коррупциявий хавфларни баҳолаши ва юқори хавфли харидлар учун алоҳида назорат чораларини белгилаши зарур.

2. Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 22 апрелдаги ЎРҚ-684-сонли “Давлат харидлари тўғрисида”ги Қонуни соҳанинг асосий ҳуқуқий ҳужжати ҳисобланади. Мазкур Қонуннинг 5-моддасида давлат харидларининг асосий принциплари белгиланган. Улар орасида очиқлик ва шаффофлик, рақобат ва холислик, молиявий маблағлардан оқилона фойдаланиш ҳамда коррупцияга йўл қўймаслик алоҳида аҳамиятга эга.

Таҳлил: Қонунда коррупциянинг олдини олиш учун ҳуқуқий асослар мавжуд. Бироқ принципларни белгилашнинг ўзи етарли эмас. Уларнинг амалда бажарилишини баҳолайдиган аниқ кўрсаткичлар ва автоматлаштирилган назорат механизмларини янада ривожлантириш

муҳим. Масалан, давлат ташкилоти компьютер харид қилиш учун тендер эълон қилганда техник талабларни фақат битта ишлаб чиқарувчининг маҳсулотига мослаб белгилаши рақобатни сунъий чеклаши мумкин.

Таклиф: Тендер ҳужжатларидаги рақобатни чекловчи талабларни автоматик аниқлаш ва уларни мустақил эксперт баҳолашидан ўтказиш тартибини такомиллаштириш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. https://lex.uz/uz/docs/5495529.
2. Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида / Расмий нашр / Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Т., 2017.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат харидлари тўғрисида”[3]ги қонуни.// Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 23.06.2026 й., 03/26/1155/0616-сон. https://lex.uz/docs/5382974?ONDATE=01.03.2025.
4. http://lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_id=2304138.
5. Қаранг: Ўзбекистон Республикасида Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида миллий маъруза Ахборот таҳлилий маълумот. //Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлиги, 2024.-13-б; Ўзбекистон Республикасида Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида миллий маъруза Ахборот таҳлилий маълумот. //Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлиги, 2025.-11-б.
6. “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига коррупцияга қарши курашиш самарадорлигини оширишга, коррупцияга оид жиноятлар учун жавобгарлик муқаррарлигини таъминлашга қаратилган қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш тўғрисида”ги қонуни. //https://lex.uz/uz/docs/8282286?ONDATE=23.06.2026
7. Ўзбекистон Республикасининг Президентнинг 2026 йил 23 июндаги “Иш ҳақи, пенсиялар, стипендиялар ва нафақалар миқдорини ошириш тўғрисида”ги ПФ-115-сонли фармони. //https://lex.uz/docs/8283656.
8. Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 22 апрелдаги ЎРҚ-684-сонли “Давлат харидлари тўғрисида”ги Қонуни. // https://lex.uz/uz/docs/5382974.

UDK: 339.138

YASHIL INNOVATSIYALARNI BOZORGA OLIB CHIQISHDA RAQAMLI MARKETING STRATEGIYALARINING AHAMIYATI

ЗНАЧЕНИЕ СТРАТЕГИЙ ЦИФРОВОГО МАРКЕТИНГА ПРИ ВВЕДЕНИИ ЗЕЛЁНЫХ ИННОВАЦИЙ НА РЫНОК

THE IMPORTANCE OF DIGITAL MARKETING STRATEGIES IN BRINGING GREEN INNOVATIONS TO MARKET

Soliyeva Gulbahor Axmadjanovna
Namangan davlat texnika universiteti PhD, dotsent

Annotatsiya

Ushbu maqolada yashil innovatsion mahsulot va xizmatlarni bozorga olib chiqishda raqamli marketing strategiyalarining ahamiyati tahlil qilinadi. Raqamli kommunikatsiya, ijtimoiy tarmoqlar, kontent marketing, ekologik brending va iste’molchi ishonchini shakllantirish vositalarining yashil innovatsiyalarni ommalashtirishdagi imkoniyatlari asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: yashil innovatsiya, raqamli marketing, yashil marketing, ekologik brending, raqamli kommunikatsiya, yashil iste’molchi, kontent marketing, greenwashing, iste’molchi xulq-atvori.

В данной статье анализируется значение стратегий цифрового маркетинга в продвижении на рынок зелёных инновационных продуктов и услуг. Обосновываются возможности цифровых коммуникаций, социальных сетей, контент-маркетинга, экологического брендинга и инструментов формирования доверия потребителей в популяризации зелёных инноваций.

Ключевые слова: зелёные инновации, цифровой маркетинг, зелёный маркетинг, экологический брендинг, цифровые коммуникации, зелёный потребитель, контент-маркетинг, greenwashing, потребительское поведение.

This article analyzes the importance of digital marketing strategies in bringing green innovative products and services to market. It substantiates the potential of digital communications, social media, content marketing, ecological branding, and consumer trust-building tools in promoting and popularizing green innovations.

Keywords: green innovations, digital marketing, green marketing, ecological branding, digital communications, green consumer, content marketing, greenwashing, consumer behavior.

Bugungi kunda iqtisodiy rivojlanish jarayonida ekologik muammolarning kuchayishi ishlab chiqarish va iste’mol jarayonlariga yangicha yondashuvlarni talab qilmoqda. Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, chiqindilarni kamaytirish, energiya samaradorligini oshirish va ekologik xavfsiz mahsulotlarni yaratish masalalari nafaqat davlat siyosatining, balki zamonaviy tadbirkorlik va marketing faoliyatining ham muhim yo‘nalishiga aylanmoqda. Shu nuqtai nazardan, yashil innovatsiyalarni yaratish bilan bir qatorda ularni iste’molchiga to‘g‘ri yetkazish va bozorda muvaffaqiyatli pozitsiyalash masalasi ham alohida ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasida ekologik barqarorlik va yashil iqtisodiyotga o‘tish mamlakat taraqqiyotining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi PF-158-son “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni mamlakatning uzoq muddatli rivojlanish ustuvor yo‘nalishlarini belgilab berdi. Mazkur strategiyada barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlash, atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda ekologik muvozanatni ta’minlash bilan bog‘liq vazifalar belgilangan.

Strategiyada iqtisodiyotning innovatsion va texnologik rivojlanishini ta’minlash bilan bir qatorda ekologik barqarorlikni mustahkamlashga ham alohida e’tibor qaratilgan. Bu esa tadbirkorlik subyektlari oldiga yangi texnologiyalar va ekologik innovatsiyalarni joriy etish bilan bir qatorda ularni bozorda samarali targ‘ib qilish vazifasini ham qo‘ymoqda.

Yashil iqtisodiyotning rivojlanishi natijasida ekologik xususiyatlarga ega yangi mahsulot va xizmatlarga talab shakllanmoqda. Biroq yashil innovatsiyaning yaratilishi uning bozorda avtomatik ravishda muvaffaqiyat qozonishini anglatmaydi. Innovatsion mahsulot iste’molchiga tushunarli tarzda taqdim etilishi, uning an’anaviy mahsulotlardan farqi va iste’molchi uchun yaratadigan qiymati aniq ko‘rsatilishi lozim. Aynan shu bosqichda marketingning roli kuchayadi.

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi marketing faoliyatining mazmunini ham o‘zgartirmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, raqamli reklama, kontent marketing, elektron savdo va boshqa raqamli vositalar orqali korxonalar o‘z mahsulotlari haqida keng auditoriyaga tezkor ma’lumot berish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Ushbu imkoniyatlar yashil innovatsiyalarni ommalashtirish uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Mazkur maqolaning maqsadi yashil innovatsiyalarni bozorga olib chiqishda raqamli marketing strategiyalarining rolini tahlil qilish va raqamli marketing vositalarining iste’molchi xabardorligi, yashil brend imiji hamda xarid xulq-atvoriga ta’sirini asoslashdan iborat.

Yashil innovatsiya zamonaviy iqtisodiyotda ekologik muammolarni kamaytirishga xizmat qiluvchi yangi mahsulot, xizmat, texnologiya yoki biznes jarayonlarini yaratish va joriy etishni anglatadi. Bunday innovatsiyalar energiya va tabiiy resurslardan samarali foydalanish, chiqindilarni kamaytirish hamda atrof-muhitga salbiy ta’sirni qisqartirishga qaratiladi.

Dangelico va Pujari yashil mahsulot innovatsiyasini innovatsiya va ekologik barqarorlikning o‘zaro uyg‘unligi sifatida baholab, bunday innovatsiyalarda resurslardan samarali foydalanish va ekologik ta’sirni kamaytirish muhimligini ta’kidlaydi. Yashil innovatsiyaning bozordagi qiymati esa faqat ekologik samaradorlik bilan emas, balki iste’molchi uchun yaratadigan foydasi bilan ham belgilanadi.

Shu sababli yashil innovatsiyalarni marketing bilan bog‘lash zarur. Marketing orqali korxona iste’molchilarning ekologik ehtiyojlarini aniqlaydi, maqsadli auditoriyani belgilaydi, mahsulotning bozordagi o‘rnini shakllantiradi va uning afzalliklarini iste’molchiga yetkazadi.

Ken Peattie yashil marketingni atrof-muhit bilan bog‘liq masalalarni marketing faoliyatiga integratsiyalashuvini ta’minlovchi yondashuv sifatida izohlaydi. Ushbu nuqtai nazardan yashil marketing mahsulotni ekologik xususiyat bilan ta’minlash bilangina cheklanmaydi. U mahsulotni ishlab chiqishdan tortib, uni bozorga chiqarish va iste’molchi bilan kommunikatsiya qilishgacha bo‘lgan jarayonni qamrab oladi.

Demak, yashil innovatsiya va marketing o‘rtasidagi bog‘liqlik ikki tomonlama xususiyatga ega. Bir tomondan, iste’molchilar ehtiyojlari yangi ekologik innovatsiyalarni yaratishga ta’sir qiladi. Ikkinchi tomondan, marketing kommunikatsiyalari iste’molchilarning ekologik mahsulotlarga bo‘lgan qiziqishi va talabini shakllantiradi.

Raqamli marketing yashil innovatsiyalarni keng auditoriyaga yetkazish uchun bir qator yangi imkoniyatlarni yaratadi. Uning asosiy afzalliklari tezkorlik, interaktivlik, auditoriyani segmentlash va marketing natijalarini tahlil qilish imkoniyatlarida namoyon bo‘ladi.

Yashil innovatsion mahsulotlarning ayrim ekologik xususiyatlari oddiy reklama orqali iste’molchiga to‘liq tushunarli bo‘lmasligi mumkin. Masalan, mahsulotning qayta ishlangan xomashyodan ishlab chiqarilishi, ishlab chiqarish jarayonida suv yoki energiyaning tejalishi kabi jihatlarni batafsil tushuntirish talab etiladi. Raqamli marketing esa bunday ma’lumotlarni video, infografika, maqola va boshqa kontent shakllarida taqdim etish imkonini beradi.

Ijtimoiy tarmoqlar yashil innovatsiyalar haqida ma’lumot tarqatishning samarali vositalaridan biridir. Korxonalar Instagram, Telegram, YouTube, TikTok va boshqa platformalar orqali o‘z mahsulotlarining ekologik xususiyatlarini ko‘rsatishi mumkin.

Ayniqsa, video kontent yashil mahsulotlarning ishlab chiqarilish jarayonini namoyish qilishda muhim ahamiyatga ega. Masalan, qayta ishlangan materiallardan mahsulot ishlab chiqaruvchi korxona xomashyoning yig‘ilishidan tortib tayyor mahsulotga aylanishigacha bo‘lgan jarayonni raqamli kontent orqali ko‘rsatishi mumkin.

Bunday yondashuv iste’molchida mahsulot haqida aniq tasavvur shakllantiradi va brendga bo‘lgan ishonchni oshirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, ijtimoiy tarmoqlardagi izohlar, so‘rovnomalar va boshqa interaktiv vositalar orqali iste’molchilarning fikrlarini o‘rganish mumkin.

Yashil innovatsiyalarni bozorga olib chiqishda kontent marketingning ahamiyati ayniqsa yuqori. Chunki ekologik mahsulotning qiymatini iste’molchiga faqat reklama orqali tushuntirish qiyin.

Kontent marketing doirasida mahsulotning ekologik xususiyatlari, ishlab chiqarish texnologiyasi, foydalaniladigan xomashyo, resurslarni tejash imkoniyatlari va iste’molchiga beradigan foydasi haqida ma’lumot berish mumkin.

Masalan, korxona suvni tejaydigan yangi texnologiyani taklif qilayotgan bo‘lsa, marketing kommunikatsiyasida shunchaki “ekologik texnologiya” degan iborani ishlatish yetarli emas. Uning qancha suv tejashi, qanday ishlashi va iste’molchi uchun qanday iqtisodiy yoki amaliy qulaylik yaratishi tushuntirilishi lozim.

Ottman yashil marketingda ekologik afzallikni iste’molchining real ehtiyoji va manfaatlari bilan bog‘lash muhimligini ta’kidlaydi. Shu sababli yashil innovatsiyani targ‘ib qilishda ekologik qiymat bilan bir qatorda mahsulotning sifati, qulayligi va funksional afzalliklarini ham ko‘rsatish zarur.

Yashil innovatsion mahsulotning bozordagi muvaffaqiyatida brend imiji muhim ahamiyatga ega. Iste’molchi kompaniyani ekologik mas’uliyatli, innovatsion va ishonchli deb qabul qilsa, mahsulotga nisbatan ijobiy munosabat shakllanishi osonlashadi.

Raqamli brending jarayonida korxonaning veb-sayti, ijtimoiy tarmoqlardagi sahifalari, reklama materiallari va boshqa kommunikatsiya kanallarida yagona ekologik pozitsiyani shakllantirish lozim.

Bunda brendning ekologik va innovatsion qadriyatlari muntazam ravishda namoyish etilishi kerak. Masalan, kompaniya faqat mahsulot sotuvini emas, balki chiqindilarni kamaytirish, qayta ishlash, resurslardan oqilona foydalanish kabi tashabbuslarini ham ko‘rsatib borishi mumkin.

Yashil innovatsiyalarning bozordagi talabini shakllantirishda iste’molchi xulq-atvorini o‘rganish muhim ahamiyatga ega. Iste’molchining ekologik muammolarga ijobiy munosabatda bo‘lishi uning har doim ekologik mahsulotni sotib olishini anglatmaydi.

Iste’molchi qaroriga mahsulot sifati, narxi, qulayligi, brendga bo‘lgan ishonch va mahsulot haqidagi ma’lumotlarning ochiqligi kabi omillar ham ta’sir qiladi. Shu sababli yashil innovatsiyalar marketingida ekologik xususiyatni iste’molchining kundalik ehtiyojlari bilan bog‘lash muhim.

Raqamli marketing bu borada iste’molchi bilan bevosita muloqot qilish imkonini beradi. Kompaniyalar ijtimoiy tarmoqlardagi fikr-mulohazalar, onlayn so‘rovnomalar va raqamli analitika orqali iste’molchilarning ekologik mahsulotlarga munosabatini o‘rganishi mumkin.

Natijada maqsadli auditoriyani aniqroq segmentlash va har bir segment uchun mos marketing kommunikatsiyasini ishlab chiqish imkoniyati paydo bo‘ladi.

Shuningdek, raqamli marketing yashil iste’mol madaniyatini shakllantirishga ham xizmat qilishi mumkin. Foydali ekologik kontent, resurslarni tejash bo‘yicha tavsiyalar va ekologik turmush tarzi haqidagi ma’lumotlar iste’molchining ekologik xabardorligini oshiradi.

Yashil marketing rivojlanishi bilan birga greenwashing muammosi ham dolzarb bo‘lib bormoqda. Greenwashing kompaniyaning mahsulot yoki faoliyatining ekologik afzalliklarini haqiqatdagidan yuqori ko‘rsatishi yoki iste’molchida noto‘g‘ri tasavvur shakllantirishi bilan bog‘liq.

Delmas va Burbano greenwashingni kompaniyaning ekologik faoliyati to‘g‘risida manfaatdor tomonlarni chalg‘ituvchi kommunikatsiya sifatida ko‘rib chiqadi.

Raqamli marketing sharoitida greenwashing xavfi yanada kuchayishi mumkin. Chunki ijtimoiy tarmoqlarda qisqa, emotsional va tez tarqaluvchi reklama xabarlari iste’molchiga mahsulot haqida to‘liq ma’lumot bermasligi mumkin.

Shuning uchun yashil innovatsiyalarni targ‘ib qilishda ekologik da’volarning haqqoniyligi muhim ahamiyatga ega. “100 foiz ekologik”, “tabiatga zarar yetkazmaydi” yoki “eng ekologik mahsulot” kabi umumiy iboralar o‘rniga aniq va tekshiriladigan ma’lumotlarni taqdim etish maqsadga muvofiq.

Masalan, mahsulot qayta ishlangan materialdan tayyorlangan bo‘lsa, ushbu materialning ulushi, qayta ishlash jarayoni yoki mahsulotdan foydalanish natijasida qanday resurs tejalishi haqida ma’lumot berilishi mumkin.

Bu yondashuv iste’molchi ishonchini oshiradi va brendning uzoq muddatli obro‘sini mustahkamlaydi.

“O‘zbekiston — 2030” strategiyasida belgilangan barqaror rivojlanish va ekologik maqsadlar mamlakatda yashil innovatsiyalar uchun yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda.

Yashil iqtisodiyotning rivojlanishi bilan energiya tejamkor texnologiyalar, ekologik qadoqlash, qayta ishlangan mahsulotlar, suvni tejash texnologiyalari va boshqa ekologik innovatsiyalarga bo‘lgan qiziqishning ortishi kutiladi.

Bunday sharoitda tadbirkorlik subyektlari uchun innovatsion mahsulotni yaratish bilan bir qatorda uning bozorini shakllantirish ham muhim vazifaga aylanadi. Ayniqsa, raqamli marketing vositalaridan foydalanish kichik va o‘rta biznes uchun yangi auditoriyalarga chiqish imkoniyatini kengaytiradi.

O‘zbekiston sharoitida yashil innovatsiyalar marketingini rivojlantirishda bir nechta jihatga e’tibor qaratish lozim.

Birinchidan, iste’molchilarning ekologik xabardorligini oshirishga qaratilgan raqamli kontentni ko‘paytirish zarur.

Ikkinchidan, ekologik mahsulotlarning real afzalliklarini sodda va tushunarli tilda yetkazish lozim.

Uchinchidan, yashil mahsulotlarni targ‘ib qilishda mahalliy qadriyatlar, milliy xususiyatlar va iste’mol madaniyatini hisobga olish maqsadga muvofiq.

To‘rtinchidan, ekologik mahsulotlar haqidagi marketing kommunikatsiyalarida shaffoflik va ishonchlilikni ta’minlash zarur.

Beshinchidan, tadbirkorlik subyektlarida zamonaviy raqamli marketing kompetensiyalarini rivojlantirish yashil innovatsiyalarning bozorga chiqish samaradorligini oshirishi mumkin.

Yashil iqtisodiyot sharoitida innovatsion mahsulot va xizmatlarning bozordagi muvaffaqiyati nafaqat ularning texnologik va ekologik xususiyatlariga, balki iste’molchiga qanday taqdim etilishiga ham bog‘liq. Shu nuqtai nazardan, raqamli marketing yashil innovatsiyalarni bozorga olib chiqishning muhim vositalaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy media marketing, kontent marketing, raqamli brending va boshqa raqamli kommunikatsiya vositalari yashil innovatsiyalar haqida iste’molchilarning xabardorligini oshirish, mahsulotning ekologik qiymatini tushuntirish va brendga bo‘lgan ishonchni shakllantirish imkonini beradi.

Yashil marketingning samaradorligi esa faqat reklama faolligi bilan emas, balki iste’molchiga berilayotgan ma’lumotlarning aniqligi va ishonchliligi bilan ham belgilanadi. Shu sababli greenwashingdan qochish, ekologik da’volarni aniq dalillar bilan asoslash va mahsulotning real ekologik afzalliklarini ko‘rsatish muhimdir.

O‘zbekiston sharoitida mazkur yo‘nalish “O‘zbekiston — 2030” strategiyasida belgilangan barqaror rivojlanish va ekologik maqsadlar bilan uzviy bog‘liqdir. Yashil innovatsiyalar sonining ortishi tadbirkorlik subyektlaridan zamonaviy marketing yondashuvlaridan, xususan, raqamli marketing vositalaridan samarali foydalanishni talab etadi.

Shunday qilib, raqamli marketing yashil innovatsiyalar uchun shunchaki reklama vositasi emas, balki yangi ekologik mahsulotlarni iste’molchiga tanishtirish, ularning bozor qiymatini tushuntirish, yashil iste’mol madaniyatini shakllantirish va uzoq muddatli brend munosabatlarini rivojlantirish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. 2023-yil 11-sentyabrdagi “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-158-sonli Farmoni.
2. Dangelico, R. M., Pujari, D. (2010). Mainstreaming Green Product Innovation: Why and How Companies Integrate Environmental Sustainability. *Journal of Business Ethics*, 95(3), 471–486.
3. Peattie, K. (1995). *Environmental Marketing Management: Meeting the Green Challenge*. London: Pitman.
4. Ottman, J. A. (2011). *The New Rules of Green Marketing: Strategies, Tools, and Inspiration for Sustainable Branding*. Berrett-Koehler Publishers.
5. Delmas, M. A., Burbano, V. C. (2011). The Drivers of Greenwashing. *California Management Review*, 54(1), 64–87.

Muassis: Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti

Muharrirlar:
dots. N.A.Kudratxodjayeva
Texnik muharrir:
I.M.Nig‘matullayev

Ro‘yxatdan o‘tish tartibi № 4715

Jurnaldan ko‘chirib bosilganda «Yangi O‘zbekiston iqtisodiyoti» dan olindi, deb yozilishi shart.

Chop etishga tavsiya etildi: 30.09.2026 nusxa 50
Format 70x108 1/8. Shartli bosma taboq 18,0. Buyurtma №___9____
Sotuvda kelishilgan holda
OOO «KLASSIC PRINT» MCHJ bosmaxonasida chop etilgan.
Toshkent sh., Chilonzor ko‘chasi 19, 28-uy

Учредитель: Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека
Редакторы:
доц. М.И.Саидкаримова
Тех. редактор:
И.М.Нигматуллаев

Регистр № 4715

При использовании материалов журнала «Экономика Нового Узбекистана» необходимо сделать на него ссылку

Подписано к печати: 30.09.2026
Формат 70x108 1/8. Усл. печ. л. 18,0 Тираж 50 экз. Заказ №___9____
Цена договорная
Отпечатано в типографии ООО «KLASSIC PRINT» г. Ташкент, ул Чилонзор 19, 28 дом.

Founder: The National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
Editors:
I.M.Nigmatullayev
Technical editor:
I.M.Nigmatullayev **Registration № 4715**

When copying the entire journal material, it should be indicated that material was taken from the journal: “The economy of New Uzbekistan”.

Signed for printing: 30.09.2026
Format 70x108 1/8. The number of printed pages accepted 18,0. Circulation 50 copies.
The order № 9
Cost agreed.
Printed at the Tashkent OOO «KLASSIC PRINT» MCHJ. Press. Tashkent, Chilanzar street 19, 28.

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ “ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТИ” ЖУРНАЛИГА МАҚОЛА РАСМИЙЛАШТИРИШ ТАЛАБЛАРИ

Журнал таҳририяти 7 бетдан кам бўлмаган ҳажмдаги мақолани қабул қилади. Мақола матни Microsoft Word дастурида 14 шрифт ўлчамида, 1.5 интервалда, юқоридан ва пастдан 2 см, ўнгдан 2 см, чапдан 2.5 см жой қолдирилиб, таҳририятга топширилиши лозим. Мақолада чизма, графиклар, жадваллар ва расмлар келтирилиши мумкин. Журнал бир йилда 6 марта нашр этилади.

Мақола таркиби:

- юқорида чап томонда УДК кўрсатилади;
- муаллиф исм-шарифи ўзбек, рус ва инглиз тилларида қисқартирилмаган ҳолда ўнг томонга ёзилади;
- шаҳар ва ташкилот номи;
- мақола номи ўзбек, рус ва инглиз тилларида берилади;
- мақола номидан сўнг ўзбек, рус ва инглиз тилларида аннотация ва калит сўзлар ёзилади.
- матн сўнгида фойдаланилган адабиётлар рўйхати берилади.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЬИ В ЖУРНАЛ “ЭКОНОМИКА НОВОГО УЗБЕКИСТАНА” НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА УЗБЕКИСТАНА ИМЕНИ МИРЗО УЛУГБЕКА

Редакция журнала принимает статьи объёмом не менее 5 страниц, набранных в редакторе Microsoft Word в виде компьютерного файла. Шрифт - Times New Roman – 14, междустрочный интервал 1.5, все поля страницы сверху и снизу – 2 см, справа – 2 см, слева – 2.5 см. В статью можно добавлять графические материалы – рисунки, таблицы и т.д.

Структура статьи:

- в верхнем левом углу указывается УДК;
- имя и фамилия автора без сокращений на узбекском, русском и английском языках по правому краю;
- название города, организации;
- название научной статьи на узбекском, русском и английском языках;
- после названия статьи - аннотация, ключевые слова на трех языках;
- список источников и литературы размещается в конце текста.

YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI

9

ISBN 978-9943-5256-3-4

Qog‘oz bichimi 60x84 1/16. Times New Roman garniturasida terildi.
Ofset uslubida oq qog‘ozda chop etildi.
Nashriyot hisob tabog‘i 18, Adadi 25. Buyurtma № 9
Bahosi kelishuv asosida

OOO «KLASSIC PRINT» MCHJ MChJ
bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahar Chilonzor tumani,
Chilonzor ko‘chasi 19, 28-uy